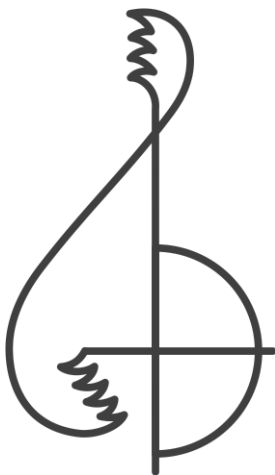

11
2011

НАША ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Издается с мая 1934 года

Главный редактор

Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Ответств. секретарь, проза – Борис ГУСАЛОВ

Поэзия, драматургия – Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,
Станислав КАДЗАЕВ, Елизавета КОЧИЕВА,
Анатолий КУСПРАЕВ, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2011

ЛИТЕРАТУРОН-АИВАДОН АЕМÆ АЕХСÆНАДОН-
ПОЛИТИКОН АЕРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Журнал цæуы 1934 азы майæ фæстæмæ

Сæйраг редактор

ХЪОДЗАТЫ АЕхсар

Редакци

Бæрнон секретарь, прозæ – ГУСАЛТЫ Барис

Поэзи, драматурги – МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег

Журналы æхсæны уынаффæдон

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЪОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
КОСТЫ Лизæ, КЪАДЗАТЫ Станислав, КЪУСРАТЫ Анатоли,
ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2011

НОМЫРЫ ИС:**НИГЕР: 115 АЗЫ**

НИГЕР. Ёмдзæвгæтæ, проза 6

Нигеры тыххæй мысинæгтæ 13

ЕПХИТЫ ТÆТÆРИ: 100 АЗЫ

ЕПХИТЫ Тæтæри. Сатирикон радзырдтæ 17

КОКОЙТЫ Эльзæ. Дæ фæзындмæ кастæн. Ёмдзæвгæтæ 30

ДЗАСОХТЫ Музафер. Мæйты дæргъæн азтæ 34

*ДЗЫВГЪУИСАГ. Ёрцыдтæн дæм кæддæрау.
Ёмдзæвгæтæ* 105

МАМИАТЫ Таймураз. Цардвæд 109

МИХАИЛ ЛОМОНОСОВ: 300 АЗЫ

Михаил ЛОМОНОСОВ. Хъуыдытæ 121

МАХ ДУДЖЫ РАВДЫСТ 124

АРВИСТОН 134

НИГЕР: 15 АЗЫ

Нигер. Тугъанты Махарбеджы конд ныв.

ÆВДИСÆН – НÆ ХÆХТÆ

БУЛÆМÆРГЪ

Булæмæргъ зарыд нæ хъæды,
Уалдзæджы арфæ зыдта.
Фæззæг æрсæрфта нæ хъæды,
Зæрдæ йæ уындæй куыдта.

Булæмæргъ дардмæ фæтахти,
Зоны та уалдзæг кæмдæр.
Махæн та фервæзæн нал и, –
Зымæг нæ домдзæн фыддæр...

Булæмæргъ, буц маргъ, тæхуды,
Иу аз дæ цардæй фæцæр!..
Адæймаг мæргътыл дæр худы..
Цымæ кæй цард у хуыздæр?..

1919

* * *

Ныууадз мæ, ныууадз мæ: æнкъард дæн;
Нæу зарæг мæ удæн æхцон.
Æрхæндæг зæрдæйæн ныфс раттын
Нæ вæййы, нæ вæййы æнцон!

Фæлтау ма дæ фæндыр æрæвæр,
Лæмæгъдæр ын ауадз йæ хъис, –
Мæ зæрдæ фæкæндзæн æртывæр
Йæ ниуын: уæд хæлы йæ рис.

Дæ къух мын æрæвæр мæ ныхыл,
Мæ риумæ æввахсдæр æркæн,
Тых бафтдзæни гъеуæд мæ тыхыл,
Мæ зондыл, мæ ныфсыл мæнæн.

1930

* * *

Иуæй иннæ бон уырыддæр –
Афтæ, гъе, мæ цард æрвитын.
Тайын, ‘руайын æмæ джитын.
Бон, æхсæв – мæлæтмæ сидын.
Зилы сагъæсæй мæ рыст сæр...

Æрдз мын ракодта лæвæрттæ.
Цардмæ рауадтæн ныфсджынай.
Риуы арт сыгъди цырынай.
Загътон хиздзынæн фыдрынай
Æз сымах – нæ митæвæрдтæ...

Фæлæ никуы æмæ ницы:
Хъуыры сцæнд ысты мæ фæндтæ.
Нæй, нæ сын фæци цæуæнтæ
Цардмæ, афтæмæй мæ уæнтæ
Дудынц, утæхсынц фыд низы...

Ой, цы мыртæ уыд мæ риуы!..
Ой, цы хæзна уыд мæ сæры!..
Фæлæ арв зымæг нæ нæры,
Булæмæргъ хъызты нæ цæры –
Уæд æрмæст ыстонг сырд ниуы...

Бонтæ уайынц æмæ згъорынц,
Мæн мæ сау ингæнмæ хонынц..
Цæй, хæрзбон, хæрзбон, мæ сæнттæ!..
Цæй, хæрзбон, хæрзбон, мæ фæндтæ!..

Цом, цом ингæнмæ, мæ тыхст сæр!..
Цом, цом ингæнмæ, мæ зæрдæ!
Ам ныл аудæг нæ уыди,
Ам нæ зард бæсты нæ цыди –
Уым ныл саудалынг æртыхсдæн!..

1938

* * *

Æз нæ хастон къялæт, æз нæ уыдтæн цагъар,
 Æз сæрибар мæ уды йас уарзтон.
 Кæд-иу искуы, мыййаг, мæ цард нал уыд мæ бар,
 Уæддæр зæхмæ мæ уæраг нæ уагътон.

Æмæ кувгæ, табу æз нæ кодтон, мыййаг,
 Бонджын, хъалæн, тыхджынæн, уый базон!
 Мæнмæ ницы и 'лхæд, нæй мæм ницы уæййаг,
 Бийын, сайын мæ сæрмæ нæ хастон!

Фæлæ цардтæн, ды зон, æз мæ туджы мыздæй,
 Цардтæн ме 'рмтты фæллоуæ мæхицæн,
 Æмæ кодтон хъæувæтк æз мæ хъæуы рæвдзæй,
 Кодтон мардыкæнд, цины куывд хицæн.

Уарзын сгуыхт лæджы æз, уæд йæ фæхъхъау мæ сæр,
 Кад, æгъдау ын кæддæрид кæндзынæн:
 Уæд йæ цæрæнбон бирæ! Куы нал уа, уæддæр...
 Цæй, цыртæн ын æз дуртæ хæсдзынæн!

Фæлæ й 'алыварс, кæс, чидæр зилæн кæны
 Æмæ исы йæ фынгæй къябæртæ.
 О, къябæртæ, къябæртæ!.. Æмæ сæ хæры
 Фаг йæ къуымрæбын – бакæс-ма – уæртæ!

О, хæр сæ 'мæ сæ хæр, фæлæ, гормон, уæд та
 Цæй, йæ сæраппонд акæс йæ фæстæ!
 Уый дæ цæрайæ цард, уый тыхсти 'мæ куыдта,
 Зон, дæ рыстæй тыдтой-иу йæ фæрстæ.

Фæлæ гуыбындзæл дæ ды, ис дæ роны та дур
 Æмæ фынгыл къябæр, зæгъгæ, нал ис –
 Уæд æй уайтагъддæр ды, зонын, схонис фыдгул,
 Æмæ йæ талынджы искуы ныммарис.

Стæй та 'ндæрæн уæд ды йæ фæдыл бырис,
 Гæды, рувасхуызæй та йæм дзурис:
 «Уый æз афтæ... Куыддæр... вæййы... ма кæ мыл дис...
 Ныр дæ уындæй мæ зæрдæ ысбуц ис!»

Æз мæ фыны дæр дæу, уастæн, бирæ цæрай,
 Дæу, дæу уыдтон, æвдисæн – нæ хæхтæ!
 Зонын, арæх вæййы царды арæх, ай-гъай –
 Раджы Байрон йæ куыдзæй цы загъта.

Æмæ хæраймаг нæ дæ – цæй цы кæнай æндæр?
 Ды дæ кæнæг дæхæдæг нæ уыдтæ.
 Фæци афтæ дæ конд, æмæ хæр, æмæ цæр
 Æмæ хъал кæн дæхæдæг дæ уындæй.

Фæлæ ма кæн мæ кой – æз дæ балæй нæ дæн,
 Мæнæн адæмимæ у мæ фæндаг.
 Æмæ адæм кæм уой, уым мæнæн дæр – цæрæн,
 Уым уыдзæни мæнæн дæр цæрæнваг.

Ма кæс зулмæ дæр, ма, ды уæхсчы сæрты, цæй!
 Æз дæ баскъæрин цъыссымы, лагъзы,
 Фæлæ афтæ мæ конд, зон, нæ фæци æрдзæй –
 Цæргæс тыгъды бындзытæ нæ ахсы!

*Хъаныхъуаты Умары конд ныв
 Нигеры уацмысты æмбырдгондмæ.*

ХЪРЫМАГ МИНИАТЮРÆ

Æрталынг ис... Денджыз, цыма уый дæр бамбæрста æхсæвы тых, фегуыппæг ис. Æрмæст фæйлауæнгæ сæ ритм нæ халынц. Кæд сабыр ысты, уæддæр æрбацæллахъхъ кæнынц, былыл сабухынмæ фæхъавынц, фæлæ, цыма сæ хуыссæг ахсы, фæстæмæ денджызы сабыргай аныгъуылынц. Афтæ ма фæкæны дзидзидай буц сывæллон йæ мады хъæбысы, дзидзифсæстæй йæ фæлмаен хуыссæг куы ацахсы, уæд: фестъæлфы, мидбылты худтæй йæ цæсгом базмæлы, дзидзи рацагуры йæ чысыл фындзæй, йæ дзыхы йæ акæны, йæ мылытæй йæ иу лæмæгъ æлхъывд æркæны, стæй... ыстæй та афынæй ваййы, дзых дзидзийæ фæиртасы æмæ та йæ сæр фæстæмæ йæ ныййарæджи риумæ æрбауадзы. Рагъæй арты пиллон ыскалд, æмæ дзы разынди стыр æрхуы тасы был. Чысыл фæстæдæр тас йе ‘ппæт дæр разынди арвыл, сырх-сырхид, артæй цы зынг рахауы æмæ ранæй-рæтты æртхутæг кæуыл абады, раст ахæм зынджы æнгæс. Ноджы фæстæдæр арвыл иу дзæвгар рауад æмæ йæ хуыз фæивта: ноггуырда сывæллоны цæсгом, цыма фынагъæ райхъал ис; йæ цæстæй нæма ракаст, афтæмæй йæ мидбылты бахудти.

Денджызмæ ныккастæн: сывæллоны цæсгом мæ разы денджызы уыцы худæндзастæй зыр-зыр кæны. Мæ зæрдыл æрба-лæууыди Насреддин-моллойæ иу хабар. Насреддин-молло иу изæр цъайæ дон исынмæ рацыди. Къæрта ауагъта цъайы. Куы байдзаг ис къæрта, уæд æй Насреддин фæстæмæ ласынвæнд кæны, фæлæ къæрта нæ комы: цъайы сисы дурыл ныххæцыди. Ныккасти Насреддин цъаймæ, цы ‘рцыди къæртайыл, зæгъгæ, æмæ цъайы мæйы хуыз ауыдта. Гъæтт, сæр мæ бахъуыд: мæй цъайы ныххаудта, загъта Насреддин, æмæ удисæгау бæндæн сиваз-сиваз кæны. Фыр ивæзтæй бæндæн фескъуыд, æмæ Насреддин цъайы цур фæуæлгоммæ ис. Йæхи ныххырхъта, уæдæ цы уыдаид! Йæ цæфтыл хæцгæ, къæхтæ хъилæй, афтæмæй арвмæ фæкомкоммæ æмæ йыл ауыдта мæйы. «Хуыцауæй бузныг, – зæгъгæ, фæкодта Насреддин, – фæрвæзын кодтон мæйы. Мæ цæфтæн дæр бар сæхи...»

Скастæн арвмæ: мæй, цыма уыцы æмбисонд фехъуыста тæккæ уыцы сахат мæ риуæй, фыццагау цъынндзастæй æмæ гоби мидбылты худтгæнгæйæ арвыл раленк кæны, стыр гуымбыл царвы куыд ленк кæна, афтæ.

Цымæ, æцæг, хъустæ куы уайд хуырычъе мæйыл, уæд цал ахæм æмбисонды фехъусид йæхиуыл, цал поэты арвыстой сæ

зарджытæ майы бæрзонд кады бандоны размæ, цал уарзон зæрдæйы улæфтытæ кодта майы бын, майы ном аргæйæ!

Фæлæ уый – хуырычтæ – цæуы ‘мæ зилы тыгъды, æнакæрон тыгъды, æнусмæ фæлмæн хуыстæй хуысгæйæ, æнусмæ фæлмæн мидбылты худтгæнгæйæ!

Уадзы хæрдгæ тынтæ зæхмæ, буц фынтæ уынын кæны денджызæн, хæхтæн, хъæдтæн, денджызы былыл цы ‘взонг къай сыбар-сыбур кæны, уымæн, афтæмæй арвыл ленк кæны зæронд æмæ ноггуырд нарструс, цардæй æфсис, хъал, хуырычтæ май!

Хорзæй баххæст кæн дæ фæндаг, май, дæ хистæр æфсымæр хуры къухмæ нæ ратт æнæ сон, æнæ рынæй!

ЦЫМÆ, ЦÆМÆН?..

Авдæн.. Сывæллон райхъал ис. Йæхи аивæзтытæ кодта, бахудти. Йæ фæлмæн урс чысыл цæнгтæ сивæзта хæрдмæ. Тилы сæ... Цы ‘нцон у авдæны! Фæлæ... Фæлæ йæ былтæ базылынтæ кодта сывæллон. Батылдта йæхи, йæ сæрыл ысхæц-ысхæц кæны хæрдмæ, йæхи ивазы уæлæмæ. Бæлвырд у, авдæн йæ зæрдæмæ нал цæуы. Йæ фаг райста хуыссæгæй фæлмæн авдæны, бафæллад, бандзыг ысты йæ рæзгæ уæнгтæ. Сæхи куы аивазиккой, уый сæ фæнды, хатын. Йæ былтæ тынгдæр базылынтæ кодта, йæ цæстытæ æрæлхъывта, æмæ сæ хæрз сыгъдæг цæссыгтæ, сывæллоны цæссыгтæ, æнаххос, æртæххуыз цæссыгтæ скалди. Уæлгоммæ хуыссы сывæллон. Кæуы. Цæссыгтæ уадултыл фæйнардæм цæуынц, сыгъдæг цæссыгтæ. Судзынц сывæллоны хæмпус уадулты. Кæуы сывæллон. Зæхмæ йæ фæнды, зæхмæ!.. Цымæ цæмæн?... Цымæ цы ‘нхъæл у зæххы? Уазал зæхх! Зæхх! Куыд æмæ йæ цæмæй барæвдаудзæн зæхх? Цал ахæмы аныхъуырда зæхх? Сау зæхх. Цал æмæ цал рæзгæйы атар ис зæххы. Уымæл зæххы, саумæр сыджыты? Цас туджы зæйтæ фæцыди зæххыл, чъынды зæххыл? Æнæ туджы суадон кæрдзыны къæбар чи нæ авардзæн кæугæ сывæллоны къухы, уыцы зæхх! Къуырма зæхх, дурзæрдæ зæхх! Кæй барæвдыдта зæхх? Цымæ йæм цæмæ тындзы сывæллон, цæмæ ивазы буц авдæнæй йæхи?!

* * *

Бадын... Талынг æхсæв... Мæ уаты къултæ мæм гоби каст кæнынц, Худынц мыл сæхинымæры. Æвæццæгæн ма мæн агъоммæ дæр искæмæ кастысты. Ыстæй йæ нал уыдтой. Мæнæй дæр та

афтæ ‘нхъæл ысты: нал æй уындзыстæм. Зæрдæ базыр-зыр кодта... Фæтарсти талынгæй... Бæллын бонмæ. Хуры фендмæ. Мæй, зæхх æмæ иннæ планетæты чи тавы, уы-цы хуры фендмæ. Се сæфт сын æрдумæ дæр чи нæ дары, уыцы хуры фендмæ... Æз, æз, тыгъ-ды мидæг микроскопæй рахатæн кæмæн нæй, уый, адæймаг, æнхъæлмæ кæсын хуры фендмæ. Цыма та изæр нал бауыздæн, уыйау! Цы мын æрхæсдæн хур? Цæмæн бæллын бонмæ? Мæлæтмæ хæстæгдæр кæй фæуыздынæн, уый тыххæй?.. Цымæ, цæмæн?!

БÆСТÆН ÆГЪДАУ ÆМÆ ХЪÆУÆН ФÆТК ИС...

«Бæстæн æгъдау æмæ хъæуæн фæтк ис» – афтæ-иу хъуыстон æз нæхимæ Нары. Æвæццæгæн, иннæ кæмтты æмæ хъæуты дæр ис уыцы ныхас, фæлæ йæ æз никуы фехъуыстон. Нар мæ идеал ысты, зæгъгæ, афтæ мачи фенхъæлæд, уымæн æмæ афтæ нæу. Фæлæ сæм цы уыд, уый тыххæй зæгъын... Ирыстоны иуæй-иу кæмтты ‘мæ хъæуты афтæ уыд, æмæ-иу æппæлыдысты сæ бæхтæй, сæ кæрдтæй, сæ хæдзары дзауматæй æ. а. д. Лæгæн аргъ кодтой йæ цинмæ гæсгæ: уый инæлар у, уый дохтыр у æмæ иннæ ахæмтæ. Нары уый нæ уыдис. Лæгæн аргъ кодтой йæ лæгдзинадмæ гæсгæ. Къоста тынг кадджын уыд Нары. Æз афтæ æрæййæфтон æмæ иу куывд дæр æмæ æндæр бадт дæр нæ цыди, Къостайы-иу кæм не ‘рымысыдысты, ахæм. Рацыдис-иу сæрмагонд гаджидау Къостайы тыххæй, æмæ «Рухсаг у», зæгъгæ, нæ дзырдтой, фæлæ: «Къоста нын бирæ цæрæд!» Ыстæй гаджидау нозтой лæугæйæ æмæ

*Хъаныхъуаты Умары конд ныв
Нигеры уацмысты æмбырдгондмæ.*

дзырдтой: «Йæ фарн нын мæрдтæм ма ацæуæд!» Ома Къоста адæмы 'хсæн каджын уыд, уымæ гæстæ йын нæ кад кодтой, нæ! Фыццаг-иу ныхас æрцыд, лæг цæмæй лæг у, зæгъгæ, ууыл. «Лæг йæ цинай лæг нæу. Ис нæм булкъонтæ, дохтыртæ, инженертæ, фæлæ бирæмæ лæгдзинад фаг нæй», – афтæ-иу æз бирæ хатт фехъуыстон. «Къостайæ йæ фыд Леуан хуыздæр уыд, Леуан адæммæ хæстæгдæр лæууыд», – ахæм ныхас дæр иу хатт æмæ дыууæ хатты не 'рцыд Нары. Фæлæ-иу уæддæр фæстагмæ сæ ныхас ахицæн ууыл: «Цæй, Хуыцау, Къостайы фарн нын ма айс. Фос дæр нæ нæ хъæуы æмæ хор дæр, – фæлæ нæ, Хуыцау, лæгагур макæдæм ауадз!..» Бæстæн æгъдау æмæ хъæуæн фæтк ис – фыццаджыдæр лæг, ыстæй уæд фыссæг, хицау, дохтыр, афицер, инженер æ. а. д.

МЫСИНÆГТÆ

Бесаты Тазе дзырдта:

– Нигер йæ адзалы рынчын куы фæцис, уæд æм рынчын-донмæ бæрæггæнæг бацыдыстæм иу цалдæр фыссæгæй.

Æмæ дын иу æрыгон фыссæг афтæ куы бакæнид:

– Æнæнизæй куыд сæрыстыр, цы хъал ваййæм! Цы ставд ныхас фæкæнæм! Стæй, куы 'рсæйæм, уæд та...

Нигер æм йе стыр цæстытæ систа:

– Дæ ныхæстæ мæнмæ дæр хауынц?..

Цуциты Барис дзырдта:

– Цалдæр лæппуйæ Нармæ ацыдыстæм æмæ зæрдæйы дзæбæхæн Лийайы былгæрон фæбадтыстæм. Фæстæмæ здæхгæйæ цæмæндæр Мызуры æрзæткусджыты хæрæндонмæ бацыдыстæм. Кæсæм æмæ къуымы иу лæг æфхæрдхуыз, сæркъулæй бады – талынггомау уыд хæрæндонæ æмæ, чи у, уый цæст нæ иртæста. Уалынды дын – Нигер!

– Ам цы архайыс, дæ Хуыцауы хатырæй?!

– Дысон Куыдзæджы 'рцахстой æмæ абон та мæн ахсдзысты. Æмæ нæхимæ цæуын, хохмæ, мæхи бафæсвæд кæнон...

– Уæ, гормон! Æмæ дæ уым не ссардзысты, иугæр дæ куы ахсой, уæд? Æгæр дæр ма...

Ракодтам æй немæ горæтмæ.

* * *

Дамбаца уыд Нигермæ. Загътам-иу ын, фесаф æй, куы дæм æй базоной, уæд дын исты кæндзысты, зæгъгæ. Уый-иу афтæ:

– Ахсынмæ мæм куы ‘рбацæуой, уæд æз мæхи амæй...

Ардасенты Хадзыбатыр дзырдта:

– Нигер, йе ‘рвад Аким, æз мæхæдæг æмæ ма чидæртæ Цъæймæ ацыдыстæм. Бæлæсты бын цъæх кæрдæгыл бадæм. Уалынджы дын дæлæ сылгоймæгты къорд ссæуы. Æмæ дын нæ иу æмбал иннæмæн афтæ, сылгоймæгтæм ацамонгæйæ:

– Далæ дæм дæ энкывыды дæр фæзынд! Нигер, НКВД ай-хъусгæйæ, мæрдон афæлурс, йæ хуыз фæлыгъд, бауадзыгмæ йæ бирæ нал хъуыд. Хæдзары уæвгæйæ та тарст машинæйы уынаæрæй, уæдæ мæн ахсынмæ ‘рбацыдысты, зæгъгæ.

* * *

Нæхицæй йæм зæронд анекдот бафтауæм: уæладзыгджын хæдзары иу фæзуатыл дыууæ сыхаг лæджы цæрынц, сæ иу КГБ-йы кусæг. Райсомæй куыстмæ цæугæйæ фембæлынц æмæ та чекистæн йæ сыхаг фæзæгъы:

– Дæ изæртæ хорз!

Иуахæмы йæ бафарста:

– Райсом куы вæййы, уæд мын æдзух дæ изæртæ хорз, зæгъгæ, цæмæн фæдæттыс салам?

– Уымæн, æмæ дæу куы фенын, уæд мæ цæстытæ атартæ вæййынц!

Гуытъяаты Хъазыбег зæгъы:

– Кæд æхсайæм азтæ уыдысты, уæддæр æнцон нæ уыд Нигеры уацмыстæ æртæ томæй рауадзын. Ноджы ма йын уæды онг мыхуыры чи нæ уыд, ахæм æмдзæвгæтæ дæр дзы. Æмæ чи нæ дзырдта æртæ томы ныхмæ æмæ цы нæ дзырдтой!..

Зæнджиаты Дæкка цахæм прокурор уыд, уый æз нæ зонын, фæлæ ирон чиныгæн йæ амонд ацыд, Дæкка рауагъдады директорæй кусын кæй райдыдта, уымæй. Загъта мын:

– Уыдон куыд дзурынц, афтæ нæ, фæлæ дæу куыд фæнды, афтæ уыдзæн хъуыддаг.

Редсоветы бирæ фæдзырдтой ныхмæ. Дæкка алкæмæ дæр æнцад фæхъуыста, стæй загъта:

– Уæ салам бирæ! Уадзæм æртæ томы!

Æмæ хорз фæлгонцæй рацыдысты.+

ЕПХИТЫ ТÆТÆРИ: 100 АЗЫ

Галиуырдыгәй рахизырдәм: Нигер, Тәтәри җмә йә бинойнаг.

ЕПХИТЫ Татәри

САТИРИКОН РАДЗЫРДТÆ

ÆЗ УЫМÆН ЙÆ ХЪАВД ЗОНЫН

Бабо æмæ Бибо уыдысты сыхæгтæ. Цардысты Ирыстоны ног районтæй иуы. Цы хъæуы цардысты, уым уыдис дыууæ колхозы – Дæллаг сыхы колхоз æмæ Уæллаг сыхы колхоз. Колхозтæн кæд сæрмагонд нæмттæ уыдис, уæддæр сæ хъæуы царджытæ афтæ хуыдтой.

Бабо Бибойæ афæдз раздæр æрбалыгъд уыцы хъæумæ. Раздæр та царди Теркæнфалæ хъæутæй иуы.

Бинонтæй бирæ нæ уыдысты Баботæ. Дæлæмæ дæр, уæлæмæ дæр Бабо, йæ ус Дзадза æмæ сæ дæсаздыд чызг Натъа. Бабо æмæ Дзадза куыстой колхозы, сæ чызг Натъа та цыди скъоламæ, ахуыр кодта æртыккæгæм къласы.

Æртæ мæйы бæрц дзæбæх акуыстой, стæй уæд Бабо горæтмæ арæх цæуын байдта. Йæ синтæй хъæрзыд, йæ ахсæнæй хъаст кодта, фæлæ дохтыртæй гæххæтт йæ къухы не ‘фтыдис.

Дзадза кæд къæсхуыр ус уыд, уæддæр фæразон, кусаг, стæй зивæг дæр нæ кодта. Колхозы бæстон æмæ зæрдиагæй куыста, йæ хæдзар дæр æдзæллаг ницæмæй уагъта.

Бибо та ралыгъди Хуссар Ирыстонæй æмæ æрцарди Бабойы фарсмæ. Цы бæстыхайы æрцард, уый тынг бæллиццаг нæ

уыди, фæлæ йæм Бибо куы базылд, уæд дзы æвзæр цæрæнбынат нæ рауад.

Биботæ æмæ Баботæ уайтагъд фæлымæн сты. Се ‘хсæн цы кау уыдис, уый дæр сын хъызгæмхасæнты сыгъд фæцис æндзарæнтæн. Раст сын иу хæдон дæр уæрæх уыд, афтæ æнгом цардысты дыууæ сыхаджы, сæ цæхх, сæ кæрдзын æнæ кæрæдзи нæ хордтой.

Бабо уыди таурæгътæ æмæ æмбисæндтæ хæссаг. Изæр-иу сыл аивгъуыдта, Бабойы таурæгътæм хъусгæйæ. Бибо кæд таурæгътæм хъусын бирæ уарзта, уæддæр тынгдæр йæ зæрдæ æхсайдта йæ хæдзармæ, æмæ фæстагмæ Бабойæ йæхи ласын байдыдта.

Афтæмæйты-афтæмæйты сæ хæлардзинады къæм бахауди. Бибо цалынмæ йæ бæстыхæйттæм зылдис, уæдмæ сæ хæдзарæй æддæмæ нæ цыд, куыста сæхимæ. Бабо та колхозы куыстмæ нал цыди, рынчын дæн, зæгъгæ, æмæ алы бон дæр уыдтой кæрæдзи. Фæлæ, Бибо йæ хæдзары куыстытæ куы фæцис, уæд йæ чындздзон чызг Нина æмæ йæ цыппæрдæсаздыд лæппу Балоимæ рацыди быдыры куыстытæм.

Бабо Бибойы нал уыдта. Бибо-иу æрцыд изæрæй фæлладæй æмæ-иу рагацау схуыссыди. Бабо мæсты кæнын байдыдта йæ сыхагмæ.

– Кæсыс, нæ лæг, абон та Бибо æртæ нормæйы сæххæст кодта, дæлбылы нартхор рувгæйæ, – загъта Дзадза Бабойæн.

– Сабыр, дæ дзыхыл хæц, æз уымæн йæ хъавд зонин! – дзырдта тарæрфыгæй Бабо йæ усæн.

– Мæ къонайыл, цы хъавд ын зоныс? Тынг дзæбæх кусы, фæллад нæ зоны, уæдæ йæ куыст та уæлдай бæлвырддæр: кæрдæджы хал не ссардзынæ, уый къæпи кæм афæд кæны, уым.

– Сабыр, æз уымæн йæ хъавд зонин! Бибо йæ цæнгтæ уымæн цæгъды хицауады цæстмæ, цæмæй йын иннæ аз йæ цæхæрадоны хай фæфылдæр кæной. Фендзынæ, йæ фарсмæ цы гæппæл ис, уый йæ къухы куы бафта, уæд ма цæй æртæ нормæйы скæна, уый!

Цыди рæстæг. Мæнæуы æфсир хъæбæр кæнын байдыдта. Колхоз йæхи цæттæ кодта мæнæутæрдæнтæм.

Скодта тынг хур бонтæ... Колхозонтæ бавнæлдтой сæ мæнæутæ кæрдынмæ. Хъæуы ничиуал баззæди, сывæллæттæ æмæ зæронд устытæй фæстагмæ – иууылдæр рацыдысты быдырма.

Бабо æмæ Бибо кæрæдзи æппындæр нал уынынц. Ныронг ма-иу хуыцаубонæй хуыцаубонмæ сæмбæлдысты, сæ кæрæдзийæн-иу «дæ бон хорз» загътой, фæлæ ныр Бибо хуыцаубонты дæр нал зыны.

Æмæ зынгæ дæр кæцæй кæна? Цалынмæ хорз рæстæг у, уæдмæ фæллой бафснайын хъæуы. Ныртæккæ фæллад уадзыны рæстæг нæу, алы сахат дæр зынаргъ у. Ацы хурты æфснайд куы нæ ‘рцæуой мæнæутæ, уæд азгъæлдзысты, æмæ фæллой доны къусы сæфт фæкæндзæн.

Дзадза дæр кусы, цас йæ бон у, уыйас, æрмæст йæ чызг Натъа рынчын кæй у, уый йæ къуылымпы кæны. Цавæрдæр æнæбай-райгæйы тæфсæг бахæцыд чызгыл æмæ йæ скаст нал уадзы... Дзадзайæн тынг фехсайы йæ зæрдæ йæ чызгмæ, быдырмæ куы ацæуы, уæд.

Тынгдæр тыхст куы вæййы Натъа, уæд Дзадза цух дæр фæкæны, нал ацæуы быдырмæ.

Бабо та ныронджы хуызæн «сæйы» – куы йæ ахсæнæй, куы йæ синтæй хъæрзы.

Бехъайнаг залмы сыфы йас нымæтхуд ныккæны, йæ къæдз лæдзæг йæ дыууæ уæрадджы æхсæн бакæны, йæ роцъомæ йæ саразы, афтæмæй бады бæлæсты бын, сатæджы. Æрмæст сых-бæсты циндзинад кæна æндæр исты ахæм куы вæййы, уæд Бабойæн йæ низ алидзы.

Дзадзайæн йæ зæрдæ ‘хсайы йæ рынчын чызгмæ, абон та йыл æртæфст. Йæ лæг дæр рынчын бæргæ у, фæлæ уымæ не ‘хсайы йæ зæрдæ, уымæн æмæ йæ зоны, тас ын кæй ницы у, уый.

Дзадза йæхи ракуырдат бригадирæй æмæ дыууæ сахаты раздæр рацыд йæ куыстæй.

– Куыд у Натъа? – сæ кулдуармæ нæма бахæццæ, афтæ афар-ста Дзадза йæ мойы.

Бабо бæласы аууон дурыл бадтис æмæ, усы куы федта, уæд сыстад.

– Ницы йын у, мæ кæрцы хæррæгъ ыл баппæрстон...

Дзадза æрæййæфта йæ чызджы тынг тæвдæй. Йæ ныхыл ын фæхæцыд, æмæ йæ зæрдæ бауазал.

– Уæртæ лæг, уæд та ма йæ дохтыртæм фæлас горæтмæ!

– Бæргæ йæ фæласин, фæлæ мæхæдæг дæр мæ сæрæн нæ дæн.

– Дæуæй тынгдæр рынчынтæ ис нæ сыхы, уæлæ Гадзойæн йæ рæуджыты хыр-хыр цæуы, дæуæй иу фынддæс азы хистæр у, уæддæр йæ куыст нæ уадзы, фæсивæдæй фæстæдæр нæ зайы, – æнкъардхуызæй загъта Дзадза.

– Сабыр, дæ дзыхыл хæц, ды ницы ‘мбарыс!.. Æз уымæн йæ хъавд зонын!

– Цавæр хъавд ын зоныс?

– Гадзо уымæ хъавы, цæмæй йæ денджызы былмæ дзæбæх кæнынмæ арвитой.

Дзадза ницыуал сдзырдта. Бацыд йæ чызгмæ, æрбадт йæ цуры æмæ йын йæ ныхыл хæцы. Натъайæн йæ тæвд фæкъаддæр ис, Дзадза йæ чызгмæ фæлмæн цæстæнгасæй бакаст æмæ йæ афарста:

– Дæ сæр ма тынг риссы, мæ къона?

– Риссы ма, фæлæ æрдæбонны хуызæн нал риссы. Мæнæу карст фестут, æцца?

– Нæма, мæ хур, нæма...

– Æмæ уæдæ куыд раджы æрцыдтæ быдырæй?

– Дæумæ æруадтæн, мæ зæрдæ дæм æхсайдта, абон та дæ тæфсыны бон нæ уыд æмæ... Райсом дæ горæтмæ аласдзынæн, дохтыртæм. Фæнды дæ, мæ къона? – йæ чызджы русæн аба кодта, афтæмæй йæ афарста Дзадза.

– Фæнды мæ, – йе стыр цæстытæй скаст йæ мадмæ Натъа.

Бабо ницы дзуры. Чысыл чылауи бæласы бын дзуццæджы æрбадт æмæ йæ къæдз лæдзæгæй иу чысыл дур æртъæпп-æртъæпп кæны.

– Уæд дын, нæ лæг, ног хабар радзурон, – йе ‘ргом Бабомæ раздахгæйæ, загъта Дзадза.

– Хъусын дæм, цы ног хабар та мын радзурдзынæ?

– Абон сихор хæрыныл куыддæр æрбадтыстæм, афтæ нæм Микъала æрбахæццæ, йемæ ма ноджыдæр иу лæг, районы кусджытæй, дам, уыд уыцы лæг та. Мах фестадыстæм, фæлæ нæ уыцы лæг сбадын кодта. Афæрстытæ нæ кодта, куыд цæуы нæ куыст, цæмæй къуылымпы кæнæм. Стæй Микъаламæ бацамыдта йæ къухæй æмæ загъта: «Мæнæ уын уæ сæрдар ног уац æрхаста. Фехъусын ма сын æй кæн, Микъала!» «Æмæ Бибомæ ис?» – афарста нæ Микъала. Уый та куыристæ æфснайдта. Бибомæ фæдзырдтой æмæ ‘рбацыд, æгас цæут сын загъта. Уалынмæ Микъала йæ хызынæй газет систа æмæ нæм æй æвдисы. Уæд дын Сæлимæт афтæ фæкодта:

– М’ арт æрбауазал, æмæ уый нæхи Бибойы хуызæн куы у!

– Нæхи Бибойы хуызæн у, нæхи, – худгæйæ загъта Микъала æмæ йæм хæстæгдæр æрбадыд. Мах фестадыстæм æмæ Микъалайыл амбырд стæм.

Æмæ дын æцæг куы разынид Бибомæ! Йæ хорз куысты тыххæй, дам... Æмæ йын æмбæлгæ дæр кæны, – фæци дзырд Дзадза æмæ та йæ чызгмæ баздæхти.

– Сабыр, ма дзур бирае, ницы ‘мбарыс! Ёз сын зонын уае Бибойаен дэр амае уае Микъалайаен дэр сә хъавд... тынг хорз әй зонын, чи дзы кәцы ранмае ‘хсынмае хъавы, уый!

– Цавәр хъавд та сын зоныс? – йә былтә фәцъупп кодта, афтәмаей загъта Дзадза.

– Ды дә дзыхыл хәц, ницы ‘мбарыс! Дә разы дә фындзы бынаей дарддәр куы ницы уыныс, уәд демә цәуыл дзырдәуа? Микъалайаен әрәджы хәстәй цы ‘фсымәр ссыди, уый зоныс? Дзамболат, цыдәр, әй куы хонынц.

– Амае дзы Дзамболат та цию ацы ран, куыройаен йә кәцы фарк у?

– Дзамболат та дзы уый у, амае Микъала йе ‘фсымәр Дзамболатән курынмае хъавы Бибойы чызг Нинаейы амае кәрәдзийаен зәрәлхәнәнтә кәнынц! Бамбәрстай ныр, Дзамболат куыройаен кәцы фарк у, уый?! – загъта Бабо, йә нымәтхуды счылыл бәрзонддәр схәцгәйә, ома та базыдтон уыцы хъуыддагән дәр йә уидәгтә, зәгъгә.

– Дәлдзәх әрбауай, кәд сә кәцәй әрхъуыды кәныс, уәд. Ёвәццәгән, әдзух дә зәрәдә уыдонимә дзуры, – загъта Дзадза, йәхәдәг сыстад амае уатмае бацыд.

Райсомәй Дзадза колхозәй уәрдон ракуырда амае Натъайы горәтмә аласта.

Дохтыртә чызджы федтой амае Дзадзайаен загътой: «Хорз ус, иу әртә боны ам уадз дә рынчыны, тәфсәг ыл ис, уый бәрәг у, фәлә ма йә уәддәр бафәлварәм рынчындоны... Уколтә йын скәнын хъәуы».

Дзадза дыууә нал загъта дохтырты ныхасыл, Натъайы ныуагъта рынчындоны, йәхәдәг әрбацыди фәстәмае сәхимә.

Дыккаг бон та райсомәй раджы рараст и рынчындонмае, иу әхсыры авг йемә рахаста, афтәмаей...

Натъайыл уыцы бон нал әртәфст амае уыди хъәлдзәг. Йә мады куы ауыдта, уәд йә зәрәдә бынтондәр барухс и. Дохтыртә куыд загътой, афтәмаей Натъайыл рынчындоны нал әртәфстис. Фәлә йә фәлвәрдтой, амае йәм тәфсәгәй уәлдай әндәр низ не ссардтой.

Дзадза амае Натъа рацыдысты сәхимә. Бабойы та әрбаййәфтой бәләсты бын бадгә. Әхсызгон уыди Бабойаен, йә чызг кәй фәдзәбәх ис, уый.

– Ныр ма әз дәр афтә куы сдзәбәх уаин, уәд хъәләкк хорз нә уайд.

– Ёмæ ды дæр куы уыдтæ дохтыртæм, Бабо! – загъта йын Натъа.

– Бæргæ уыдтæн æз дæр дохтыртæм, мæ цъæх чызг, фæлæ мын мæ низы хатт не ‘взырынц.

– Уæд та, нæ лæг, дæхи иу чысыл куы аирхæфсис уæртæ быдыры, адæмы астæу, уæд, чи зоны, де уæнгтыл схæцис, фæфидардæр уаис. Ёнæ уæззау куыст кæнгæ дзы нæй, ис дзы рог куыстытæ дæр... Хæдæгай, Темыр хос кæрдынмæ цæудзæн æмæ йæ бынатмæ нырма лæг нæма снысан кодтой. Уым дын хорз уайд.

– Темыр та чи у? – хъуынджынæрфыгæй бафарста Бабо.

– Нæ йæ зоныс? Темыр нæ донласæг у, – æнувыдæй загъта Дзадза.

– Сабыр, дæ дзыхыл хæц, ницы æмбарыс! Ёз уæ Темырæн йæ хъавд зонын!

– Цавæр хъавд та йын зоныс, туг дыл æруара! – мæстыхуызæй загъта Дзадза.

– Цавæр хъавд куы загътай, уæд уый æдылы нæу... Дзагъæлы нæ уадзы йæ куыст. Ныртæккæ хи хъахъхъæнын хъæуы. Исчи боцкъайы къæбæл куы сæфтауа, уæд дзы калм ныббырдзæн, æмæ адæм фæцагъды уыдзысты... Уый дын цæттæ ахæстон... Лæг фесæфти... Бамбæрстай?

– Уæдæ ам мæ цуры бад, æмæ-иу зымæджы цармæ кæс, – загъта Дзадза æмæ Натъаимæ цæхæрадонырдæм рацыдысты.

Колхоз мæнæу карст фæци. Бавнæлдтой най кæнынмæ. Бибойы арвыстой хос кæрдынмæ, къуыригæйттæ сæхимæ нæ вæййы. Фæлæ Бабо йæ царды уаг нæма фехæлдта. Ёрмæст хæрзхуыздæр фæцис, хуры сыгъд дæр ыл нал зыны: хур куы ‘ртавы, уæд йæ нымæтхуды пака былтæ æруадзы. Аууонмæ куы ‘рбацæуы, уæд та сæ сысчыл кæны, афтæмæй æрвиты сæрд-гон даргъ бонтæ...

Натъа сдзæбæх ис æмæ скъоламæ цæуын байдыдта. Скъолайæ куы ‘рбацæуы, уæд æфсины куыстытæ дæр акæны, уымæн æмæ Дзадза вæййы быдыры.

Адæм сæ хъæдуртæ тонынц, æфснайынц сæ лыстæг цæхæрадæттæ. Бабо дæр бавнæлдта хъæдуртæ, пъамидортæ тонынмæ – чысыл йе уæнгтæ базмæлыдысты...

Иу бон дын кæсы Бабо, æмæ дыууæ лæджы ‘мæ иу сылгоймаг, сæ уæле чи цæры – Цæлойтæ – уыдоны цур æрлæууыдысты.

Сылгоймаджы къухы стыр чиныг, нэлгоймæгтæй иуы къухы та чысыл чъирийы хуызæн цыдæр зиллаггонд. Лæг йе ‘мбалмæ фæдзырдта, радта йæм ленты кæрон æмæ йæ арвыста тигъмæ. Лæг куыд цыд, афтæ зиллаггондæй бырыдис æндон лент...

Уыдон барстой цæхæрадаттæ. Уæлдай кæмæ ис зæхх, уымæй йæ хъуамæ райсой æмæ йæ бафтауой, æххæст кæмæн нæу йæ цæхæрадоны хай, уымæн. Сæ куыст куы фесты зæхбарджытæ, уæд ацыдысты...

Уый фæстæ райхъуысти, Бабо цы зæххы гæппæлы кой кодта, – ома йæм Бибой хъавы, зæгъгæ, – уый радтой, Бибойы фарсмæ чи цæры, уыдонæн. Уымæй уæлдай ма Бибойæн йæхи зæххæй дæр уыцы сыхагæн радтой, фæлæ Бибой ницы загъта.

Иу хуыцаубон Баботы кулдуары цур æрлаууыд иу æрыгон лæппу.

– Микъала абон йе ‘фсымæрæн ус хæссы æмæ мæ дæумæ хонæг рарвыста, æнæ сæмбæлгæ, дам, ма фæу! – загъта Бибойæн лæппу.

– Бузныг, бузныг, мæ хур, амондджын хъуыддаг фæуæд! Æмæ кæм бакаис кодтой? – йæ худы бынæй скæсгæйæ, афарста Бабо.

– Ольгинскæйы, – цæрдæг фæкодта лæппу. – Цæй уæдæ, æнхъæлмæ дæм кæсдзысты.

– Хорз, хорз, хаир хъуыддаг уæд, дæуæн дæр дæ салам бирæ.

Бабо ма сæ дуармæ лаууыд, афтæ Гадзо дæр йæ цурмæ схæццæ.

– Дæ бон хорз, Бабо.

– Арфæгонд у, Гадзо.

– Куыд у де ‘æниздзинад?

– Афтæ, уыцы иухуызон, – йæ ныхас ивазгæйæ, дзуапп радта Бабо. – Дæхæдæг куыд дæ, дæу дæр æнæфæразгæ куы хуыдтой?

– Ницыуал мын у, Хуыцауæй бузныг, фæдзæбæхдæр дæн! – худæндзастæй загъта Гадзо.

– Хорз, хорз, æгайтма фæдзæбæх дæ...

– Бузныг. Цæй уæдæ, хорз бонтæ дыл цæуæд... – йæ сæрæй акуывта Гадзо æмæ йæ фæндагыл ацыд.

Цалдæр боны фæстæ, иу хуыцауæхсæв Биботæм уыдис уазджытæ æмæ райсомæй райхъуысти: дысон Биботæ Нинайы моймæ радтой Хæтæлдонмæ, зæгъгæ. Бабо йæхæдæг дæр уым уыд.

Адæм сæ фæллой бафснайдтой... Хъæздыг уыд ацы аз сæ фæллойбон колхозонтæн. Дзаг бричкæтæ-иу æрлæууыд куы иуы, куы иннæйы хæдзары дуармæ. Дыгай бæхтæй ифтыгъд дзаг бричкæтæ баластой Бибойы кæртмæ дæр. Бабойы цæстытæ са-сиры чылы йæстæ аисты... Уыцы сахат Дзадза дæр хæрæгуæрдонимæ æрхæццæ сæ дуармæ.

– Цы джихтæ кæныс, нæ лæг? Ды уал ын йæ хъавд зон! Бибо йæ хъавд йæхæдæг хуыздæр зыдта! Кæсыс, дзæбæх бричкæтæ дзы куы батылдта, марадз, ды та хæрæджы уæрдонæн бакæн дуар! – фæхъæр кодта Дзадза Бабойыл.

БÆРБÆР БÆРБÆРЫ ФЫРТ

– Нæхи мæзджытыардыстæн, æз ын йæ сиучъытæ æрцамай-дзынæн... Акæс-ма уымæ дæр – æхсæнчъы хуызæн... хуымæтæг у, хуымæтæг!.. Кæм не скуыси уыздæн, ахæм ын нæй. Стæй йæ Хуыцау мæ фæдыл цы бафтыдта, уымæн та æппын ницы зонын!

– Зынгджын стъæлфаг у, æвæццæгæн дзы дæхимæ дæр ис!..

– Ома?

– Ома, зæгъын, кæд зæрдæхсайгæ вæййынц дæ ныхæстæ, дæ митæ.

– Ард дæ хæдзары бацæуæд, кæд æдзух ды дæр мæнæй цы хъазыс. Нæхи мæзджытыардыстæн, ды дæр мæм цыдæрхуызон кæсын райдыдтай.

– Уанцон нæу! Уæддæр цы хуызæн? Цъæх? Бур? Хъулон?

– Цæй, мæн ныхæстæм не ‘вдæлы.

– Уый раст у, дæуæн дæ куырой гага дыууæ куы нæ кæна, уæд нæ зоныс.

– Æмæ уæдæ куыд... Æз та афонмæ иу лекци акастаин, æмæ та дзы дзыппы афсæрстаин къæркъæргæнæгтæй!

Ацы ныхас æрцыди Бæрбæр Бæрбæры фырт æмæ йæ сыхаг Муртузы ‘хсæн.

Бæрбæр Бæрбæры фырт æмæ Муртуз рагæй дæр сыхæгтæ уыдысты – хъæуы ма куы цардысты, уæд дæр æмæ ныр дæр. Сæ сывæллоны бонтæ иумæ арвыстой, æмæ ныр кæрæдзийы зæрдæйы уаг хорз зонынц, – иунæг былы фезмæлдæй дæр бамбарынц кæрæдзийы хъуыдытæ.

Бæрбæр Бæрбæры фырт у бæзæрхыгæй тæнæг был, цыма

йын йæ былтæ хъæсдарæгыл рацагъдæуыд, уыйау куыд æддæмæ фæтæнагдæр сты. Йæ роцъо дзывыры хæцæны хуызæн. Бæрбæр Бæрбæры фыртæн йæ цæстытæ алы райсом дæр вæййынц сырх, раст ног ахст сардзаны цæстыты хуызæн, цæсты бынтæ барæсийынц æмæ, рæгъæд мугæтау, æрдзæкъултæ вæййынц.

Бæрбæр Бæрбæры фырт йæхæдæг афтæ фæзæгъы, цыма йæ цæстытæ фыр кастæй сырх кæнынц – æхсæвбонмæ, дам, чингуытæ кæсын. Фæлæ йæ сыхаг Муртузмæ гæсгæ та Бæрбæр Бæрбæры фыртæн йæ цæстытæ, æгæр бира кæй фынай кæны, уый тыххæй сырх кæнынц. Муртуз, кæй зæгъын æй хъæуы, рæстдзинадмæ хæстагдæр лæууы æмæ йыл баууæндын хъæуы, уымæн æмæ Муртуз гæды ныхас стæм хатт кæны. Бæрбæр Бæрбæры фыртыл та зын баууæндæн у, уымæн æмæ йыл ныр фондз æмæ дыууиссæдз азы цæуы, æмæ цæрæнбонты раст ныхас никуыма загъта.

Муртуз у мызыхъхъарæзт лæппулæг, йæ цæстытæ суадонæй ирддæр, исты къæмдзæстыг куы фæвæййы, уæд йæ цæсгом сырх-сырхид афæлдæхы.

– Гъы, æмæ дæ уæддæр цæмæй хъыгдары, æхсæнчъы хуызæн кæй схуыдтай, уыцы адæймаг? – йе ‘рфугытæ фелхынцъ кодта, афтæмæй афарста Муртуз Бæрбæр Бæрбæры фырты.

– Уый та дын цы ныхас у? – йæ тæнæг былтæ кæрæдзиуыл хойгæйæ, загъта Бæрбæр Бæрбæры фырт.

Уæддæр дæ тынгдæр цæмæй тыхсын кæны?

– Æмæ ма мын уæдæ цы кæнинаг у, ма сæры хъуынтæй ма ма æрцауындзынмæ хъавы? – мастыхуызæй та загъта Бæрбæр Бæрбæры фырт.

– Уæддæр? – нал æй уадзы Муртуз.

– Уæддæр куы зæгъай, уæд ма иу ран нал уадзы: нæ ма лекци кæсын уадзы, нæ фыссын. Ма лекциты темæтæ мартти-йы бонау ивын... Æмдзæвгæ фыссæн нал ис...

– Уæддæр? – йæ хъуыры та фæбадти Муртуз.

– Гъеныр, зæгъæм, – райдыдта Бæрбæр Бæрбæры фырт, йæ цæстытæ тымбыл къухæй аууæрдгæйæ, – айфыццаг заводы кусджытæн лекци кастæн «Советон адæймаджы сыгъдæг моралы тыххæй».

– Æмæ цы?

– Куыддæр лекци каст фæдæн, афтæ дын уыцы æхсæнкъ йæ къух схъил кодта: «Бæрбæр Бæрбæры фырт, иу фарста аварæн ис?»

Зæгъын, табуафси. Уый, дын, мын комкоммæ афтæ:

«Бæрбæр Бæрбæры фырт, ды хорз æмæ рæсугъд ныхæстæ фæкодтай моралы тыххæй, фæлæ ма мын зæгъ, дæ фыды дæ хæдзармæ цæуылнæ уадзыс, цæмæн æй ратæрыс, цæуылнæ йын æххуыс кæныс йæ зæронды бонты – уый дæумæ куы æнхъæлмæ каст...» Æз цы фæуыдаин, уый нал зыдтон...

Мæ лекцийы темæ уайтагъддæр аивтон. Равзæрстон ног темæ: «Дины гæдыдзинады тыххæй», гъеныр та ма мын, зæгъын, цы зæгъдзæни уыцы галиумæ гуыр.

Бакастæн та уыцы лекци дæр дургæнæн заводы кусджытæн. Мæ лекци кусджыты æмæ службæгæнджыты зæрдæмæ тынг фæцыди.

Куыддæр фæдæн лекци каст, афтæ та дын чидæр йæ къух сдардта. Раст та уыцы æхсæнкъ... «Æмбал Бæрбæр Бæрбæры фырт, тынг дзæбæх ныхæстæ фæкодтай, фæлæ лекци кæсынмæ куы рацæйцыдтæ, уæд дæхиуыл дзуар куы бафтыдтай: о, Хуыцау, о сызгъæрин зæдтæ, мацы мын кæнут, уæ ныхмæ кæй бæрбæр кæндзынæн, уый тыххæй, ацы лекцийæ цы мызд райсон, уымæй уын иу сыкбайæ уæ ном ссардзынæн, зæгъгæ. Уæд дзы, зæгъын, цæсгом нæ хъæуы, цæсгом?..» Æз, æвæццæгæн, афæлурс дæн, мæ сæр разылд æмæ фæцæйсур кодтон, – ард йæ хæдзары бацæуа, мæ хъуыддæгтæ дæр мын афтæ хорз кæцæй базоны.

Аивтон та мæ лекцийы темæ, уæдæ цы уыдаид. Равзæрстон ног темæ: «Советон адаймагæн иумæйагæй ницы ис мæнгардзинад æмæ сайындзинадимæ». Ацы темæйыл лекци бакастæн фысджыты æмæ журналистты æмбырды. Тынг сæ зæрдæмæ фæцыди мæ лекци. Иу фыссæг ма мын æмдзæвгæты арфæ дæр ракодта.

Кæсын, æмæ та дын уыцы дзынга йæ къух сдардта: «Æмбал Бæрбæр Бæрбæры фырт, иу фарста мæм ис дæумæ».

Æз æм кæсгæйæ баззадтæн, мæ ныхас мæ хъуыры фæбадти. Уый дарддæр дзуры: «Бæрбæр Бæрбæры фырт, стыр бузныг дæ дзæбæх ныхæстæй, фæлæ дæхи тыххæй куы ницы загътай, адамæн куы фæкусын кæныс æмæ сын сæ гонорар та ды куы ныффутт кæныс, уæд уый мæнгарддзинад æмæ сайындзинад нæу?..» Фыр мæстæй бадзедзырой кодтон... Ме уæнгтæ æрызгъæлдысты.

Аивтон та, уæдæ цы уыдаид, мæ лекцийы темæ, – ацы хатт

æй схуыдтон афтæ: «Хæлардзинад æмæ уазæгуарзынады ахад-дындынад».

Уайтагъд мæм фæхабар кодтой æфсæнвæндаджы станцæйы кусджыты бынæттон комитетæй, ахæм лекци нæ тынг æхсызгон хъæуы, зæгъгæ. Бакастæн сын æй. Мæ хъуыр рысти, фæлæ æндæр гæнæн нæ уыд. Куыддæр фæдæн лекци каст æмæ мæ пьартфелмæ фæцæйæвнæлдтон, афтæ та, дын, кæсын, æмæ уыцы галиумæ гуырд йæ къух сдардта: «Æмбал Бæрбæр Бæрбæры фырт, иу фарста раттæн ис?»

Мæнæн мæ цæстытæ атартæ сты æмæ йæм кæсгæ дæр нал бакодтон. Фæлæ уый уæддæр йæ ныхас кæны: «Бæрбæр Бæрбæры фырт, бузныг дæ рæсугъд ныхæстæй хæлардзинад æмæ уазæгуарзындынады тыххæй, фæлæ ма мын зæгъ: ды искæмæ куы вæййыс æмæ дзæбæх куы фæминас кæныс, уæд ма хæдзармæ хай куы фæагурыс, — иудзырдæй, искæй хæдзары галы цæстæй кæсыс, дæхи хæдзары та цъиуы цæстæй, — уæд уый цæмæн афтæ у?»

Фæцæйтыдта мæ зæрдæ... уæлдайдæр, залы адæм зæрдиаг худт кæй ныккодтой, уый мæ бынтон аргæвста, — кæцæй мыл бафтыд, йæ улæфæнтæ ахгæной!..

Иу май мæхи фæуæрдтон, нал кастæн лекцитæ, фæлæ нæ бафæрæзтон. Цæй, кæд, зæгъын, уыцы дзынга нал фæзынид, æмæ та бацæттæ кодтон лекци ахæм темæйыл: «Лекцийы апп æмæ формæйы тыххæй».

Лекци кастæн институты агитаторты æмæ пропагандистты æмбырды. Раст æмбисмæ куы бахæццæ дæн, уæд, дын, кæсын, æмæ та уыцы адæймаг мæ тæккæ комкоммæ фыццаг рæнхъы бады æмæ йæ мидбылты худы. Мæнæн мæ уды тæпп-тæпп ссыди, æмæ мæ лекци фæцыбыртæ кодтон. Куыддæр та мæ пьартфелмæ фæцæйæвнæлдтон, афтæ та дын уыцы упыли йæ къух сдардта: «Æмбал Бæрбæр Бæрбæры фырт, иу фарста раттæн ис?»

Иу нæ, фæлæ фондзыссæдз фарстайы дæр рат! — зæгъгæ, йыл фæхъæр кодтон, мæхæдæг фыр мæстæй агуывзæйы дзагдон уыциу хъуыртт акодтон...

«Бæрбæр Бæрбæры фырт, бузныг дæ дзæбæх ныхæстæй, лекцийы апп æмæ формæйы тыххæй тынг бæлвырд фæдзырдтай. Фæлæ та дæхи тыххæй куы ницы загътай. Раст зæгъгæйæ, дæхимæ бакæс, уæд дæ формæ æвзæр нæу, уыцы итувард дæ. Фæлæ дæ лекцийы апп дæр нæй æмæ формæ дæр. Уæд уый куыд у, гормон?»

«Раст зæгъы, раст», зæгъгæ, куы схор-хор кодтой студенттæ, уæд ма æз цы фæуыдаин, уый нал зыдтон. Фæлтау зæххы скъуыды куы ныххаудаин...

– Стæй уæд цы бауынаффæ кодтай? – фæрсы йæ Муртуз.

– Цы бауынаффæ кодтон?! Аивтон та мæ лекцийы темæ æмæ загътон: гъæтт, мæнæйуый, лæг ма фæу, ды ахæм лекци куы нæ бакæсай, æмæ уыцы дзынга фарста раттын нæ, фæлæ хъыпп-сыпп дæр куыд нæуал бауæнда. Æмæ куыд æнхъæлыс, – бацæттæ кодтон лекци: «Критикæ æмæ хикритикæ – советон æхсæнады размæгæнæг тых».

Бакастæн уыцы лекци наукон кусджыты ‘хсæн. Иу чидæр мæм фарста радта, æмæ йын уайтагъддæр дзуапп авæрдтон. Хуыцауæй, зæгъын, бузныг, уыцы упыли ам нæй. Мæ гæххæттытæ пъартфелы авæрдтон... Уалынмæ, дын, кæсын, æмæ залы æппæты кæронæй чидæр йæ къух сдардта: «Бæрбæр Бæрбæры фырт, иунæг фарста...»

Мæ зæрдæ ныссæххæтт кодта. Уый та уыди, кæй зæгъын æй хъæуыл.. Ме ‘взаг мæ комы нал арæхст. Т-т-та-буафси, зæгъын.

«Бæрбæр Бæрбæры фырт, ды ам рæсугъд ныхæстæ кæныс, критикæ уарзын хъæуы, зæгъгæ, дзурыс; дæ риу хойыс, критикайæн чи нæ быхсы, уымæн мах æхсæн бынат нæй, зæгъгæ, уæд дæхи тыххæй цæуылнæ исты зæгъыс? Иухатт дын æз де ‘мдзæвгæтæ критикæ кодтон, æмæ мæм ныр æнæхъæн афæдз дæ дзыхæй дæр куынауал дзурыс, алы ран мæ фыдгой куы кæныс, топпы кæсæнæй мæм куы акастæ, уæд уый куыд у, Бæрбæр Бæрбæры фырт!»

Адæм схор-хор кодтой æмæ ма залæй куыд рацыдтæн, уымæн æмбаргæ дæр ницыуал бакодтон. Нæ зонын, цы ма йын бакæнон уыцы галиумæ гуырæн, – арф ныуулафгæйæ, загъта Бæрбæр Бæрбæры фырт. – Нæ, нæ, æз ын нæ ныххатыр кæндзынæн! Нæхи мæзджытыардыстæн, æз ын йæ сиучтытæ æрцамайдынæн, иу бон куы уа, уæд!

– Æмæ «галиумæ гуырæ» кæй хоныс, уыцы адæймаг дын цы уайдзæфтæ фæкодта, уыдонæй дæ зæрдæмæ исты хæссыс? – комкоммæ афарста Муртуз йæ сыхаджы.

– Уый... уый, канешнæ, рæстытæ дæр дзуры... фæлæ йæ цы хъуыдаг ис, цы мæ йæ ныхтæ ныссагъта? Нæхи мæзджытыардыстæн...

– Сабыр уæдæ, Бæрбæр Бæрбæры фырт, дæ сиучътæ дæр дæхицæн сты æрцамаинаг æмæ галиумæ гуырд дæр дæхæдæг дæ. Æз дæ хорз зонын. Байрæджы кодтай, байрæджы, ме ‘фсымæр, дæу раздæр райгуырын хъуыдис, ды цардæй тынг дæрд аззадтæ фæсте, нæ рæстæджы нæ фидауыс, – загъта Муртуз, Бæрбæр Бæрбæры фыртмæ зулмæ бакæсгæйæ.

Бæрбæр Бæрбæры фырт ма цыдæр сцæйдзырдта, йæ тæнæг былтæ базмæлын кодта, фæлæ йыл Муртуз йæ къух ауыгъта.

ДÆ ФÆЗЫНДМÆ КАСТÆН

* * *

Арвы урсбын мусы
Йедзаг уадул – мæй.
Сыфтæрты загъд хъуысы
Рудзынджы бынæй.

Зæрдæ та дæу мысы,
Нæй, æнцой йын нæй.
Знæт уынæргъын хъуысы
Уды рæбынæй.

Сайы мæ мæ хъуыды,
Ахæссы мæ дард.
Удрæбын ыздыхсы
Судзгæ уарзты арт.

Артуадзæг цæстытæ
Худынц мæм æдзух.
Сагъæсты рæхыстæ
Алвасынц мæ хурх.

Арвы тыгъд хъæбысы
Йедзаг уадул – мæй.
Урс цыллæ æлвисы
Рухсдзыд æнгуылдзтæй.

* * *

Уый –
æдзæм тары ‘рхæндæг
æрсæрфы йæ армы дæрзæгæй
мæ фæрсаг.

Цымæ мæ цы домы,
 цы йын ис мæнимæ ныхасаг?
 Æдзæм тары – хивæнд æрхæндæг!..
 Хуыснаæгау – æнæсым,
 æфсæры.
 Æхсæвы æрдæгуагъд хæдоны
 нæ кæны æфсæрмы
 нæ – мæнæй, нæ – йæхицæй.
 Хъавгæ æрбахызт
 тæнæг авджы цъарæй
 нæ ныллæгцар къæсмæ
 æмæ дзы,
 æддæжкъах фысымау,
 зæрдæрайæ ‘рфæрсыл,
 мæ дзыкку мын фасы,
 йæ улæфт ын ахсын.
 Уæндонæй, уæгъдронæй
 æрдæгуагъд хæдоны –
 æнæсым æрхæндæг,
 æмæ мын, мæ боныл,
 уый сурын нæ комы.
 Нæ комы!..

* * *

Ихдзæст уазал æхсæвы
 Тъыфыл уæлдæфы ‘ргъæфст
 Æмæ зæххы уæлцъарыл
 Цадæг, хъавгæ ныхæст.

Хъуыды коммæ нæ касти,
 Сагъæс риуы ыстад.
 Æз дæ фæзындмæ кастæн..
 Хоста салд фæрсаг уад.

Æз мæ зæрдæйы мастæн
 Нæ, нæ ардтон фæрæз.
 Тымыгъ митцæгтæ баста,
 Уды гакъæттæм лæст.

Ды нæ бамбæрстай, зонын,
Нæ, мæ узæлды арт.
Ныр дæ карздæр тæрхонæн
Уый – йæ судзагдæр сайд...

...Ацы ‘мтæры хуыдымы
Ис æууæндæн? Кæуыл?..
Тымыгъ салд фæрсаг тоны,
Схъиуы, ниуы, кæуы...

...Ихдзæст уазал æхсæвы
Тъыфыл уæлдæфы ‘ргъæфст,
Æмæ зæххы уæлцъарыл
Зивæггæнгæ ныхæст.

* * *

Гуыцмæзты Рохсанæйæн

Ма мын кæн, хъæбул, тæргæйттæ,
О мæ цард, мæ бон!
Мады удæй нæй фæлмæндæр,
Уый дæр, мæ хур, зон.

Æз дæ цæстыты тæмæнтæй
А цардмæ дæн баст.
Кæд нæ тухын дæу зæлдæгты,
Гъеуæд мын уæд барст.

Дæу мæ зæрдæйы рæутæгтыл
Дунемæ хæссын, –
Сайд, дыркъуымæвæрд фæндæгтыл
Ахауын, хъæрзын.

У мын ды æрмæст, мæ уарзон,
Царды хъыгтæй хызт.
Мады зæрдæ дæр-иу базон,
Базон-иу йæ рыст.

...Ма мын кәң, хъәбул, тәргәйттә,
Ды – мә цард, мә бон!
Царды ницы сты зәлдәгтә,
Уый дәр, мә хур, зон.

У, дам, царды уады раз дәр
Уды фарн уәлдәр –
Уды фәрджныәй мын рацәр,
О хъәбул, ды дәр!

...Знаджы дзәхстәй кәд әфхәрд дән, –
Мацәуыл мә дом.
Уаз хәзнайән нын әгъгъәд у
Сахъ Алешы ном...

МÆЙТЫ ДÆРГЪÆН АЗТÆ*

* * *

Мæ

зæрдæмæ дыууæ хъуыддаджы хæссын æмæ сæ фервæзынмæ хъавын. Дыууæ дæр, цы чингуытæ арæзтон, уыдонимæ баст сты.

Кæддæр мын рауагъдад бахæс кодта чиныг «Поэзийы бон» бацæттæ кæнын. Бацæттæ йæ кодтон. Мæхимæ гæсгæ, æвзæр нæ рауад. Фау æм ничи 'рхаста, фæлæ дзы мæхæдæг иу аипп ссардтон. Хъыгагæн, мыхуыры куы рацыд, уымæй къорд азы фæстæдæр.

Цæвиттон, фысджыты уацмыстæ мыхуыргонд цыдысты дамгъуатмæ гæсгæ. Цæмæн, уый нæ зонын, фæлæ цыма «дз» дамгъуатмæ гæсгæ «дж»-йæ раздæр лæууы, афтæ мæм фæкаст, æмæ мæхи æмдзæвгæтæ Джиоты Хазби æмæ Джыккайты Шамилы æмдзæвгæты разæй мыхуыргонд æрцыдысты...

Пушкины райгуырдыл 200 азы куы æххæст кодта, уæд ын йæ уацмысты æмбырдгонд ирон æвзагмæ тæлмацгондæй рауадын рауагъдад бабар кодта мæнæн æмæ та ам дæр, нæ мæ фæндыд, афтæмæй рæдыд æруагътон.

Æрхъуыдыйы фæрцы дæ мацы аирвæ-

* Дардæр. Райдайæн кæс журналы 2010 азы 8–9-æм æмæ ацы азы 10-æм номырты.

зæд, зæгъгæ, хуымæтæджы нæ фæзæгъынц. Пушкины уацмыстæ ирон æвзагмæ бирæ фысджытæ тæлмац кодтой. Дыгай, æртыгай хæттыты кæй раивдæуыд, ахæм уацмыстæ дæр дзæвгар сты, æмæ сфæнд кодтон æппæт тæлмацтæ дæр ныммыхуыр кæнын. Фæлæ уыдонимæ нæ бахауд Хозиты Яковы тæлмац. Уый йæ рæстæджы ратæлмац кодта Пушкины «Эпиграммæ æмдзæвгæтæ фыссæджы мæлæтыл». Цыппар рæнхъы йеддæмæ нæу, фæлæ йæ тынг дæсны тæлмац ракодта. Зыдтон уыцы тæлмац, фæлæ, чиныг аразгæйæ мæ зæрдыл не ‘рлæууыд, æмæ дзы мыхуыргонд æрцыд æрмæст мæхи тæлмац, афтæмæй Яковы тæлмац хуыздæр йеддæмæ æвзæрдæр нæу.

Æнæрхъуыдыйæ мыл æрцыдысты дыууæ рæдыды дæр. Яков, Хазби æмæ Шамилай хатыр курын мæрдтæм.

Яковы тыххæй ма цы зæгъынмæ хъавын? Йæхи эпиграммæ йын Тохты Иваны фæрцы рохуаты баззайынай фервæзын кодтон.

Боциты Бароныл цы эпиграммæтæ ныффыста, уый алчидæр зоны, фæлæ ма йыл æндæр эпиграммæ дæр кæй ныффыста, уый ничи зыдта, уымæн æмæ, мæнмæ гæсгæ, мыхуыргонд никуы уыди. Æз дæр æй, Иван мын æй куы нæ загътаид, уæд нæ зыдтаин.

Бароны роман «Саст рæхыс» алкæмæн дæр зындгонд у. Къаддæр зындгонд у йæ ‘мдзæвгæты чиныг «Цины бонтæ», уымæн æмæ, дунейы рухс куы федта, уæдæй нырмæ дæс æмæ æртиссæдз азæй фылдæр рацыд. Гъе æмæ уыцы дыууæ чиныджы тыххæй Яковмæ ис ахæм эпиграммæ:

«Цины бонтæ», «Саст рæхыс»-тæ

Ис когизы тонн,

Уымæн æмæ у сæ фыссæг

Боциты Барон.

Ацы эпиграммæйы кой ма мæ чингуытæй кæцыдæры кодтон.

Æрæджы базыдтон, Яковы уацмысты æмбырдгонд рацæуынмæ кæй хъавы, уый. Базыдтон, ацы эпиграммæ дзы кæй нæ уыд, уый дæр æмæ йæ рауагъдады сæйраг редактор Кокайты Тотрадзмæ радтон.

Хуыцауы фæндæй фыццаг хатт мыхуыры фæзындзæн.

* * *

Мæ фыстыты сагъæс мæ фæстаг рæстæг арæхæй-арæхдæр бацæуы. Тæрсын, сæ разæй куы фæуон, мæ фæстæ æнæмыхуыргондæй куы баззайой æмæ сæм хъусдарæг куынауал фæуа,

уымай. Уæвгæ дзы кæд хъус æрдаринагæй дæр ницы ис, уæддæр цы бæрæг и. Фæлæ хæфсы хабар дæр рохгæнгæ нæу. Йæ лæппын æм хуры тын кæм кæсы, уым, адæймаг йæ цард цы хъуыддагæн снывонд кодта, уыцы фæллæйттæм æцæгæлон цæстæй куыд хъуамæ акæса?!

Æмæ, куы зæгъын: мæ фыстытæ боны рухс куы нæ феной, уæд цы фæуыдзысты, ууыл мæт мæ зæрдæйæ нæ цух кæны. Есенины загъдау: «...несчастье родиться поэтом и своих же стихов не любить». Суанг ма мæм ахæм рæнхъытæ дæр фæзынди:

*Кæндзыстут ууыл дис
Мæ фæстагæттæ тагъд:
Мæ фыстыты æмбис
Нæма æрцыди уагъд.*

* * *

Бирæ азты размæ командировкæйы уыдтæн æмæ нын фембæлд уыд уæгъдибар хъæбысхæстæй дунейы цалдæр хатты чемпион, Олимпæг хъæзтыты уæлахиздзау Иваницкий Александримæ.

Хæдæфсарм адæймагæй базыдтон Иваницкийы. Ам, нæхимæ, дæр хъæбысæй хæцыди, æмæ йемæ афтæмæй базонгæ дæн. Уыцы рæстæг «Рæстдзинад»-ы редакцийы спорты хъуыддагтæ дæр кодтон æмæ уымæ дæр æмæ иннæ хъуыстгонд богал Олимпæг хъæзтыты æртæ хатты чемпион Медведь Александримæ дæр уæд фембæлдтæн цалдæр хатты.

Иваницкий хъæбысæй куынауал хæцыд, уæд центрон телеуынынады куыста спортивон программæты хицауæй, æз та – Цæгат Ирыстоны телеуынынад æмæ радиохъусынады комитеты сæрдары хæдивæгæй. Командировкæйы дæр мæ куысты фæдыл уыдтæн. Иваницкийимæ дæр уæд фембæлдыстæм. Бирæ хабæрттæ нын фæкодта, базонгæ стæм, разамынд кæмæн лæвæрдта, уыцы редакцийы куыстимæ. Кæй зæгъын æй хъæуы, лæвæрдтам æм фарстытæ дæр. Фембæлды архайджытæй йæ иу афтæ бафарста:

– Роднина Ирина ма ерысты архайдзæн?

– Ирæмæ алцæмæ дæр æнхæлмæгæсæн ис, – йæ мидбылты бахудт Александр. – Афтæ чи загъта, æз Советон Æфсады бон, ома 23 февралы, лæппу ныййардзынæн æмæ чи ныййардта, уый куы бафæнда, уæд цы нæ бакæндзæн? – худгæйæ фарстæн фарстæй дзуапп радта Иваницкий.

* * *

Нæ хæстæджытæ бирæйæ кæм æрæмбырд вæййынц, ахæм ран хаттæй-хатт æфсæрмы уавæры бахауын. Адæм, ома къабæзтæ мыл цинтæ фæкæнынц, фæлæ дзы кæйдæрты куы нал базонын, уæд мæхи къæмдзæстыджы бынаты банкъарын. Азты кой скæнынмæ дæр фæхъавын, фæлæ мæхиуыл фæхæцын, уымæн æмæ къанауы сæрты чи гæпп кодта æмæ, йæ астæу ных-хаугæйæ афтæ чи загъта, ехх, мæ лæппуйы бонтæ, цы фæстут, зæгъгæ, мæ уавæр уымæй хуыздæр схонæн нæ вæййы...

Æрыгонæй дæр хуыздæр кæй нæ уыдтæн, уымæн хорз æвдисæн ис...

«Рæстдзинад»-ы редакци бирæ азты уыди Сабырдзинады проспекты, 25-æм хæдзары цыппæрæм уæладзыджы. Дæс æмæ дзы дыууиссæдз азы размæ кусын куы райдыдтон, уæд хæдзары сæрмæ дынджыр дамгъæтæй уыдис ахæм фыст: «Намыс Советон Цæдисы Коммунистон партийæн!» Дамгъæты мидæг сыгъди электрон цырæгътæ. Æхсæв-иу сæ ссыгътой, æмæ лозунг дармæ дæр цæхæртæ калдта. Æз-иу, ныры хуызæн уæд дæр, фæскуыст чысыл баулæфыны фæстæ редакцимæ тагъд кодтон. Уыцы лозунг та цыппæрæм уæладзыджы судзгæ уыди. Куы-иу æрбацæйцыдтæн, уæд мын-иу дуаргæс бафæдзæхста, цырæгътæ-ма-иу ссудз, зæгъгæ. Æз-иу ын, кæй зæгъын æй хъæуы, зæрдæ бавæрдтон, фæлæ-иу мæ, цалынмæ цыппæрæм уæладзыгмæ цыдтæн, уæдмæ ферох æмæ-иу мæм дуаргæсы телефонæй дзурын бахъуыд, цæуыннæ сæ ссыгътай, зæгъгæ.

* * *

Хъæуы райгуырдатæн æмæ хъæуы цæргæйæ баззадтæн: мæ буар нæ – мæ зæрдæ. Æвдæс азы кæм арвыстон, уыцы цæрæн бæстæйæн йæхи цæрæн бæстæ, цалынмæ цæрон, уæдмæ уыдзæн мæ зæрдæйы. Мæ рæсугъддæр мысинæгтæ баст сты хъæуимæ. Кæд дзы цыфæнды мæгуыр бонтæ арвыстон, уæддæр сæ мæ царды хъæздыгдæр бонтæй никацыйыл байвин. Кæимæ хъомыл кодтон, дзыгъхъыдзабойæ кæмыты хъазыдтæн, сæрдыгон фæлмæн къæвдайы фæстæ цы доны малтты лæгæрстон, уыдон зноны хуызæн мæ цæстытыл уайынц æмæ уайдзысты кæддæриддæр.

Царды фæндагтæм цы бæлæсты цъуппытæй кастæн, уымæй мæ бæрзонддæр иу хох дæр никуы сисдзæн. Уырдыгæй дунейыл фæлгæсгæйæ риуы цы бæллицтæ райгуыр, уыдоныл цин

кæнынай никуы бафсæддзынæн. Мæ рæсугъддæр мысинагтæ баст сты, бæгъæввадæй кæм ратæх-батах кодтон, уыцы Бæрæгъуынимæ.

Мæ цæстытæ куы бацъынд кæнын, уæдæй хуыздæр никуы фæуынын. Уæд мæ разы ирдæй сыстынц ивгъуыды нывтæ. Не ‘рдæгхæлд хæдзары цур мын бирæуæладзыгон галуантæ ницы ад кæнынц. Нæ цæхæрадоны цы балтæ, фæткъуытæ, чылауитæ, чъерамитæ æмæ æхсынцъытæ зади, уыдоны дыргътæй хæрзаддæр уыйфæстæйы дыргътæй никæцыуал уыд. Бæлæстæй чи кæм зад, уый мæ цæстытыл куы ауайы, уæд мæ зæрдæ æхсызгон рæхуыст скæны, цыма мæ азты бæрзондæй радугъ кæнын æмæ уысммæ сæ ныллæджы балæууын.

Хъæу, зæгъгæ, æрмæст йæ ном дæр адæймагæн амонды хос фæвæййы. Нæ горæтæн фæстæмæ йе ‘цæг ном – Дзæуджыхъæу куы радтой, уæд мæ цинæн кæрон нал уыд. Мæ цин мын дывæр кодта, Дзæуджы фарсмæ «хъæу» кæй уыдис, уый. Суанг ма зарæг дæр ныффыстон. Ис дзы ахæм рæнхъытæ:

*Æз мæ райгуырæн бæстæмæ
Ног æрцыдтæн, нæу уый фын:
Хъæуы райгуырдтæн, фæстæмæ
Хъæуы райдыдтон цæрын.*

*Уыцы хъæу у Дзæуджыхъæу,
Хурау зæрдæмæ хæстæг.
Ирæй алкæй хуызæн дæу
Хоны йе ‘мтуг æмæ стæг.*

* * *

Æнæ дæндагæй цæрын куыд зын у, уый, дæндагтæ кæмæн нал ис, уымæй хуыздæр ничи зоны. Базыдта йæ мæ сыхаг Зауырбег дæр, уымæн æмæ йæ дзыхи дыууæ дæндаджы йеддæмæ нал баззад, уыдон дæр разæй, дыууæрдыгæй дæр нæ – æрмæстдæр иуæрдыгæй.

Иуæрдыгæй фылдæр дæндагтæ куы уа, уæддæр сæ пайда бирæ нæу, уымæн æмæ, цæуыл æрæнцой кæной, уый куы нæ уа, уæд мылытæ фаг æххуысгæнджытæ не сты.

Бавнæлдта Зауырбег йæ дæндагты кой кæнынмæ. Раззаг дæндагтыл сызгъæрин цъар сæвæрæггаг уыйас бирæ æхца нæ хъуыд, фæлæ иннæтæ æрмæст сæ ныссадзæггаг дæр минтæй

нымайгæ уыдысты, цы дзы садзы, уый та йын уалæ Цæгатай æрæрвыстой. Цыма пылы стæгæй сты, ахæм ныхас дæр мæ хъустыл æрцыди. Зауырбег æнæ дæндагæй афтæ сфæлмæцыди, æмæ цыфæнды хæрдзтæ кæныныл дæр сразы.

Райдыдтой йын дæндæгтæ кæнын. Дыууадæс чындзæхсæвмæ йæм хонджытæ уыди, фæлæ дзы иу йеддæмæ никæцымæ ацыди: адæм куыд минас кæнынц, уымæ кæсын, дзургæйæ куыд æнцон зыны, афтæ æнцон нæу. Цæттæ фынгмæ, дам, нарты Уырымæг дæр нæ лæууыди. Уырымæг уымæн нæ лæууыди, æмæ йæ дæндæгтæ æнæхъæн уыдысты, фæлæ Зауырбег æнæдæндаг уыд æмæ иннæ чындзæхсæвтæм уымæн нал ацыд.

Цалдæр мæйы фæстæ йæ дæндæгтæ срæвдз сты. Йæ рæбыны капекк нал баззад, афтæ смæгуыр. Раздæр, цæмæй хæра, уый йын нæ уыд, ныр та, цы бахæра, уый йын нæй.

Раст зæгъын хъæуы, чындзæхсæвтæм цæуын райдыдта, фæлæ бон æртæ хатты Зауырбеджы тыххæй чындзæхсæв чи кæндзæн?!

* * *

Фæстаг азты цы бирæ чингуытæ фæзынди, уыдоны дзæвгар хай чингуытæм дæрддзæфгомау лæууынц, зæгъгæ, куы зæгъон, уæд нæ фæрæдидзынæн, уымæн æмæ уый æцæгæйдæр афтæ у. Фыссын ныртæккæ чи нæ зоны, ахæм зын ссарæн у, фæлæ, цы фыссы, уый чи зоны, ахæмтæ бирæ не сты. Уæддæр фыссынц, цы зæгъа, уый кæмæ ис, уыдон нæ, фæлæ, фылдæр æхца кæмæ ис, уыдон. Æмæ уадзынц иу чиныг иннæйы фæдыл, гæххæтт æмæ ахорæнтыл нæ ауæрдгæйæ. Йæхæдæг чи нæ фыссы, уыдон та сæхиуыл фыссын кæнынц. Сæ диссаджы царды диссаджы хабæрттæй ахæм томтæ рауайы, æмæ адæймаг дисæй амæлы, ахæм нæртон лæджы нæртон хъуыддæгтæ Иры дзылхъхъæй иу йæ сæр куыд никуы сдардта æмæ йæхи йæ уарзон адæмæн куыд никуы базонын кодта, зæгъгæ.

Адæмы ‘хсæн нæ, фæлæ йæ бинонты æхсæн дæр иу зонджын ныхас чи никуы загъта, уыдон Иры дзыллæтæн зондамонджытæ басгуыхтысты, йæ кæрты «уыссиу!» зæгъыны бар кæмæн нæй, уыдон куырыхон ирон æгъдауттæн тæрхонгæнджытæй агæпп ластой. Стыр хъыгагæн, уыцы хæстæ йæхимæ чи исы, уыдоны ‘хсæн зивæггæнджытæ бирæ нæй. Æмæ фыссынц, дзурынц, амонынц, ахуыр кæнынц радио æмæ телеуынынадæй, газеттæ æмæ мыхуыры иннæ фæрæзтæй. Рацæй-рабон вæййы,

æмæ уыцы диссаджы зондамындтытæ хицæн чингуытæй гæппытæ кæнынмæ фæвæййынц.

Бархион фысджытæ – уæдæ курдиаты хъæстæ кæмæ нæй, афтæмæй чингуытæ чи уадзы, уыдон æндæр номæй куыд схуындæуа! – канд сæхи «уацмыстæ» æмæ сæхиуыл фыст чингуытæ нæ уадзынц, фæлæ ма чингуытæ уадзынц сæ хъæутыл, сæ кæттыл, сæ мыггæгтыл.

Хъæутæ, кæттæ æмæ мыггæгты тыххæй кæй фыссынц, уый раппæлинаг хъуыддаг у. Фæлæ ам дæр фыццаджы-фыццаг дзурын хъæуы сæ хæрзхъæддзинадыл. Иу кæнæ иннæ мыггæг куыд равзæрд, уый бæлвырд æвдисæнтыл амад куы уа, ныры æмæ фидæны фæлтæрты хъомыладæн æххуыс куы уа, уæлахизтæм сæ куы тырнын кæна, уæд ахæм æрмæг цымыдисаг уыдзæн канд иу мыггæгæн нæ, фæлæ иннæ мыггæгтæн дæр. Иу ком, иу хъæуы истори раиртасынæн дæр чысыл ахадындынад нæй. Цыфæнды царæнбæстæ дæр адæймаджы йæхимæ æнæаздахгæ нæ фæуыдзæн – йæ рæсугъддзинадæй, йе ‘рды нывтæй, йе ‘гъдæуттæ, каджытæ æмæ таурæгътæй, æппæты фыццаг та йæ адæмæй. Гъе æмæ нæм уыцы хъæздыгдзинадтæ кæм разыной, ахæм чингуытæ куы фæзына, уæд нæ фæбузныг уыдзысты, канд нæ дуджы царджытæ нæ, фæлæ фидæны фæлтæртæ дæр.

* * *

Ирон адæм иу номæн цалдæр хуызы раттынмæ тынг дæсны сты. Райсæм Михаил.

Бæрæгъуыны иу Михаил дæр нæй. Уыйхыгъд ын ис аст хуызы: Михел (Хъуппеты, Сопойты), Миха (Хапсæты), Михал (Цомайты), Михайло (Реуазты), Миша (Цомайты), Мишæ (Дзасохты, Сопойты), Мишка (Уырымты), Мишкæ (Цогойты).

Нæ хъæуы ма фембæлæн ис æндæрхуызон хабарыл дæр: иу ном савæрынц дыууæ хæрзæфсымæрыл. Зæгъæм, Дзасохты Адзыртты фырттæ хуыйнынц Ладемыр æмæ Валодя, Цомайты Хатуйы фырттæ та – мæрдты рухс дзæнæты бадæнт – хуындысты Миша æмæ Михал.

* * *

Хуындæг партион организацийы секретарæй куыста. Йæ царды дæргъы бирæ гуыргъахъхъ фæндæгтыл ауад. Хъæбатыр хæстон уыди, фæци цалдæр уæззау цафы. Фæсахъат йæ къах,

нал ракаст йæ иу цæстæй, фæлæ уæддæр йæ кусын нæ ныуагъта. Адæм æй уарзтой, уарзтой йæ хицауад дæр æмæ йæ иу бæрнон бынатæй ивтой иннæмæ.

Парторгæй куы куыста, уæд ыл дзæвгар азтæ цыди. Сфæнд кодта йæ куыст ныууадзын æмæ бацыд партийы райкомы секретарьмæ. Йæ фæндон ын бамбарын кодта.

Райкомы секретарæн æхсызгон кæм уыдаид йæ иуæрдион æмкусæгæй ахæм ныхæстæ фехъусын. Хуындæг бирæ азты, кæмдæриддæр куыста, уым æвдыста хъæппæрис, зыдта адæмимæ дзурын, арæхсти алкæимæ дæр иумæйаг æвзаг ссарынмæ. Цыбыр дзырдæй, райкомы секретары нæ фæндыд, йæ куыстæй куы ацыдаид, уый æмæ йын загъта:

– Цалынмæ мын дæхи хуызæн секретарь ссарай, уæдмæ дын кусгæ ‘рцæудзæн.

– Омæ дын ахæм кæм ссарон? Мæ хуызæн къуылых æмæ иуцæстон æрмæст нæ хъæуы нæ, фæлæ ме ‘ппæт зонгæты ‘хсæн дæр куы нæ ис, уæд? – дзуапп ын радта Хуындæг.

* * *

Уырыссагау куы зонай, уæд уый æвзæр нæу, фæлæ, æвзаг кæй нæ зоныс, уый æвдисыныл куы архайай, уæд уым раппæли-нагæй ницы ис. Афтæмæй та нæм ахæмтæ дæр ис. Фæстаг рæстæг сæ нымæцыл æфтгæ цæуы, зæгъгæ, куы зæгъæм, уæд нæ фæрæди-ядзыстæм. Сæ нымæц фæфылдæр кæныныл сын цыма хъæуы царджытæ тынгдæр архайынц, афтæ мæм кæсы. Уыцы хъуыд-дагæн æз æвдисæн рагæй дæн. Хъуыды ма кæнын, райдайæн скъо-лайы куы ахуыр кодтон, уæд-иу нæм хистæртæй чидæртæ нæ нæмттæй нæ дзырдтой, фæлæ нæ мыггæгтæй. Уымæ – уырысса-гау. Кæйдæр æвзагыл дыууæ ныхасы кæрæдзиуыл бабæттын чи нæ зыдта, фылдæр ахæмтæ. Нæ мыггæгтæ нын уырыссагау кæй дзырдтой, уымæй æвдисынмæ хъавыдысты, иуæй, уырыссагау дæсны кæй сты, иннæмæй, бæрзонд культурæйы хицау кæй сты.

Фæстадæр уыцы миниуæгыл фæхæст сты сылгоймæгтæ. Уыдон та уырыссагау сæ мыггæгтæй сæ лæгтæм дзурын рай-дыдтой. Уыцы æгъдау – кæд ын æгъдау рахонæн ис, уæд, мæнмæ гæсгæ, ныр дæр нæма ныууагътой. Куыд рабæрæг, афтæмæй æнахуыргонд адæмы миниуджытæ, æнахуыргонд схонæн кæмæн нæй, уыдон дæр райсынц.

Дур æхсын куы нæ зонай, уæд дзы дæ къæбут кæй ныццæв-

дзынæ, уый фыдæлтæй ардæм хъусын, фæлæ æвзаг куы нæ зоннай, уæд ноджы фыддæр уавæры бахауæн кæй ис, уымæн та æвдисæн – мæхæдæг.

Нæ хъæуы уыдис иу ахæм къуыдипп, æмæ уырыссагау нæ зыдта, афтæмæй уырыссагау дзурыныл архайдта. Иу хатт æй хъæусоветæй цыдæр гæххæтт хъуыди æмæ, сæрдары кусæн уатмæ бацæуæны цы сылгоймаг бадт, уымæ дзуры:

– Сæрдар ам ис?

– О, фæлæ йæ не ‘вдæлы.

Лæг уыцы ныхæстæ ницæмæ ‘рдардта, дуар базыхъхъыр кодта æмæ мидæмæ дзуры:

– Я не помешался?

Сæрдар ын дзуапп дæттынмæ фæрæвдз:

– Нет, но дело идет к этому.

* * *

Мæгуыр лæг куы амæлы, уæд хъæргæнджытæ дæрдтыл не ‘рзылынц. Æнæ хъæр, æнæ музыка йæ йæ сыджытыл сæмбæлын кæнынц. Куыд рабæрæг, афтæмæй æнæ хъæр, æнæ цъистæй баныгæнæн ис, йæ рæстæджы кадджын чи уыди æмæ йæ лауреаттæ сæрыстыр кæмæй уыдысты, ахæм премийæн дæр.

Хъамбердиаты Мысост ирон литературæйæн чи уыди æмæ йын цы хорздзинæдты бацыд, уый амонын никæмæн хъæуы, уымæн æмæ йе сфæлдыстадимæ зонгæ сты, скъолайы чи ахуыр кодта, уыдон иууылдæр. Мах рæстæджы та, скъолайы чи нæ ахуыр кодта, ахæм зын ссарæн у.

Къорд азы размæ Ирыстоны хицауад рахаста, адæм æхсызгонæй кæуыл сæмбæлдысты, ахæм уынаффæ: Мысосты номыл снысан кодтой преми. Хорзæхджынгонд дзы цыдысты, фæсивæды минæвæрттæй аивад æмæ литературæйы чи фесгуыхт, уыдон. Лæвæрдтой йæ, фæсивæды цард, ахуыр æмæ фæллой ирдæй æвдыст кæм цыд, ахæм уацмысты автортæн. Фæлæ иу рæстæджы йæ кой нал хъуыст, фæстагмæ та бынтондæр ферох. Уыди, нæ уыди, уый бирæтæ зонгæ дæр нæ кæнынц. Цы йæ фæкодтой, чи йæ аивта, уый нын уæддæр куы бамбарын кæниккой.

* * *

Къостайы райгуырды 140 азы юбилей куы сбæрæг кодтам, уæд Тедеты Ефим, радиойæ ныхас кæнгæйæ, ахæм хъуыды загъта,

ирон театры юбилейы фæдыл каджын æмбырдмæ, дам, æрбахуыдтой, Къоста цæрæнбонты кæй ныхмæ тох кодта, уыдоны хуызæн адæмы.

Уый дæр диссаг куыnnæ у, фæлæ уымæй къаддæр диссаг не ‘рцыди дæс азы фæстæ, ома поэты райгуырды 150 азы куы бæрæг кодтам, уæд. Мæнæ куыд фыста нæ газеттæй иу уыцы заман: «Благодарности и самых добрых слов достойны все участники концерта – каждый из 187 человек, приехавших в Москву».

Дыууæсæдæмæ æввахс уыдысты, æрмæстдæр концерты чи архайдта, уыдон, фæлæ ма дзы уымæй уæлдай дæсгай архайджытæ ма уыдаид, уый мæ нæ уырны. Утæппæт адæмы æхсæн иу фыссæг дæр нæ уыди. Фыссæджы бæрæгбон – æнæ фыссæгæй.

Уыцы хабары тыххæй дзургæйæ æз иу æмбырды афтæ загътон: «Гиннессы чиныджы дæр уымæй диссагдæр хабæрттæ нæ вæййы!» Загътон, фæлæ йæм иу хъусæрдарæг дæр нæ фæци.

Æмæ ма ноджыдæр иу диссаг. Уый дæр Къостайы номимæ баст у.

1999 азы Мæскуыйы рауагъдад «Менеджер» мыхуыры рауагъта Къостайы уацмысты I том. Разæй дзы фыст уыди, уацмыстæ, дам, уагъд цæуынц поэты райгуырды 140 азы кадæн. Уæдæй нырмæ дæс азæй фылдæр рацыд, Къостайы райгуырды 150 азы дæр сæххæст, фæлæ абоны онг иннæ том уагъд нæма ‘рцыд.

Бирæ хаттыты ацы фарстыл, стырдæр уæвæн нæй, ахæм æмбырдты дзырдтон, суанг ма стыр хицауттæй чидæртæ мæ фарс дæр рахæцыд, фæлæ хъуыддаг абоны онг йæ бынатæй нæма фенкъуыст.

Диссæгтæ, кæй загъын æй хъæуы, хорз сты, хорз хабæрттыл дзурæг куы уой, уæд, фæлæ æз цы диссæгты кой скодтон, уыдоны хорзæй ницы ис.

* * *

Иу хъæздыг лæджы фатеры фæдавды хабар нæм куы ‘рбайхыст, уæд Фатимæ афтæ фæкодта:

– Уый алы бон куы давы, уæд ын йæхицæй иу хатт куы адавой, уæд цас диссаг у?!

* * *

Шалвайы Фысджыты цæдисы рæнхъытæм куы райстой, уæд Мæрзойты Сергей афтæ фæкодта:

– Кæд æй некрологæн хъæуы, æндæр ма дзы зæрондæй цы кæны?

* * *

Цуммæ цыдтæн. Трамваймæ æнхъæлмæ кæсынмæ фæзивæг кодтон æмæ фистæгæй араст дæн. Схæццæ дæн, уæддæр трамвай ма рæзты нæма сивгъуыдта, æмæ мæхицæй фæбузныг дæн, дзæгъæлы кæй нæ фæлæууыдтæн, уымæй. Балхæдтон, цы ма хъуыд, уый æмæ, куыддæр дуканийæ рахызтæн, афтæ трамвай ма тæккæ размæ фæци, æмæ бацин кодтон. Цумы цурæй ма цæуын куы бахъæуы, уæд æнæ дзæвгар фæлæугæ трамвайыл никуыма фæхæст дæн. Ныр, трамвай куы ауыдтон, уæд йæ размæ батагъд кодтон. Цалынмæ йæ цурмæ хæццæ кодтон, уæдмæ йæ раззаг дуары цур адæмæй айдзаг. Цæмæдæр гæсгæ астæуккаг æмæ фæстаг дуæрттæ æрæхгæдтой æмæ æнæ билет райсгæ мидæмæ никæй уагътой. Бафæстиат уыдзынæн, уый бамбæрстон, стæй, чи не ‘мбæлы, ахæм хъуыддаг кæй кæнынц, уый тыххæй ма маст рафыхт æмæ ма куыстмæ фистæгæй араст дæн.

Терчы сæрты хидыл донæн йæ рахизфарсмæ бахызтæн æмæ уым дæлæмæ былгæрæтты паркыл араст дæн. Чысыл раздæры ныв ма æрбайрох, ма маст дæр æрбайсæфт.

Цæуын, хъуыдытæ кæнын. Ма зæрдыл æрбалæууыд уырыссаг æмбисонд. Цы ‘рцæуы, уый, дам, хуыздæрæрдæм рауайы. Уыцы ныхæсты рæстдзинад ма ма ноджыдæр иу хатт бауырындыта, ма куыстмæ куы ‘рхæццæ дæн, уæд. Фыццаджыдæр, Терчы былты дæс минуты бæрц сыгъдæг уæлдæфмæ фæцыдтæн. Уæвгæ, уый фыццаджы нæ уыди. Фыццаджыдæр уыди, аст сомы кæй сфæстауæрц кодтон, уый. Уый фæстæ – сыгъдæг уæлдæфы фистæгæй балц. Ёртыккаджы – фæндагыл ссардтон туман æмæ, æппынфæстаг, фистæгæй кæй рацыдтæн, ууыл фæсмон нæ фæкодтон.

Æмæ, дам, цы ‘рцæуы, уый хуыздæрæрдæм нæ рауайы!

* * *

Нæ хæдзарвæндагæй кæй зыдтон, уыдонæй цыма ма фыды хо Оляйæ фылдæр ничи фæцард, афтæ мæм касы – фараст æмæ цыппарыссæдз азы. Ма фыды фыд æмæ ма фыды мады не ‘рæййæфтон. Цас фæцардысты, уый дæр нæ зонын, фæлæ Оляйæ фылдæр фæцардаиккой, уый ма нæ уырни. Оляйæн иу

хо æмæ дыууæ ‘фсымæры уыди, æмæ уыдон дæр æрыгæттæй амардысты. Оля, раст зæгъын хъæуы, цæстæй фæцудыдта, фæлæ хъусæй, Къостайы загъдау, «авд дæлзæххы бын дзынгатæ» сынæр куы цагътаиккой, уæддæр сæ фехъуыстаид, æмæ æз дæр мæ зæрдæ дардтон, мæ хъустæ мыл комдзог никуы рацæудзысты, зæгъгæ, фæлæ фæрæдыдтæн. Иуæй-иу хатт мæ, цы фæдзурынц, уымæй дыккаг хатт фæрсын дæр бахъæуы æмæ йæ уæд дæр куы нæ бамбарын, уæд, цыма йæ бамбæрстон, мæхи афтæ фæдарын, уымæн æмæ, хорз кæй нал хъусын, уый адæмæй сусæг кæнын. Фæлæ йæ бинонтæй, æмæ, арæх кæуыл æмбæлыс, уæлдайдæр кæимæ кусыс, уыдонæй цасфæнды куы фембæхсай, уæддæр дын нæ бантысдзæн: уайтагъддæр дын дæ сахъат раиртасдзысты. Мæнæн дæр, кæй зæгъын æй хъæуы, мæ бинонтæ дæр, ме ‘мкусджытæ дæр мæ хъусты хабар базыдтой æмæ мын суанг фидистæ кæнын дæр райдыдтой.

Фатимæ, мæхицæй мын цы фехъуыста, уыцы ныхæстæй бауайдзæф кæны, редакцийы сæйраг бухгалтер Серафинмæ та йæхи хæцæнгарз ис, æмæ мæм дыууæйæ дæр сæхи цæттæйæ дарынц. Фатимæйы, цы загъта, уымæй дыккаг хатт куы бафæрсын, уæд ницы фæзæгъы, фæлæ йæ æртыккаг хаттæн дзуапп раттыны бæсты фæкæны: «Къуырмаймæ дзурын дæр иу замана у!»

О, уыцы ныхæстæ мын Фатимæ мæхицæй фехъуыста, æз та – мæ мады мад Лезийæ. Йæ ном Лези уыди, фæлæ йæ мах Дзыцца хуыдтам. Æвæццæгæн, Веринкæмæ гæсгæ. Уый йæ мадмæ ахæм номæй дзырдта.

Не ‘рвадæлты ус Налди хуынди. Мæ чингуытæй кæцыдæр фæлгонцы прототип у. Нæ мады фæстæ иунæгæй куы баззæдыстæм, уæд нæм иуцасдæр Дзыцца фæци, æмæ-иу æй Налди арæх абæрæг кодта. Дыууæ дæр дæйыхъæуккагтæ уыдысты, чызджытæй фæстæмæ кæрæдзийы зыдтой æмæ, цæуыл дзырдтаиккой, уый сын уыди, фæлæ Налдимæ тынг хъæрæй дзурын хъуыди, æмæ-иу ныхас куы нæ хъуыста, уæд ыл-иу Дзыцца, йæ къух ауигъгæйæ, сбустæ кодта: «Охх, къуырмаймæ дзурын дæр иу замана у!»

Уæлдæр куыд загътон, афтæмæй мын мæ сахъат мæ куысты дæр базыдтой, фæлæ, хъусæй кæй фæцудыдтон, уый мын сæ æргомæй Серафин йеддæмæ ничимæ загъта.

Куыд рабæрæг, афтæмæй Серафинаен йæ сæрыхицау дæр хъусæй сæ тæккæ рæвдзытæй нал у, æмæ йын иуахæмы йæ

ныхæстæ куы сфæлхат кæнын кодтон, уæд мын, дывыдон арты кæй бахауд, уый бамбарын кодта: «Мæныл мæгуыры бон ис: мæ хæдзары дæр – къуырма, мæ куысты дæр – къуырма!»

Низыхæд раиртасын дæр ахсджиаг куыннаæ у, фæлæ, сахъат адæмæн цы бæрæгбæттæ вæййы, уыдоны тыххæй сын лæвæрттæ куы нæ кæнай, уæддæр сын арфæ ракаенын кæй фембæлы, уый, куыд бамбæрстон, афтæмæй Серафинмæ нымады дæр нæу. Хъусæй дзæбæх куынауал хъусын, ууыл афæдз дæр æххæст нæма цæуы, афтæмæй мæ нæ бæрæгбон æрæййæфта. Æнæнхъæлæджы йæм къæлиндары фæкомкоммæ дæн. Ацы аз 27 сентябры къæлиндары сыф куы рафæлдæхтон, уæд кæсын æмæ дзы сырх дамгъæтæй фыст: «Международный день глухонемых». Улæфты бон уыди. Серафинмæ сæхимæ бадзырдтон, куыд æнæуæздан дæ, бæрæгбоны тыххæй мын арфæ уæддæр цæуыннæ ракаеныс, зæгъгæ. Марадз-зæгъай, кæд мын мæ ныхæстæ хъазыны ‘рдæм н’ аздæхта!

Зæххы цъарыл глухонемойтæ кæй ис, ууыл дунейы дзыллæтæ цин кæнынц, суанг ма сæ номыл бæрæгбон дæр сарæзтой, Серафинæн та йæ хæдзары дæр æмæ йæ куысты дæр, кæд немойтæ нæй, уæддæр глухойтæ ис, афтæмæй диваныл бады æмæ йæ зæрдæйы дзæбæхæн телевизормæ кæсы. Нæ бухгалтерыл мæ зæрдæ куысты никуы ницæмæй фæхудти, фæлæ ахæм бон йæхи афтæ æнæуæзданæй равдисдзæн, уый æнхъæл ын нæ уыдтæн. Уæд цавæр у, адæймаг бакъуырма, уый йын æгъгъæд нæу, фæлæ ма йын йæ бæрæгбоны иу арфæйы ныхас уæддæр ма зæгъ, уый йын, мæнмæ гæсгæ, никæй зæрдæмæ фæцæудзæн.

Уыцы маст аныхъуырын ма, чи зоны, мæ бон бауыдаид, фæлæ æртæ боны фæстæ ме ‘ннæ бæрæгбон – «День пожилых людей» куы ‘рхæццæ, уæд мæ бауырныдта, глухонемойтæ æмæ ацæргæ адæм Серафинмæ кадджын кæй не сты, уый, афтæмæй та уыдонæн цы кад скодтой, ахæм кад дунейы иу сохъхтыр æмæ къуылыхæн дæр нæй. Сæрмагонд бæрæгбæттæ нæй къæзанæгтæ æмæ æрратæн. Уыдон дæр, глухонемойты хуызæн, сахъат адæм сты, фæлæ сæ ныронг иу æрхъуыдыгæнæг нæма фæци.

Уæвгæ, бонты мыстытæ нæ ахордтой. Мæрдтæ радыгай куыд ныхæнынц, сахъат адæмæй алкаемæн дæр йæхи бæрæгбон афтæ, йæ рæстæг куы ралæууа, уæд кæй скæндзысты, ууыл зæрдæдарæн ис.

* * *

Цыбырты Мишæ кæйдæр фæзмыдта. Хистæрæн, дам, æй сбa-
дын кодтой æмæ йæ кувын æлгъитынай райдыдта:

– Нæ чындзæхсæвмæ кæй хуыдтам æмæ чи не ‘рцыди, кæй нæ
хуыдтам æмæ чи ‘рцыди, уыдоны Хуыцауы фыдæх байафæд!
Бахатыр мын кæнут уыцы ныхæсты тыххæй, фæлæ сын æнæзæгъгæ
нæ уыди. Ныр уе ‘ппæты дæр Стыр Хуыцауы хорзæх уæд!..

Æмæ дарддæр, куыд вæййы, афтæ иннæ сидтытæ кæнынмæ
бавнæлдта.

* * *

Хъазын æмæ худын, фидис кæнын æмæ маст исын адæй-
магæн, æвæццæгæн, йемæ райгуырдысты...

Кæддæр мæм Камал телефонæй æрбадзырдта. Мæ ном мын,
куыд хуыйнын, афтæ не схуыдта, фæлæ, йæхимæ хуыздæр куыд
фæкаст, афтæ. Хæтæл систон. Хъусын, зæгъгæ, куы загътон,
уæд райхъуыст Камалы хъæлæс:

– Дæ бон хорз, Музафар!

Æз бирæ нæ, фæлæ чысыл дæр нæ ахъуыды кодтон, афтæмæй
йын дзуапп авæрдтон:

– Арфæгонд у, Кемал!..

– Мæлæты цæттæйæ нæ лæууыд дæ дзуапп, – хъæрæй ных-
худгæйæ загъта Камал æмæ, цæмæ ‘рбадзырдта, уый æмбарын
кæнынмæ рахызт.

Мæ зæрдыл æндæр хабар æрлæууыд. Васо, кæм кусын, уыцы
агъуысты цыппæрæм уæладзыгмæ схызт æмæ мæ куы ауыдта,
уæд тыргъы иу кæронæй иннæмæ хъæр кæны:

– *Музафер Дзасохты,*

Почему засох ты?

Ам дæр та мæ бирæ хъуыды кæныны сæр нæ бахъуыд æмæ
йын дзуапп авæрдтон:

Мы знаем Малиева,

Но лучше б не знали его!

Нæ кусджытæй иу нæ рæзты ‘рбацæйцыд æмæ мæ, хъæрæй
ныххудгæйæ, афарста:

– Куыд тагъд ын райардтай дзуапп?

– Æмæ йæ агурын хъуыди? Уый Налбандян Альберт дæсгай
азты размæ загъта. Васойы ныхæстæ та Хъайтыхъты Георы
æрхъуыдыгонд сты.

Æмæ ма ноджыдæр иу хабар. Маст исын æй рахонин, фæлæ хъазæн ныхасмæ хæстæгдæр лæууы. Камалы фыццаг хатт кафгæ куы фæдтон, уæд дзы раппæлыдтæн, кафын чи нæ зоны, уыдонæй, зæгъын, иуы дæр дæ разæй нæ ауадзис.

Æрæджы та йын уыцы хабар йæ зæрдыл æрлæууын кодтон, фæлæ ацы хатт ме ‘ппæлд йæ зæрдæмæ нæ фæцыд, цы – æнæрвæссон мидбылхудгæйæ мын афтæ:

– Ды зарын куыд зоныс, æз кафынмæ уымæй æвзæрдæр нæ арæхсын.

Нæ зонын, æвзæрæй æвзæрдæр нæ арæхсын цас стугыхтæдзинад у, уый, фæлæ æз зарын кæй нæ зонын, уый, мæн чи нæ зоны, уый дæр зоны, уымæн æмæ мæ заргæ никуы фæдта. Заргæ кæй нæ фехъусай, уымæй та, зарын зоны, кæнæ нæ зоны, зæгъгæ, куыд зæгъдзынæ?

Зарын æз æцæгæй нæ зонын. Фæлваргæ кæддæрты акодтон, фæлæ мын æй Камалы хуызæттæ, ома, зарын чи зоны, уыдон фенад кодтой. Кæд мæ Энрико Карузо кæнæ Марио Дель Монако рауадаид, уæддæр мæ фæныхкъуыр дæ кодтой. Бафæлвардтон хъырнынын дæр, фæлæ ам дæр мæ хъуыддæгтæ нæ фæрæстмæ сты æмæ къуырмайæ баззадтæн, фæлæ ма мын ацы хъуыддаджы æмбæлттæ кæй фæзынд, уый мын чысыл цыдæр ныфсы хос фæци.

Цыбырты Людвигимæ иу уавæры кæй бахаудыстæм, ууыл цин нæ кодтон, фæлæ цыфæнды зын ран дæр лæг иунæг куы нæ вæййы, уæд йæ уавæрæн æнцондæрæй фæбыхсы.

Цæвиттон, Людвиджы зæрдæ цавæрдæр фынджы уæлхъус зарын æрцагуыр дта. Йемæ уыди йæ кæстæр æфсымæр Хазби дæр, æмæ йæ Людвиг дыккаг бон фæрсы, дысон йеддæмæ мæ дзых зарыны охыл никуы байгом кодтон æмæ, дам, дæм мæ зард куыд фæкаст.

– Хорз зарыдтæ, фæлæ дын гæнæн куы уа, уæд заргæ макуы кæн, – дзуапп ын радта Хазби.

* * *

Къæзæнæг йæ лæппуимæ дуканимæ бацыд йæхицæн къепкæ ‘лхæнынмæ. Худтæ кæм уыдысты, уыцы тæрхæгмæ къухæй амонгæйæ дзуры:

– Уæ-лæ-ма мын уы-цы... къеп-къеп-къеп-къеп...

Йæ фырт æм нал фæлæууыд æмæ йын афтæ:

– Баба, цалынмæ ды къеп-къеп кæнай, уæдмæ дуканийы къепкæ нæ, фæлæ хъусджын худ дæр нал уыдзæн.

* * *

Ма фыды, зæгъæн ис, æмæ нæ хъуыды кæнын. Иуæй-иу хатт мæн афтæ дæр фæкæсы, цыма мын уæвгæ дæр нæ уыди, стæй мын цыма æмбæлгæ дæр нæ кодта.

Цы нæ дæм уыди, уый æрымысын зын у, стæй æнцон куы уа, уæд дæр æй цæмæн мысыс? Фæлæ, æвæццæгæн, алы адæймаг дæр, арæх нæ, фæлæ хатгай фæхъуыды кæны, цы нæ уыд, фæлæ цы хъуамæ уыдаид, уыдæттыл. Мæныл дæр скæны ахæм рæстæджытæ. Зæгъæм, мæ фыд хæсты куы нæ фæмард уыдаид, уæд, цымæ, канд мæхи цард нæ, фæлæ мæ мад æмæ мæ хоты цард куыд ацыдаид? Чи зоны, хотæ æмæ ма мын æфсымæртæ дæр фæзындаид. Уыдоны цард та куыд ацыдаид? Мæ фыд мæ мады фарсмæ куы уыдаид, уæд, чи зоны, бæллæхы дæр нæ бахаудаид, æмæ аст æмæ дыууиссæдзæдзыдæй йе ‘нахъом сабитæм йæ зæрдæ ‘хсайгæйæ мæрдтæм нæ бацыдаид.

Чи зоны, мæ хуызæн уавæры чи баззад æмæ хъомыл кодта, уыдонæй дæр искæмæты ахæм хъуыдытæ ‘рцæуы, фæлæ, цымæ, фыдимæ чи схъомыл, уый хæрзсабийæ æнæ фыдæй куы баззадаид, уæд, куыд цардаид, ууыл искуы ахъуыды кодта?

* * *

Ис ахæм скæсæйнаг æмбисонд: «Дæ аходæн дæхæдæг бахæр, сихор – де ‘мбалимæ, æхсæвæр та де знагæн ратт». Раст зæгъын хъæуы, ацы хъуыдыимæ разы чи нæу, ахæмтæ дæр ис. Чи фæзæгъы, бон, дам, æртæ хатты æнæмæнг хæрын хъæуы. Афтæ чи фæдзурь, уыдон ахæм æфсон ссарынц, мæнæн, дам, знагтæ нæй æмæ ме ‘хсæвæр мæхицæн хæргæ уымæн æрцæуы. Кокайты Тотырадз та йе ‘хсæвæр бахæрынæн æндæр æфсон ссардта: æхсæвæр, дам, æмбисæхсæв фæкæнын æмæ уыцы афон ме знагты кæм агурон.

Æхсæвæр æнæмæнг хæргæ кæй у, уый тыххæй ирон адæмæй хуыздæр хъуыды никæмæ ис: «Боны æххормагæй фыд тайы, æхсæвы æххормагæй – стæг».

* * *

Ацы дыууæ рæнхъы кæмæй фехъуыстон – кæд сæ кæсгæ бакодтон, уæддæр бæрæг нæй – уый нæ хъуыды кæнын, фæлæ сæ мæ зæрдыл бадардтон:

*У несчастного друг умирает,
У счастливого недруги мрут.*

Бынтон раст мæм нæ кæсы сæ ныффыссæг. Цасфæнды йæ куы фæцагурай, уæддæр ахæм адæймаг не ссардзынæ, знаг кæмæн нæй. Уыцы знагæн та æнæмæнг ис хæлар кæнæ хæлæрттæ. Авторы хъуыдымæ гæсгæ, цæмæй амондджын уай, уый тыххæй хъуамæ де знаг амæла. Де знаг та кæйдæр хæлар уыди æмæ де знаджы амардæй дæхи амондджын кæныс, йе ‘мбалы та – æнамонд. Де знаг дæ фæндиаг кæй фæци, уый иу бæллæх у, иннæ бæллæх та у, йæ хæлары йын кæй фенамонд кодтай, уый. Искæй æнамондæй амондджын уæвын та цас амонд у?

Уæлдæр куыд загътон, афтæмæй адæм иууылдæр хæлæрттæ æмæ знæгтæ сты. Знаг кæмæн нæй, ахæм адæймаг куыд нæй, афтæ нæй, хæлар кæмæн нæй, ахæм адæймаг дæр æмæ кæрæдзийы фæндиаг куы фæуаиккой, уæд зæххыл цæрæг нал баззайд.

* * *

Мæ боныджы фыстытæй: «Абон райсомæй куы райхъал дæн, уæд мæ сæры фæкуыси ахæм дыууæ рæнхъы:

Æз дæ хуызæттæй дæс дæн, –

Афтæ макуы загъ, Гæстæн.

Куы йыл амбæлон, уæд ын сæ æнæзæгъгæ нæй».

* * *

Хъаныхъуаты Валодяйы хуызæн редактор æз нæ зыдтон. Æнусы æмбисæй фылдæр мыхуыримæ баст дæн æмæ, Валодяйы кæимæ абарон, ахæм нæй. Газеты куыст зыдта йæ фондз æнгуылдзы хуызæн. Уыдис æм разамонæджы курдиат дæр. Зыдта æмæ уарзта литературæ. Никуы мæ ферох уыдзæн, Чехойты Сæрæбийыл куыд аудыдта, уый. Æхсызгонæй йын мыхуыр кодта канд йе ‘мдзæвгæтæ нæ, фæлæ йæ роман (æмдзæвгæтæй фыст) «Цæр!»-æй дæр скъуыддзæгтæ.

Иуахæмы та «Рæстдзинад»-мæ Сæрæби йе ‘мдзæвгæтæ ‘рбахаста, æмæ бæлвырд аххосæгтæм гæсгæ сæ рацæуын фæстиат кодта. Æз куыстон культурæйы хайады æмæ Сæрæбийыл æнæнхъæлæджы куы амбæлдтæн, уæд мын афтæ:

– Хуыцауы тыххæй, уыцы ‘мдзæвгæтимæ загс скодтат?

* * *

«Тагъд æххуыс»-ы машинæ мæ рæзты куы фæцæйтæхы, уæд дзы Дибæйы ауынынмæ фенхъæлмæ кæсын. Дæс æмæ ссæдз

азæй фылдæр фæбадт уыцы машинайы. Цал æмæ цал тыхст рынчыны уæлхъус балæууыд! Цал æмæ цал адæймаджы фервæзын кодта! Зæрдæйæ сахъат рынчынты дзæбæх кодта, фæлæ, йæхæдæг æвирхъау низы ахæсты куы бахауд, уæд ын никæйуал бон бацц баххуыс кæнын.

Нæ лæппутæ ма гыццылтæ куы уыдысты, уæд æй, цыма кæрæдзиимæ ныхас бакодтой, уый хуызæн иууылдæр Ди хуыдтой, фæлæ-иу уынджы «Тагъд æххуыс»-ы машинæ куы ауыдтой, уæд-иу цингæнгæ фæхъæр кодтой: «Уæртæ Дибæйы «Скорый» фæтæхы!»

Ди уыди мæ хойæн йæ цыппæрæм ном. Йæ куысты йæм дзырдтой йæ ном æмæ йæ фыды номæй, йæ хæлæрттæ – Дибæханæй, хæдзары – Дибæйæ, мæ кæстæртæ та ма йын йæ даргъ номæй ныууагътой æрмæстдæр дыууæ дамгъæйы æмæ йæ фырбуцæй хуыдтой Ди.

Æмæ ныр «Дибæйы «скорый» æнæ Дибæйæ куы фæцæйтæхы, уæд мæ цæстытæ донæй айдзаг ваййынц æмæ йын йæ фыстытæ нал ауынын, йæхи йын ныр æхсæзæймаг аз куыднæуал уынын, афтæ.

Арæх мæ зæрдыл мæ иу зонгæ æрлæууы. Мæ зонгæ рахонын дæр мæ йæ нал фæнды, уымæн æмæ, йæ бон хорздзинад ракæнын уыд æмæ йæ нæ бакодта. Ахæм хъуынджынзæрдæ разындзæн, уый æнхъæл нæ уыдтæн, æндæр æм цæугæ дæр нæ бакодтаин. Йæ бон уыди Дибæйы санаторий «Ирыстон»-мæ кардиологæй райсын, фæлæ йæ нæ бафæндыд.

Чи зоны, уыцы куыстæй афоныл куы рацыдаид, уæд цыфыддæр низы ахæсты нæ бахаудаид.

Чи зоны, фæлæ ма ныр цы?..

* * *

Зондджын адæмæй чидæр афтæ загъта, цæмæй, дам, дæм лæг фæхæрам уа, уый дæ фæнды, уæд, цы анекдот радзырдта, уымæй афтæ зæгъ: «Уый афтæ нæ уыд!»

Кæд уыцы ныхас раст у, уæд æз хъуамæ Камалимæ бон цалдæр хылы кæнон, уымæн æмæ йæ цуры анекдот куы радзырын – иуæй-иу хатт мæм ахæм ныфс разыны – уæд æй мæнæн дæр æмæ мæм чи фæхъусы, уыдонæн дæр сæ фарсыл хæцын нæ бауадзы. Æнæмæнг, афтæ нæ уыди, зæгъгæ, фæзæгъы æмæ йæ йæхирдыгонау радзурь. Кæй зæгъын æй хъæуы, хуыздæр, фæлæ, уæлдæр цы зондджын лæджы кой кодтон, уый загъдау, кæцы-

фæнды анекдот дзурагæн дæр ахæм ныхæстæ фехъусын æхсызгон нæ ваййы.

Иу хатт ын сусæгæй йæ анекдот магнитофоныл ныффыстон æмæ йæ фæстæдæр, йæхæдæг куыддæриддæр дзырдта, афтæ радзырдтон, æмæ та мæм уæддæр аипп ссардта. Йæхæдæг æй ногæй куы радзырдта, уæд æм ахæм ивддзинæдтæ бахаста, æмæ дзæвгар фæхуыздæр.

Йæхи анекдот дыккаг хатт йæхицæй хуыздæр чи дзуры, уымæн мæ анекдот йæ зæрдæмæ куыд хъуамæ фæцæуа?!

* * *

Адæймагæн, зæрдиаг ныхæстæ кæимæ акæна, ахæмтæ ис, фæлæ сын бирæ рахонæн нæй. Мæ ахæм æрджæрдтæй иуы дзæвгар азты зонын. Ставд нымадæй дæс æмæ дыууиссæдз азмæ æввахс уыдзысты. Гъе, æмæ йæ уыцы рæстæджы дæргъы зонын усгурæй. Бинонты хъуыддаг абон дæр нæма бакодта, афтæмæй йæм аипп æрхæссæн никæцы хъуыддаджы ис.

Дзаболаты Хазбийы æмдзæвгæтæй иу, мæнмæ гæсгæ, «Сонет абадгæ чызгæн» хуыйны. Ныхас дзы цæуы, хæрзуд уæвгæйæ, йæ фыды уæларт бадгæйæ чи баззад, ахæм чызджы тыххæй. Поэт, алцæмæй дæр æххæст уæвгæйæ, йæ амонд чи нæ ссардта, уымæн ахæм зæрдæтæ æвæры, æппæты рæсугъддæр æмæ хæрзаддæр дыргъ, дам, æнæтындæй баззайы, бæрзонддæр къалиуыл кæй æрзайы æмæ йæм кæй нæ сæххæссынц, уый тыххæй.

Ме ‘рдхорд абонмæ æнæ бинойнагæй цæмæн баззад, уымæн дæр, кæй зæгъын æй хъæуы, æфсон ис, фæлæ йæ æз нæ зонын. Æз зонын æндæр хъуыддаг: бирæ чызджыты зæрдæмæ цыди, фæлæ дзы тæккæ хуыздæры æвзарын нæ базыдта. Афтæмæй, азтæ кæрæдзийы сæрты гæппытæгæнгæ, абонмæ ‘рхæццæ сты...

Радиокомитеты кусын куы райдыдтон, уæдæй нырмæ дæс æмæ ссæдз азæй фылдæр цæуы. Уыйбæрц рæсугъд чызджытæ дзы куыста, æмæ, нæ рудзынджы бын цы бирæ дидинджытæ ныссагътам, уыдонæй фылдæр уыдысты. Ме ‘рдхорд уыди уацхæссæг, нæ зæрдиагдæр æххуыстгæнджытæй иу æмæ-иу нæм арæх æрбауад. Иуæй, нæ чызджытæй кæцыдæртæ йæ зæрдæмæ цыдысты, йæхæдæг та – се ‘ппæты зæрдæмæ дæр æмæ-иу, фæзынди, зæгъгæ, уæд-иу йæ алыфарс пæр-пæр сси. Æргом дзы куы никамæн ницы дзырдта, уæд æм сæхæдæг фæныфсджындæр сты. Иу хатт æй сæ къæйныхдæр комкоммæ бафарста:

– Джери, хъуыддаг кæд кæныс, хъуыддаг?

– Ёрдæгконд у, – дзуапп радта Джери.

Чызджытæй фарст иу радта, зæрдæдзæфтæ та иууылдæр фесты, уымæн æмæ æнхъæлмæ кастысты, сæ зæрдæ сын чи барухс кодтаид, ахæм дзуаппæ.

Иуцасдæр дзы хъыпп-сыпп никæмæйуал ссыд. Ёрæджиау, фарст чи радта, уый та йæхи фæныфсджындæр кодта æмæ йæ бафарста:

– Ёрдæгконд, зæгъгæ, уый куыд æмбаргæ у?

– Мæ зæрдæмæ чи фæцæуа, уыцы чызджы хæдзармæ минæвæрттæ барвитыныл уал сразы дæн. Нæхимæ сын разыйы дзуапп фыццаг хатт радтон, æмæ уый æз хъуыддагæн йе ‘рдæг хонын.

Уæдæй нырмæ бирæ азтæ кæй рацыд, уый, æвæццæгæн, бамбарстат, фæлæ Джери ныр дæр йæ амонд нæма ссардта.

Цал азы йыл цæуы, уый базонын мæ фæфæнды, зæгъгæ дæр мын сæ фæкæны, фæлæ йыл нæ баууæндын. Раст зæгъын хъæуы, мæнмæ гæсгæ йыл цас цæуы, йæ бакаст уымæй æрыгондæр хуыз у, æмæ цыма йе ‘цæг кар дæр уый тыххæй æмбæхсы, афтæ мæм фæкæсы.

Иуахæмы та йæм æруырдыг дæн æмæ та йæ, цас ыл цæуы, уымæй куы бафарстон, уæд мын афтæ:

– Ёмæ уый æз мæ ныййарæг мадæн дæр куы никуы схъæр кодтон, уæд æй дæуæн куыд зæгъон?!

– Уæд та мын, кæимæ ахуыр кодтай, уыдонæй искæй бацамон æмæ йæ мæхæдæг сбæрæг кæндзынæн.

– Кæй ма дын дзы бацамонон: иу дæр дзы æгас нал у. Фæстагмæ дзы кæй баныгæдтам, ууыл дæр ныр цыппæрæм аз цæуы.

* * *

Ноджыдæр ма уырыссагау дзурыны тыххæй, кæнæ уырыссагау куы нæ зонай, уæд цытæ ‘рцæуæн ваййы, уый тыххæй.

Ручъы æфцæгыл тъунел куы гом кодтой, уæд иу хицау, лент чи алыг кодтаид æмæ тъунелмæ фыццаг къахдзæф чи бакодтаид, уыцы хицауæн афтæ:

– Вы, как первопроходимец, разрежьте ленту.

* * *

Иу хæстон лæг мын сарыстырæй дзырдта: «Хæсты уæззау фæндæгтыл мæ хил никуы адастон. Лулæ та фынайæ йеддæмæ

мæ дзыхæй нæ истон. Уæдæ салдатаг фондзыссæдз граммæй дæр «нæгъ!» никуы загътон. Фæлæ, хæст куы банцад, уæд мæ зынгхуыст æмбæлтты рухс цæгомæ раз ард бахордтон, мæ дзыхмæ карз нозт кæй нал сисдзынæн, стæй тамако дæр кæй нал бадымдзынæн. Адастон мæ боцъотæ дæр.

Уæдæй фæстæмæ тамако мæ дзыхы нал уыд, карз нозты хъæстæ нал фæдæн. Ахæм бон мыл нæма скодта, æмæ мæхи булкъдаст ма акæнон».

Тамако æмæ нозты тыххæй ницы зæгъын, фæлæ йæ боцъотæ кæй адаста, уый цыма бынтон раппæлинаг хъуыддаг нæу, афтæ мæм кæсы, уымæн æмæ марды ном боцъотæ дасынæй не ссарынц, фæлæ сау дарынæй. Æмбисондæн Цоцко куы баззад. Къостайыл суанг йæ амæлæты бонмæ сау фæдардта.

* * *

Уайдзæфтæ дæр алыхуызæттæ сты. Иутæ дзы уайтагъддæр æрбайрох вæййынц. Иннатæ та рæстæгмæ ферох вæййынц, фæлæ иу кæнæ иннæ цау кæнæ ныхасимæ бастæй ногæй зæрдыл æрлæууынц.

Ферох кæнын чи нæ комы, ахæм уайдзæф мын бакодта мæ иу зонгæ. Мæ зарджытæй иуы ахæм рæнхъытæ ис: «Мæ зонд фæлидздзæн мæнæн мæ сæрæй, Мæ зæрдæйæ та нæй лидзæн уарзтæн». Йæ кой ма мæм амæйразмæты дæр уыди, фæлæ рох кæнын кæй нæ комы, уый тыххæй та мын уайдзæф йæхи мæ зæрдыл æрлæууын кодта.

О, æмæ мын уæлбæхæй дзурæгау дæлæмæ йæ ныффыссæгмæ æви, чи зоны, уæлæмæ йæ зарæггæнæгмæ дæр афтæ дзуры: «Æ, дæ ныффыссæг мацуал ныффысса, кæд ма зондæн сæр йеддæмæ æндæр искацæй фæлидзæн ис!»

Цымæ фидисмæ чи фæраздæр вæййы, уыцы фидисгæнаг афтæ дæр никуы фехъуыста, дæ дзурæн дзых бамыр уæд, зæгъгæ. Иннæ ахæм: «Ницы йын кодтон, афтæмæй мæм дзыхæй нал дзуры». Æви та ам дæр афтæ бафидис кæнын йæ зæрды ис: «Дзурæн ма дзых йеддæмæ цавæр вæййы? Кæнæ ма нæдзурæн дзых йеддæмæ цæмæй ис?»

* * *

Хордта зæгъин, фæлæ хæргæ нæ кодта: æмпылдта, лæбурдта, æнæууылдæй ныхъуырда, иу дзырдæй, лæвар фынгыл

йæхицæн бафсæдын æнхъæл нал уыд. Сæр ахсæны нал фарста æмæ... дæ балгъитæг афтæ: лæг йæ артæнтæ калынмæ фæци.

Диссаг у, æвæдза, бæрц æгъдæутты хистæр кæй у, уый кæм ницæмæуал фæдарынц, уым ахсæн сæрæй фæзонджындæр вæййы æмæ йын йæ рæдыд фыдынд хуызы бамбарын кæны.

* * *

Сæрæби цардæй ницы федта. Кæйдæр дам-думты аххосæй дæс азы æмгъуыdmæ Сыбырма хаст кæй æрцыд, уый кой нал кæнын. Куы суæгъд, уæд дæр хуыздæр уавæры нæ уыд. Рыст-зæрдæйæ фыста:

Цæрæнбонты æнамонд дæн уæ цуры.

О ме ‘мбæлттæ, цы уæ хъæуы мæнæй?

Цы нæ дæн, уый мæ алы ран цы дзурут?

Цы дæн ныр, уый та иу æмбарæг нæй.

Уый, йæ алыварс чи ис, уыдонæн уайдзæф кæны. Фæлæ дзы «уæллæгтæ» дæр рох нæ уыдысты:

Мæн ма уарзæнт, бæрзонд чи бады, уыдон!

Уыдзæн рæстæг, æндæртæ баддзæн уым.

Магуыр, йæхицæн цæмæй зæрдæтæ ‘вардта! Цыма, уæле чи бады, уыдоны æндæртæ куы раивой, уæд, дæле чи бады, уыдон æндæртæ нæ уыдысты æмæ къаддæр æфхæрд æййафдзысты, уый хуызæн!..

* * *

Æхсар йæ фыдымады ‘рвадæлтæй кæцыдæрæй разы нæ уыд æмæ-иу æй афтæ амыдта: «Ме стыр мадырвады чысыл æрвад».

* * *

Ахæм æрдхæрдтæ мын ис, æмæ мыл исты хорздзинад куы ‘рцæуы, уæд афтекмæ валидол æлхæнынмæ фæцæйтæхынц.

* * *

Мæ хæларыл æртиссæдз азы куы сæххæст, уæд ын арфæтæ кæнынмæ фæдæн. Уый мын, мæ ныхас æрдæгыл фескъуынгæйæ, афтæ:

– Уый бæрц дыууæ хæрæджы дæр куы нæ цæрынц!..

Афтæ йын æз куы загътаин, уæд æй, æвæццæгæн, йæ хъарæджы ракодтаид, фæлæ лæг йæхæдæг йæхи гæрзбыд ехсæй куы ныццава, уæддæр æм нымæтын ехсы цæфы хуызæн кæсы.

* * *

Ис ахæм ныхас: афоныл цы нæ бакæнай, уый никуыуал бакæндзынæ.

Æрдæгфыстæй мын цы ‘мдзæвгæтæ баззад, уыдоны кой мæм кæмдæрты уыдис.

Ис мæм, **æрдæгтæлмацгондæй** чи баззад, ахæм æмдзæвгæтæ дæр. Кæцыйы дзы кæд райдыдтон, уый нал хъуыды кæнын. Нæ зонин, кæд сæ фæуыдзынæн, уый дæр. Гæнæн ис, æмæ дзы иу дæр кæронмæ мауал ахæццæ кæнон. Бæлвырдæй зонин иу хъуыддаг: тæлмац кæнын цы поэтты æмдзæвгæтæ райдыдтон, уыдоны сфæлдыстад мæ зæрдæмæ хæстæг у. Ратæлмац кæнынмæ дæр сæм уый тыххæй æрæвнæлдтон, фæлæ мын дзы иу дæр кæронмæ ивд нæ фæци.

Зондджын адæмæй чидæр афтæ загъта: лæг, дам, куы амæлы, уæд ма йæ фæстæ кусинæгтæ фондз боны фаг баззайы. Æвæццæгæн, æрдæг тæлмацтæ дæр уыцы фондз бонæй кæцыдæры бакæнинаг уыдысты.

Пушкинæй мын кæронмæ ратæлмац кæнын цы ‘мдзæвгæтæ нæ бантыст, уыдонæй уал райдайон:

Мæ зæрдыл диссаджы уысм дарын:

Ды февзæрдтæ мæ разы уæд,

Цыма сыгъдæгдзинады зарæг,

Цыма рæсугъддзинады зæд.

(«Я помню чудное мгновенье...»).

Ногæй та мæ сæрмæ мигътæ

Халæттау кæнынц æмбырд,

Ногæй мыл йæ зæрдæ сивта

Знæт хъысмæт, æгъатыр гуыр.

Бабыхсон йæ митæн сонтæн,

Сисон уый бæсты мæ сæр

Æз йæ фыдæнæн бæрзонддæр,

Уа цæмæй мæ кад фылдæр.

(«Предчувствие»).

Лермонтовæй:

Æнæнхъæлæджы судзгæ ба дын

Ныккодтон, загътон дын «хæрзбон!»

Фæлæ нæу иу æртахи бон

Ызмисбын хус быдыртæ ‘фсадын.

(«Я не достоин, может быть...»).

Есенинаёй:

Фæцыдтæн дард
 Мæ райгуырæн хæдзарæй,
 Мæ уарзон фыды фыд,
 Писмо та дæм фыссын.
 Сымахæн афонмæ
 Нынниуы уад уæ царæй,
 Уысмы бæрц дæ
 Нæ бауадзы хуыссын.

Уæ тохынайы
 Дымгæ сонт хъæр систа,
 Сæдæ хæйрæджы дзы
 Фæхыл и цыма раст.
 Дæ зæрды ис
 Дæ хъарм хуыссæнаёй сыстын
 Æмæ съл æртыскæнаёй
 Ралæууын æваст.

Фыссыс, цыма дæ
 Къæрныхтæ фæдавтой,
 Мæн хоныс зондхъуаг,
 Горæты – мæнгард,
 Фæлæ, æвæццæгæн,
 Зынаёй уыдзæни афтæ –
 Æвзæр бæх давæг
 Н' аласдзæни дард.
 («Письмо деду»).

Шведоваёй:

Ыстæх-ма бæрзонддæр, æвзонг цæргæс, хураёй,
 Нæ фæзтæм уæлозæй æркæс.
 Фæмард ысты ме 'мбæлттæ иугай мæ цуры,
 Æгасæй ма баззæдтæн æз.

(«Орленок»).

Ацы æрдæгтæлмацты тыххæй дзургæйæ ма мæ зæрды цалдæр
 ныхасы зæгъын ис. Кæд ма исты зонын, уæд нæм уазæгуаты
 æрбацæуынмæ хъавыдысты Кæсæг-Балхъары республикаёйы
 фысджытæ æмæ нæ тагъд бацæттæ кæнын хъуыд сæ уацмыстæй

арæст æнæхъæн фарс. Уæд æз куыстон «Рæстдзинад»-ы культурæйы хайады хицауæй æмæ литературон фарс цæттæ кæнын махмæ каст. Рæстæг чысыл кæй уыд, уымæ гæсгæ нæ фысджытыл мæ цæст ахастон æмæ, мæ зæрдæ тынгдæр кæуыл дардтон, æрмæг уыдоныл уарынмæ фæдæн. **Кулиев Хъайсыны** æмдзæвгæтæ тæлмац кæнынмæ радтон Дзаболаты Хазбимæ, æмæ мын сæ дыккаг бон иттæг хорз тæлмацæй куы ‘рбахаста, уæд куыннæ бацин кодтаин. Уыдоны ‘хсæн уыди Хъайсыны хуыздæр æмдзæвгæтæй иу – **«Белый конь умирает на белом снегу»**.

Æз дæр æй тæлмац кæныныл афæлвæрдтон, фæлæ мын æрдæгивдæй баззад. Мæнæ уыцы дыууæ цыппаррæнхъоны:

*Амонд фæскъуыд æндахау,
Уайтагъд айсæфти худт.
Сау бæх урс митыл ахауд
Æмæ исы йæ уд.*

*Цух уыд фæндæгты тасæй,
Скъæфта барджыты тагъд.
Фатау дугъæтты разæй
Уый цыппæрвадæй тахт.*

* * *

Ацы хабæрттæ Цоцкойы хæстæг чызг, Æмбалы-фырты райгуырды 140 азы фæдыл Æрыдоны цы каджын æмбырд уыд, уым дзырдта.

Цоцко уазæгуаты уыд Хуссар Ирыстоны Хъæдысары хъæуы. Хорз æй федтаиккой, кæй зæгъын æй хъæуы, уымæн æмæ Хуссары уазæгыл махæй æнувыддæр сты. Уырдыгæй куы ‘рбацыд, уæд, дам, афтæ загъта, æрæгæй фæстæмæ, дам, махимæ æнахуыр миниуæг раиртæстон: куы бафсæдын, уæд, дам, мæм хæрын нал фæцæуы.

Фæстæдæр сæ хæстæджытæй иу хъаст кодта, Цоцкойы низ, дам, мыл бахæцыд. Цавæр низ, зæгъгæ, дам æй куы фарстой, уæд сын радта ахæм дзуапп:

– Куы бафсæдын, уæд мæнмæ дæр хæрын нал фæцæуы.

Кæд нæ рæдийын, уæд «Ирон хъæлдзæг ныхæсты» чиныджы ис ахæм хабар. Барæг уынджы æрцæйцыди æмæ, дуармæ чи бадт, уыдон ыл дис кæнынц. Иумæ фæкаст цæрдæг, иннæмæ – рæсугъд. Сæ фарсмæ куырм лæг бадт, æмæ йæ уый та нард рахуыдта.

Цæмай йæ базыдтай, нард у, уый, зæгъгæ, йæ куы бафарстой, уæд сын афтæ: «Цæрдæг æмæ рæсугъд бæхæн мæллæг уавæн нæй».

Уыцы куырм лæг, дам, Цоцкойы æфсымæрAppe уыди.

* * *

Чеховы писмотæ куы кæсай, уæд дзы, йæ фыстытæй разы кæм у, ахæм хъуыды хæснагæн дæр не ссардына. Уый нæ, фæлæ æдзухдæр сæ аиппыты кой кæны.

Фыссын чи нæ зоны, уыдон та бынтон æндæр зондыл хæст сты. Иуæй-иу хатт мæм афтæ дæр фæкæсы, цыма, æвзæр чи фыссы, йæ уацмыстæ уыдонæй хуыздæр никæмæ кæсынц.

Æцæг фыссæг æмæ графоман расыг æмæ æвронджы хуызæн сты. Цалдæр сидтыл иу агуывзæ хуыпгай чи фæнуазы, уымæн ма нуазын куы фæкæнынц, уæд фылдæр хатт афтæ фæзæгъы: «Мæ бон нал у, фæрасыг дæн».

Расыг чи вæййы, уый та йæхи æвронг фæхоны. Йæ ныхæсты рæстдзинад хъуыддагæй равдисыныл дæр бацархайы. Кæм æнæцудгæйæ раст ацæуына йæ фертхъирæн кæны, кæм та æндæр ахæм фæлварæн æрымысы.

* * *

Студент ма куы уыдтæн, уæд иу чызг мæ зæрдæмæ цыдис. Мæ зæрдæмæ уый размæ дæр æмæ уый фæстæ дæр бирæ чызджытæ цыди, фæлæ мын дзы мæ зæрдæ уый хуызæн ничи фæриссын кодта. Мæ фыстытæ мын æвзæр никуы схуыдта, фæлæ йын иу хатт афтæ куы загътон, иронау куы кæсис, уæд ме ‘мдзæвгæты ссарис, дæхи дзы кæм базонис, ахæмтæ дæр. Уый мын афтæ куы бакæнид: «Мæн, де ‘мдзæвгæты цы фыссыс, уый ницæмæн хъæуы, мæн дæхæдæг хъæуыс».

Мæ зæрдæ мын судзины бырынкъæй рæхойæгау фæкодтой уыцы ныхæстæ. Уæдæй фæстæмæ, не ‘хсæн цы ахæстдзинадтæ уыд, уыдон ихдоны бын фесты æмæ дзы иу дæр скæсын нал бафæрæзта.

Генрих Гейне, æвæццæгæн, раст фыста:

*Ругай меня, бей, на все я готов,
Мы брань прекратим поцелуем,
Но если моих не похвалишь стихов,
Запомни: развод неминуем!*

* * *

Байроны «Дон Жуан», мәнмә гәсгә, уырыссаг әвзагмә цалдәр хатты ивд әрцыд. Фәстагдәр әй чи ратәлмац кодта, уыдонәй уыди Гнедич Татьяна. Тәлмац афтә хорз рауад, әмә йын никәцы әндәримә абарән ис. Байрон цы у, уымәй кәд разынд, уәд Татьянәйы тәлмацы.

Уацмыс та ногәй куы рацыд, уәд әй балхәдтон. Балхәдтон, зәгъгә, уый уәздан ныхас у, уымән әмә уыцы рәстәг ахәм чиныг сәрибарәй ссарын әнцон нә уыди. Чингуытә гыццыл уагътой, зәгъгә, уый тыххәй нә. Уәд нә бәстә, чиныг әппаты фылдәр кәм кәсынц, ахәмыл нымад уыд. Чингуытә канд хәдзәрттә әмә библиотекәты нә кастысты, фәлә паркты әмә уынгты, метротә әмә автобусты, уынгты әмә, адәм бирә кәм уыд, әндәр ахәм рәтты (газеттән горәты стыр уынгты уыди авгәй әхгәд сәрмагонд фәлгәттә). Чингуытә, журналтә әмә газеттә кастысты цәугә-цәуын дәр. Чингуытә дзыппыдаргә телефонты хуызән арәх уыдысты, ныр та чиныгимә стәм адәймаджы фендзынә...

О, әмә Байроны «Дон Жуан» стыр хәзнайау мә куыстмә 'рбахастон. Уәд «Молодой коммунист»-ы редактор уыдтән, әмә-иу мә Хъайтыхъты Геор арәх абәрәг кодта.

Иу хатт мә цәмәндәр «Дон Жуан»-мә әркәсын бахъуыд, фәлә, марадз-зәгъбай, кәд ма йә ардтон. Әдзухдәр әй мә фыссән стьолыл дардтон, фәлә уым куы нә разынд, уәд къуымтә фәлдахынмә фәдән. Никуы әмә ницы. Дзаума кәм нә уа, уым әй цасфәнды куы фәцагурай, уәддәр әй не ссардзынә. Цы гәнән ма мын уыди: сәфтыл әй банымадтон.

Ууыл цалдәр мәйы рацыд, афтә Георыл кәимәдәр ныхасгәнгәйә фембәлдтән. Ләг ын афтә куы бакәнид: «Мә газеттә мын рахастай». Геор ын әнәхудгәйә дзуапп радта: «Канд дә газеттә куы рахастаин! Михалы «Новый мир» дәр». Уыцы ныхәстәм хъусгәйә, мә «Дон Жуан» мә зәрдыл әрбаләууыд әмә Георы фәрсын:

– Уәдә мын мә «Дон Жуан» дәр, әвәццәгән, ды рахастай...

– Уый Мурат раджы банызта, – цыма мә чиныгән әцәгәйдәр афтә канын әмбәлди, уый хуызән загъта Геор.

* * *

1953 азы 9 январы газет «Пионерская правда» ныммыхуыр кодта Твардовский Александры статья «Заветная книга». Уым

фыста: «Æз радзурынмæ хъавын, «Пионерская правда»-йы кæсджыты карæн куы уыдтæн, уæдæй нырмæ мæм цы чиныг ис, уый тыххæй. Уый уыд Некрасовы æмдзæвгæты æмбырдгонд. Уыцы чиныджы бахъуыд бирæ фæлварæнты сæрты ахизын: йæ сырх хъæбæрцъар баихсид, йæ тигъ ма йæхиуыл тыххæй хæцыд, йæ дамгъæты сызгъæриндонытылд æрызгъæлд. Чиныг куыддæр ныддымсæгау кодта, йæ сыфтæ – сойæ дзаг, сæ кæрæттæ зæронд хъазæн къамты кæрæттау сысхæлтæ сты. Фæлæ йæ сыфтæй иу дæр хъуыд нæу. Чиныгæй чи фæхицæн, уыцы сыфтæ дæр æнæхъæн сты. Æнæхъæн у титулон сыф, йæ автор цæрмын худ æмæ кæрцы ист кæм у, уыцы хуызист дæр хъыгдард нæ баййæфта; хицæн сыфыл – йæ къухæвæрд, чиныджы фæстæ – йæ сæргæндтæ.

Дзыхъхъынног ма куы уыди, æз ма йæ мæ зæрдыл афтæмæй дæр дарын. Ныртæккæйы ног чингуытæ типографийы ахорæны тæф кæнынц, уый та духийы тæф кодта. Духийы тæф кæй кодта, уый ма хорз хъуыды кæнын. Мæ фыд æй, 20-æм азты уыдаид, афтæ базарæй æрбаласта. Уырдам та, æвæццагæн, исты хъæздыг лæджы библиотекайæ бахауд. Мæ фыд нæ хъæуы ахуыргонд лæгыл нымад уыд. Уарзта чингуытæ æмæ йæ картофæй баивта... Уæдæй фæстæмæ уыцы чиныг ис мемæ. Фыццаг æй хастон, дзаумæтты хызыны чи цыд, мæ уыцы библиотекайы иу горæтæй иннæмæ, иу фатерæй иннæмæ. Ныртæккæ дæр æфснайдæй лæууы Некрасовы иннæ чингуыты фарсмæ.

Уæлдай уарзон цæстæй йæм кæсын. Мæ зæрдыл мын æрлæуын кæны мæ райгуырæн хæдзар, раздахæн кæмæн нал и, уыцы рæстæг...»

Ахæм чиныг мæнæн та у «Хъæбатырты кадæг».

Дæбейы романимæ фыццаг хатт базонгæ дæн, авдазон скъолайы ма куы ахуыр кодтон, уæд. Мæ зæрдæмæ тынг хæстæг уыд. Афтæ мæм каст, цыма йæ архайджытæ нæхи бинонтæ уыдысты. Бирæ нывтæ мын мæ зæрдыл лæууын кодтой мæхи царды хабæрттæ. Уый фæстæ йæ цал æмæ цал хатты бакастæн, æмæ-иу æй цыма фыццаг хатт кæсын, ахæм æнкъарæнтæ мæм æвзæрын кодта.

Хъуыды ма кæнын, институтмæ куы бацыдтæн, уæд æй, лекци цыди, афтæмæй кастæн æмæ, Ботасы хæдзар сындзæхгæд куы скодтой, уыцы бынатмæ куы бахæцца дæн, уæд мæ цæссыгтæ уромын нал бафæрæзтон æмæ мæ, цæмæй мачи базона, уый

тыххæй ма сæр ма к'уыхтыл æруагътон æмæ ма цæссыгтæ аивæй сæрфтон. Хуыцау хорз, æмæ уыцы бон æппæты фæсте бадт фæдæн, æндæр мын ма лæмæгъдзинадæн æвдисæнтæ фæуыдаид.

Институт каст куы фæдæн æмæ «Рæстдзинад»-ы кусын куы райдыдтон, уæд æнæнхъæлæджы фембæлдтæн «Хъæбатырты кадæджы» фыццаг рауагъдыл. Бæрнон секретарь æмæ йæ хæдивæг кæм бадтысты, уыцы уатмæ кæцæй бахауд, уый нæ зонын, фæлæ кæй у, уымæй сæ куы фарстон, уæд мын дзуапп раттæг нæ фæци. Мæнæн-ма йæ раттут, зæгъгæ, сæм куы 'рхатыдтæн, уыд ма фæндыл дыууæ зæгъæг нæ фæци, æмæ йæ цингæнгæ стыр хæзнайау рахастон.

Уæдæй нырмæ рацыд дæс æмæ дыууиссæдз азæй фылдæр, æмæ йæ цæсты гагуййау хъахъхъæнын. Кæд иу горæты йеддæмæ нæ цардтæн, уæддæр цыппар фатеры аивтон æмæ йæ иу ранæй иннæмæ хæссын. Уымæ йæ нæ хæдзары дæр нæ дарын, фæлæ, хъалæй фылдæр рæстæг кæм вæййын, уым – ма куысты. Стæй тæрхæгыл дæр нæ, фæлæ мæм æнæхъæнæй кæцæй зына, ахæм ран – стъолыл. Кæд, ныртæккæ цы чингуытæ цæуы, уыдоны хуызæн аив фæлгонцгонд нæу, уæддæр мын цыфæнды аив чиныгæй дæр зынаргъдæр у. Куы йæм бакæсын, уæд ма зæрдæйы æхсызгон æнкъарæнтæ сфæйлауынц æмæ та мын йæ мидис сног вæййы.

Куы йæ фæкæсын, уæд ын уынын йæ хъуагдзинæдтæ дæр. Йæ хъуыдыйæдты арæзмæ æрхæссæн вæййы аиппытæ, к'уыхбакæнæнтæ дзы бафиппайын, фæлæ, диссаг цы у – сæ сæрты ахизын æнцонæй, уымæн æмæ мын сæйрагдæр сты, фыссæг цы цард æвдисы, уый, цы сурæттæ сарæзта, уыдоны хъысмæт, уыдоны бæллицтæ æмæ тырнындзинæдтæ, сæ сагъæстæ æмæ хъызæмæрттæ. «Хъæбатырты кадæджы» архайджыты хуызæн ма цæстыты раз никацы æндæр ирон романы фæлгонцтæ слæууынц, уыдоны хъысмæтыл куыд тыхсын, афтæ ма никацы æндæр чиныджы архайджыты хъысмæт æндавы.

Райсæм ма дзы æрмæстдæр иу хæдзары бинонты. Кæцы дзы нæу æххæст фæлгонц?! Кæцийæн дзы нæй йæхи цæсгом, йæхи хъысмæт, йæхи миниуджытæ æмæ бæллицтæ?!

Кæд Ботасы бирæ цæрæнбон нæ фæци романы, уæддæр йæ цардвæндаг цæстытыл уайы. Иннæ ахæм Госга! Гаппо, Сослæмбег æмæ Фырдаёйы кой нал кæнын. Афтæ иннæ архайджытæ дæр сты цардагас, чиныгкæсæджы зæрдæйы арф бынат чи ссардта, ахæмтæ.

Афтæ мæм кæсы, ныртæккæ «Хъæбатырты кадæг», хуыздæр

най, афтæ фæлгонцгондæй куы рацæуид, уæддæр мын 1948 азы уагъд чиныджы ад не скæнид. Уæвгæ мæм кæстæ афтæ нæ кæны, фæлæ æцæгæй дæр афтæ у. Уымæн ыл афтæ æнувыд дæн. Уымæн æй рахæсс-бахæсс кæнын царæнбонты мемæ иу сфæлдыстадон хæдзарæй иннæмæ. Кæмфæнды куы ваййын, уæддæр æй æнæрафæлдахгæ нæ фæваййын. Отпускы уæвгæйæ йæ – ахæм отпуск нæма уыд, уæвгæ дыууæ-æртæ хатты ахæм дæр уыд, иннæты хуызæн улæфгæ нæ, фæлæ кусгæ кæд нæ фæкæнын – мемæ рахæссын æмæ мæ разæнгард кæны фыссынмæ. Иуцалдæр фарсы дзы куы бакæсын, уæддæр мæ цыдæр тых бауадзы. Ахæм отпусктæ дæр мыл скæны, кæрæй-кæронмæ йæ кæд бакæсын.

* * *

Хъайтыхъты Геор мын кæддæр афтæ зæгъы, ме ‘цæг ном, дам, Джеуæр хуыйны. Уый, «Рæстдзинад»-ы куы куыстон, уыцы дуджы уыди. Бафæндыди мæ, кæд йæ ном афтæ уыди, уæд ын йæ ‘цæг номимæ йæ уацмыстæ дæр уадзын. Йæхæдæг уыцы хъуыдыйы ныхмæ куы ницы загъта, уæд ын йæ ‘мдзæвгæтæ æцæгæйдæр ахæм номимæ уадзын райдыттам.

Хъайтыхъы-фырт къорд хатты йæ ног номимæ газеты куы фæзынди, уæд мæм чидæр телефонæй æрбадзырдта, йæ ном, дам, фылдæр хаттыты куы аива, уæддæр, раздæр куыд фыста, уымæй хуыздæр фыссын нæ райдайдзæн.

* * *

Иу поэт даргъ æмдзæвгæтæ фыссын уарзта. Даргъ кæй уыдысты, сæ сæйраг аипп уый нæ уыд, йæ мардæрцыд сæ лæмæгъдзинады уыдис. Иу хатт та йæ даргъ æмдзæвгæ газетмæ бахаста, æмæ йын æй йæхи цур кæсын райдыдтой. Фыццаг æмæ фæстаг дыууæ цыппаррæнхъоны, дам, уæлдай сты æмæ йын сæ аппæрстой. Ногæй та йæ бакастысты æмæ ма дзы астауæй дæр æртæ цыппаррæнхъоны ахахх кодтой.

Поэты бæргæ нæ фæндыди, фæлæ, æвæццæгæн, йæхинымæр загъта, цæугæ ракенæд, æндæр цыфæнды цыбыр дæр уæд. Æппæты фæстагмæ ма йын дзы баззад цыппар рæнхъы, æмæ уыдон ахахх кæныныл дæр куы ныллæууыдысты, уæд ууыл нал сразы..

Мæ зæрдыл мын, бирæгъты бал кæуыл æрæмбырд, уыцы лæджы хабар æрлæууын кодта. Йæхицæй æппæлыди, мæйдар æхсæв, дам, мыл авд бирæгъы амбæлд æмæ, дам, сæ лидзæг фæкодтон.

Чи йæм хъуыста, уыдонæй йын иу афтæ зæгъы, бирæгъты бал, дам, фондзæй фылдæр нæ вæййы. Æртыккаг ын сæ дыууæмæ æртардта. Æнæхъæн бал иу бирæгъмæ куы ‘рхауд, уæд, фыццаг йæ ныхмæ чи сдзырдта, уый афтæ фæкодта: «Тарст халон къудзийæ тæрсы, зæгъгæ, фæзæгъынц. Дæуæн дæр дæ фæндагыл дымгæ къудзи базмæлын кодта, бирæгъы хуызæн дæм фæкаст æмæ йыл басæтт!» – «Цыфæнды куы дзурат, уæддæр мæ бирæгъæй къудзи кæнын нæ бауадздзынæн!» – хъæддыхæй загъта «хъæбатыр» æмæ йæ ныхасгæнджыты дзургæ ныууагъта.

* * *

Ацы фыстытæ дæр цыртытыл цыма Ленинграды Невскийы лавры бакастæн, мæ зæрдæ мæм афтæ дзурæ:

*Уходит человек из мира,
Как гость с приятельского пира.
Он утомился кутерьмой,
Бокал свой допил, кончил ужин.
Устал – довольно! Отдых нужен,
Пора отправиться домой.*

Мæ цæстыл иу лæджы хъысмæт ауад. Лæппуйæ Фæскавказмæ афтыди. Бирæ азтæ науы денджызонæй фæленк кодта, уырдыгон чызджы ракуырдта. Чызг æмæ йын лæппу дæр рацыди, фæлæ йæ бинойнагимæ нæ фидыдта æмæ ахицæн сты. Советон Цæдис куы фехæлд, уæд йæ райгуырæн бæстæмæ ссæуыны бæсты Уæрæсемæ ацыд. Уырдыгон ус ракуырдта æмæ уым кусын райдыдта.

Ныр рацæй-рабон, æмæ, дам, амарди. Йæ уæлхъус йæ хæстæджытæй, йæ зонгæтæй, йæ ‘мзæххонтæй ничи уыд, афтæмæй йæ æцæгæлон адæм æцæгæлон зæххы баныгæдтой. Иу ирон цæстысыг ыл не ‘ркалд, афтæмæй. Уымæй ма æнамонддæр мард уызæн, уый мæ нæ уырны.

Уæлдæр цы эпитафи æрхастон, ацы хабæрттæ мын уый фæстаг рæнхъ – «Пора отправиться домой» – æрлæууын кодта мæ зæрдыл.

Дард бæсты амæлæг ахæм хорз лæппу уыд, æмæ дзы хæстагæй, хионæй иууылдæр сæрыстыр уыдысты. Йæ мадыл куыд æнувыд уыд, уый æцæгæлон адæм дæр зыдтой. Отпуск-иу куы ссыд, уæд-иу уый йæ къабæзтæн бæрæгбоны хуызæн уыд. Цыфæнды дард ранæй дæр-иу цины хъуыддаджы фæдыл Ирыстоны балæууыд.

Фæстаг хатт ма йæ федтон йæ хистæр æфсымæры зианы. Уый размæ ссыди йæ хистæр хойы зианмæ дæр. Фæлæ йæхицæн «пора отправиться домой»-ы афон куы ‘рхæццæ, уæд дæр йæ райгуырæн хæдзар нал бацагуырда. Йæ цырагъ кæйдæр бæсты басыгъд, фæлæ йæ нæзы нæхи бæстæм нал схаста æмæ кæйдæр зæххыл æнæмæнузæгъæджы хуызæнæй ныгæд æрцыд.

Мæ ныхас цыртыл фыстæй райдыдтон æмæ йæ эпитафийæ фæуон. Уый дæр Ленинграды иу цыртыл фыст уыд:

*Прохожий, бодрыми ногами
И я ходил здесь меж гробами,
Читая надписи вокруг,
А ты мою теперь читаешь.
Намек ты этот понимаешь.
Прости же, до свиданья, друг!*

Ме ‘мбæстаджы цыртыл фыст кæй никуы базондзынæн, уый, æвæццæгæн, мæн аххос нæу.

* * *

Иу хатт Фатимæмæ цæуылдæр рамæсты дæн æмæ йын æртхыирæнгæнагау загътон:

– Ахæм хъуыддæгты тыххæй Мурат цал усæй ахицæн, уый зоныс?!

Фæлæ, куыд бамбæрстон, афтæмæй йæм мæ ныхæстæ нæ бахъардтой.

* * *

Мад сывæллæтты цæхæрадонæй æрбацæйкодта йæ цыппа-раздыд лæппуйы.

– Уæртæ, абон арсы къафеттæ кæм балхæдтам, уыцы дукани.

– Базыдтай йæ, Гæбул.

Дарддæр фæцæуынц.

– Уæртæ уый та, папæ кæм кусы, уыцы хæдзар.

– Уый дæр базыдтай. Уæртæ уый та? – бафарста мад, дыу-уæуæладзыгон кæрдæгхуызцъæх чъыраёйцагъд бæстыхаймæ ацамонгæйæ.

Лæппу фырцинæй скафыд.

– Нæ йæ зоныс?

– Зонын, – æмæ хъæрæй ныххудт.

– Уæдæ-ма йæ зæгъ?

- Мæ хæдзар.
- Цавæр хæдзар?
- Кæм райгуырдтæн, уыцы хæдзар.
- Базыдтай уый дæр, – йæ лæппуйы æрбахъæбыс кæнгæйæ, загъта мад æмæ ма йæ цæстæнгас арæндоныл иу хатт æрхаста.

* * *

Мурат нын нæ люстрæ ауыгъта. Фæрдгуыты хуызæн дзы бирæ цыдæртæ уыди, æмæ дзы иуы дзинг-дзинг зæххыл ссыди. Фатимæ, кæдæм атылд, зæгъгæ, йæ цæстæнгас уаты къуымты ахаста, фæлæ дзы ницæуыл фæхæст. Мурат та, кæцæй æрхауд, уый агуырда æмæ йæ уый дæр не ссардта. Фатимæйæн зæрдæтæ æвæры: ахъаззаг исты куы уыдаид, уæд, кæцæй рахауд, уый разынид.

Уæддæр Фатимæ йæ агурыны куыст кæны. Суанг цъылынай мæрзынмæ дæр бавнæлдта, фæлæ, люстрæйæ цы хай рахауд, уый зæххы скъуыды ныххауæгау фæцыдæр. Фесæфт, йæ кой, йæ хъæр дæр никæцæйуал райхъуыст. Мурат люстрæ ауыгъд куы фæци æмæ цырагътæ куы ссыгъдысты, уæд дæр ма Фатимæйы сабыртæ кодта, цы ‘рхауд, уый люстрæйыл никæцырдыгæй фæзынд æмæ дæхицæн дзæгъæл мæстытæ ма кæн, зæгъгæ.

Ницы йæм бахъардта. Йæ люстрæ йæм уæддæр цыдæр хъуаг каст. Кæд цырагъы рухсмæ нæ разынди, зæгъгæ, ма йæ райсомæй дæр фæцагуырда.

Дыккаг бон зианы уыдыстæм æмæ фæстæмæ куы раздæхтыстæм, уæд Муратæн йæ туфлийы уафс æрхауд æмæ, йæхæдæг куыд загъта, афтæмæй, дам, къуылых Гогийы хуызæн фæчепп-фæчепгæнгæ фæцыдтæн. Нæхимæ йæ Фатимæйæн куы радзырдтон, уæд уыцы цинхуызæй афтæ фæкодта:

- Мæ тæригъæдæй æрхауд йæ уафс!..

Мурат уый фехъуыста, цы – ахæм зæрдиаг худт ныккодта, æмæ банхъæлæн уыд, исты æхсызгон хабар фехъуыста, зæгъгæ. Стæй йæ уыцы ныхæстæ иу хатт æмæ дыууæ хатты нæ бахъæлдзæг кодтой. Арæх-иу сæ æрымысыд æмæ-иу æнæных-худгæ нукуы фæци.

* * *

Мæ фыссæн чиныгæй рахаудысты ацы дыууæ рæнхъы:
Куы фæцардаид Хъороты Агоры бæрц Къоста,
Уæд ма уыдаид абон дæр, нæ амондæн, æгас...

Йæ бынмæ та, кæд фыст æрцыд, уый æвдисæг нымæцтæ:
1996 азы 24 июль.

Ацы æмдзæвгæ дæр мын æрдæгфыстæй баззад. Цыма дзы, теуа йе ‘нæзондæй куыд фесæфт, уый равдисынмæ хъавыдтæн, афтæ мæм кæсы:

*Цардысты æмæ уыдысты
Бирæгъ, рувас æмæ арс
Иумæ хордтой сæгъты, фысты,
Кодтой алкæуыл æвварс.*

*Уалдзæг, сæрд æмæ фæззæджы
Ницæуыл уыдысты тыхст.
Кæм æргæвстой хъуг, хæрæджы,
Кодтой къамбецы æмбырст.*

*Хъæды цæрджытæ сæ коймæ
Кодтой уадзыг æмæ сур...*

* * *

Лæг цынахуызон рæдыд фæкæндзæн, ахæм нæй.

Иу хицауимæ куыстон æмæ мæ, куыд бамбæрстон, афтæмæй тæрсгæ кодта, фæлæ цæмæн æмæ цæмæй, уый рахатын нæ ба-фæрæзтон.

Иу бон дын мæм йæ кусæн уатмæ фæсидти æмæ мын цавæрдæр официалон гæххæтты мæ къух æвæрын кодта. Цы фыст дзы уыди, уый нæ зыдтон, кæд бынтон сыгъдæг уыд, уæддæр бæрæг нæ уыд æмæ, дам, дзы дæ къух æрæвæр. Равдис мæм æй, зæгъын: мæ къух цæуыл æвæрын, уый хъуамæ зонон. Кæд мын марыны тæрхоны бын мæ къух фыссын кæныс, уæд та? Уый уæлгоммæ хауæджы хуызæн йæхи акодта æмæ йæ хъæлæсыдзаг ныххудти. Мацæмæй тæрс, тагъд, дам, æй базондзынæ.

Куы нæ йын коммæ кастæн, уæд бынтон фæлмæн хъæлæсæй дзурын райдыдта. Фæстагмæ йын кæд тæригъæд нæ фæкодтон. Мæ къухæвæрд ын цыма стыр амонд æрхæсдзæн, афтæ кæсын дæр мæм райдыдта. Гæнæн нал уыд æмæ гæххæтты уыцы нæвæндонæй мæ къух æрæвæрдтон.

Иуцалдæр боны æнхæлмæ кастæн, цы уыдзæн, уымæ, фæлæ мæм ницы ног хабархæссæг уыди. Сабыргай мæ мæ къухæвæрд-ды хабар рох кæнын райдыдта. Стæй дын иу бон куы уыди, уæд

газеты мае хицауаен паддзахадон хærзиуаг раттыны тыххæй указ куы бакæсин. Куыд бамбæрстон, афтæмæй орден раттыны тыххæй куыстæй дæр гæххæтт хъуыди æмæ йæ хицауы бæсты хъуамæ йæ хæдивджытæй исчи бафыстайд. Уæд мын æй, цымæ, цæмæн сусæг кодта? Къух куы нæ бафыссон, уымæй тарст æви хабар Ирыстоныл куы айхъуысын кæнон, уымæй стъæлфыд?

Кæд æм æцæгæй ахæм хъуыдытæ уыд, уæд рæдигæ кодта.

* * *

Кæддæр нæ хъæуы равзæрды тыххæй фыстон: «Иуæй-иуты хъуыдымæ гæсгæ «Алагир» равзæрд дыууæ дзырдæй: «уæллаг» æмæ «Ир»-æй. Кæд æцæг афтæ у, уæд нæ хъæуаен схонæн ис Дæллаг Ир, уымæн æмæ йæ цæрджытæ иууылдæр сты Уæлладжыры комæй рацæугæ. Цæргæ та æркодтой Алагирæй дæлдæр».

Ацы ныхæстæ ныффыстон 1996 азы. Мае хъуыдытæм цыдæр рæстдзинад кæй фæхæццæ, ома кæд Уæллаг Ир ис, уæд Дæллаг Ир дæр хъуамæ уыдаид, зæгъгæ, уый фæстæдæр наукон æгъдауæй равдисыныл бацархайдта зындгонд ахуыргонд Кузнецов Владимир. 2008 азы фыста: «Высказываю гипотезу о том, что в местном бытовом обиходе раннего средневековья упомянутые горные аланы могли фигурировать под номинацией «Уаллаг Ир», т. е. «Верхний Ир». Логика возникновения такого наименования прозрачна: эта часть страны Ирхан «Дербент-наме». Номинация «Уаллаг Ир» дошла до нашего времени в форме Алагир (город) и Алагирское ущелье, а ее историческая реальность подтверждается монетным двором XIV в., чеканившим свою монету и известным в нумизматической литературе.

Допуская гипотезу об «Уаллаг Ире» как «Верхнем Ире», мы должны допустить и антитезу о вероятном существовании историко-географического понятия «Даллаг Ир», т.е. «Нижний Ир», впоследствии стертого временем. Территориально эта часть страны Ирхан должна была соответствовать предгорной равнине Северной Осетии, Кабардино-Балкарии и части Ингушетии и Чечни, насыщенной аланскими «земляными» городищами и катакомбными могильниками I – начала II тыс. н. э.»

Æвæццæгæн, нæ фæрæдыдтæн, мае райгуырæн хъæу Дæллаг Ир (мае чингуытæй иуаен радтон ахæм ном) кæй схуыдтон,

уымæй, уымæн æмæ Бæрæгъуын дæр «предгорная равнина Северной Осетии»-йы иу хай у.

* * *

Адæймаг йæ цъаммардзинад цы хуызы нæ равдисдзæн, ахæм ын нæй. Радиойы куы куыстон, уæд мын нæ кусджытæй иу ахæм хабар радзырдта.

Иу фыссæг куыста журналы редакторæй. Уыцы бынаты бадти бирæ азты дæргъы. Бирæ азтæ кæм бадай, уым æдзух раст хъуыддæгтæ куы нæ кæнай, уæд дæ ныхмæ дзурджытæ кæй сарæх уыдзысты, уый зын бамбарæн нæу. Сбирæ сты, редакторы куыстæй разы чи нæ уыди, уыдон дæр æмæ йæ ныхмæ ныффыссынвæнд скодтой. Цы хъаст ныффыстой, уым та къухтæ бавæрын хъуыд, æмæ уыцы хæс йæхимæ райста, мемæ радиойы чи куыста, уый æрдхорд. Кæрæдзиуыл æууæндыдысты, растдæр зæгъгæйæ та, хъаст кæмæ уыди æмæ йæ къухтæ æрæвæрыны тыххæй рахæсс-бахæсс чи кодта, уый æууæндыди радиойы кусæгыл æмæ йæм гæххæтт бахаста. Уымæй размæ дзы сæ къухтæ цалдæрæй æрæвæрдтой. Радиойы кусæг хъаст бакаст, фæдта, йæ къух дзы чи æрæвæрдта, уыдоны мыггæгтæ дæр, фæлæ дзы хъаст æрбахæссæджы къухæвæрдыл йæ цæст куы не ‘рхæцыд, уæд æй дисхуызæй бафарста:

– Æмæ дзы дæхи къух куынама æрæвæрдтай...

– Æууæндын дыл æмæ дын мæ сусæгдзинад рахъæр кæнон: мæхи мын æвæрынмæ хъавынц редакторæй, æмæ исчи зæгъдзæн, уыцы бынатмæ кæй тырныдта, йæ ныхмæ уымæн ныффыста, зæгъгæ.

...Редакторы йæ куыстæй систой, фæлæ йæ бынатмæ чи тырныдта, уый дæр дзы нæ сæвæрдтой. Иу дзырдæй, йæ фыдæбаттæ фæдзæгъæл сты.

* * *

Лæгæй лæг зæгъынæн дæр лæг хъæуы. Æмæ уыцы лæгдзинад уыди Гуыдиаты Гермæнмæ. Зыдта, чи цы у, уый. Зыдта, кæй тыххæй цы зæгъын хъæуы, уый дæр. Уымæ йæ хъуыды, цыфæнды карз куы уыдаид, уæддæр æй бæмбæджы никуы батыхта. Дзырдта æргомæй, комкоммæ, йæ ныхас кæйдæр зæрдæмæ нæ фæцæудзæн, ууыл нæ хъуыды кæнгæйæ. Ирыстонæн кад чи кодта, йæ намысыл ын намыс чи ‘фтыдта, уыдон

æй уырзæй æвзарын нæ хъуыд. Кæйдарты фæрсыны сагъæсы дæр никуы бацыд, уымæн æмæ сын хорз зыдта сæхи дæр æмæ сæ хъуыддæгтæ дæр. Фыста сыл газеттæ æмæ журналты, иста сыл кинотæ æмæ сæ фæлгонцтæ цыртдзæвæнтау баззадысты абоны æмæ фидæны фæлтæртæн.

Гермæнимæ бирæ хаттыты фембæлдтæн. Бирæ азты размæ мын мæ радзырдтæй иуцалдæр уырыссаг æвзагмæ дæр ратæлмац кодта. Йæ зæрдæмæ куы нæ фæцыдаиккой, уæд, Гермæн ахæм адæймаг уыд, æмæ сæ тæлмац кæнынмæ нæ бавнæлдтаид: йæхицæн тыхми чи кодта, уыдонимæ йын иумæйагæй ницы уыд. Уæлдай тынгдæр йæ зæрдæмæ фæцыд радзырд «Мысты тæригъæд». Мæнæ куыд фыста йæхæдæг: «Однажды мне пришлось перевести несколько рассказов Дзасохова. Запомнился эпизод в одном из них: мышка, увидев, что носком сапога охотник разорил ее запасы зерна на зиму и, поняв, что теперь обречена – выцарапала себе глаза. Я был потрясен! Не наблюдательностью Музафера, не тщательной детализировкой сцены, и даже не схваткой Жизни со Смертью. Я был потрясен Состраданием, с каким писатель живет рядом со мной, с нами...»

Бирæ хабæрттæ мæ бон æрымысын у, фæлæ уыдоны ‘хсæн бæрæг дары, нæ хуыздæр нывгæнджытæй иу, нырма аккаг аргъ камæн нæма скодтам, афтæмæй та тæккæ стырдæр аргъ кæнын камæн æмбæлы, Дзанайты уыцы Азанбеджы ныгæнæн бон интеллигенцийы номæй Гермæн цы ныхас ракодта, уый. Йæ алы ныхас нæ, фæлæ ныхæстæн сæ алы мыр дæр æмбæлди нысаныл, змæлын кодта зæрдæйы рæбинагдæр уидæгтæ, дзурæг уыд Дзанайты нывгæнæджы стырдзинадыл, Хуыцауæй лæвæрд йæ егъау курдиатыл, Иры номдзыддæр лæгты æхсæн цы бæрзонд æмæ æнæхæлгæ мæсыг самадта, уый намысыл.

Иры номдзыддæр лæгты тыххæй ныхас кæм цæуы, ахæм фыстытæй дæр хъæздыг у Гермæны сфæлдыстад. Уыдоны нымæцыл азæй-азмæ æфтгæ цыд æмæ сæ фæстагмæ рауад æнæхъæн чиныг. 2003 азы йын дунейы рухс фенын кодта Цæгат Ирыстоны чингуыты рауагъдад «Ир». Гермæн мыдыбындзау фæзылд Ирыстоны хъæздыг дыргъдоны æмæ дзы, рæсугъддæр цы дидинджытæ уыд, хæрзаддæр дыргътæ цы бæлæстыл зад, уыдонæн равдыста сæ рæсугъддзинад. Йæ очерктæ кæд алы адæймагтыл фыст сты, уæддæр сæ иу кæны сæ курдиат, нæ райгуыраен бæстæйы кад бæрзæндты кæй хастой æмæ хæссынц, уыцы арфæйаг хъуыддаг.

Ныртæккæ бирæтæм куы байхъусай, уæд сæ цæсты сындз сты премитæ æмæ каджын нæмттæ, хорзæхтæ æмæ кады ны-
санта, фæлæ афтæ дзурджытæй сæхицæй ахæм уавæры чи ба-
хауы, уыдонæй, хæрзиуæг исгæйæ, йæ риу дæр ничима аиуфарс
кодта, ном æмæ мæ преми нæ хъæуы, зæгъгæ, дæр дзы ничима
загъта. Ам мæ зæрдыл иу эпиграммæ æрлæууыд. Ныффыста
йæ Бернар Ле Бовьен Фонтенел.

Зындгонд куыд у, афтæмæй Францы академийы æдзухдæр
вæййы дыууиссæдз уæнджы. Ахуыргæндты æхсæнæй чи
фæхъæуы, уый бæсты равзарынц æндæры. Æмæ эпиграммæ дæр
уыцы цауимæ баст у:

*Дыууиссæдзы куы вæййæм, уæд
Фæкалут н'алкæуыл уæ сæт.
Куы вæййæм нудæс æмæ ссæдз,
Уæд не 'ппæлджытæн нæй нымæц.*

Ацы эпиграммæ цæмæн æрымысыдтæн? Гермæн йæ очеркты
чиныг схуыдта «Вершины», æмæ йын 2004 азы саккаг кодтой
Хетагкаты Къостайы номыл Паддзахадон преми. Æмбæлди йын
æмæ уымæн. Фæлæ, кæмæн не 'мбæлы, уыдон сæ сæртæ схъил
кодтой æмæ фæскъуымты йæ ныхмæ дзырдтой. Уæвгæ, ахæм
преми чи райста, стæй каджын номы аккагыл кæй банымад-
той, уыдонæй та кæй ныхмæ нæ дзырдтой?!

Гермæн уыди æндæр хæрзиуджыты аккаг дæр. Ууыл дзуры,
Уæрæсейы Федерацийы Паддзахадон преми райсынмæ йæ кæй
бавдыстой, уый дæр. Æрмæст ахæм хъæппæрис йе 'мзæххонтæм
нæ разынд. Йе 'нæзæрдæхудт фæллоуæн ын аккаг аргъ чи скодта,
уыдон уыдысты нæ сыхæгтæ – Кæсæг-Балхъары минæвæрттæ.

Гермæны поэтикон сфæлдыстады кой не скодтон. Ницы загъ-
тон йæ киноаивады тыххæй дæр, афтæмæй уыдонæн снывонд
кодта йæ царды фылдæр æмæ хуыздæр азтæ. Афтæ мæм кæсы,
æмæ йе 'мдзæвгæтæ æмæ кинотæ поэты ном рох кæнын нæ
бауадздзысты.

* * *

Йæ рæстæджы, ома, хохæй быдырмæ куы ралыгъдысты, уæд
Бæрæгъуыны фылдæр сыхтæй алкæцийы дæр æрцард дæсгай
хæдзæрттæ. Иуæрдыгæй дæр – фондз, иннардыгæй дæр. Мах
сых дæр уыди ахæм. Дзасохтæ æмæ Дзустæ ралыгъдысты Ба-
дыхъæуæй, Реуазтæ – Цъусæй, Хъантетæ та – Дæйыхъæуæй.

Уыцы дæс хæдзарæй æхсæзы цардысты Дзасохтæ. Уыдонæн сæ раст æмбис æдзæрæгæй баззад. Мах хæдзары цæрынц нæхи ‘рвадæлтæ, фæлæ сæхи хæдзарæн йæ фæд дæр нал и. Уыдон дæле цардысты Ладитæ, æмæ уым дæр цæрæг нал и. Йæ фырт Цæрадзон Æрыдоны æрбынаттон.

Хъысмæт æппæты æгъатырдæр разынд нæ иннæ æрвадæлтæм – Алихантæм. Уыдон – Ладитæн сæ дæллаг сыхæгтæ – уыдысты дыууæ ‘фсымæры. Бибойæн цот нæ рацыд, фæлæ Алиханæн уыди æртæ фырты æмæ иу чызг. Дыууæ хистæр лæппуйы – Амырхан æмæ Агуыбе – усгур лæппутæй æрлæууыдысты райгуырæн бæстæ хъахъхъæнджыты рæнхъыты. Агуыбе йæ цард нывондæн æрхаста фыдызæххы сæраппонд. Амырхан уæззау цæфтæ фæци, афтæмæй уæлахиздзауæй сыздæхт. Грознайы каст фæци пединститут. Куыста ахуыргæнæгæй. Фæстагмæ йæ арвыстой Дагестанмæ. Сæвæрдтой йæ Хасавюрты скъолайы директорæй. 1953 азы йын йæ мард ссардтой дыууæ хъæуы астæу. Фыдгæнджытæ абон дæр не сбæрæг сты.

Лубæ æмæ ма Алиханæн сæ зæрдæ лæууыди сæ дыууæ кастæры – Аслæнбег æмæ Зойæйыл. Дыууæйæ дæр ахуыр кодтой нæхи педагогон институты, фæлæ йæ каст фæуын баци æрмæст Зойæйы бон. Аслæнбеджы йе ‘нæниздзинадмæ гæсгæ йæ ахуыр ныуадзын бахъуыд. Мад æмæ фыд, цы сæ бон уыд, уымæй архайдтой йе сдзæбæх кæныныл, фæлæ уый уыдоны бон дæр æмæ дохтырты бон дæр нал баци. 1955 азы авд æмæ ссæдзæдзыдæй цардæй ахицæн. Алихан ма йæ фæстæ дæс азы фæцард, фæлæ мæ фыдгул йæ цæстытæ донæй дзагæй хæсгæйæ фæцæрæд. Худгæ-иу куы кодта, уæддæр-иу йæ цæстытæ доны зылдысты. Лубæ цæрынмæ хъæддыхдæр разынд – дæс æмæ йыл цыппарыссæдз азæй фылдæр цыд, фæлæ йæ царды фæстаг бонтæ, хæдзары дзаг бинонтæ йын уыд, афтæмæй иунагæй арвыста.

Зойæ мой скодта нæ хъæуы кадджындæр мыггæгтæй иу – Беккуызартæм. Отарбегимæ схъомыл кодтой хорз цот. Сæ хистæр фырт Анатоли – зындгонд аразæг, Алан – булкъон æмæ сæ хо Светæ.

Лубæ куы ‘руатон, уæд æй мæ бинонтимæ бабæрæг кодтам æмæ ма фæстаг хатт кæрæдзийæн нæ ныхæстæ фæкодтам. Фæдзырдта мын, нæ бинонтимæ куыд хæларæй цардысты, уыцы хабæрттæ. Мæ фыдимæ куыд цардысты, уый æз цæмæй зыдтон – уый хæстмæ куы ацыд, уæд мæныл цыппар азы йеддæмæ нæ цыд, – фæлæ хæстыфæстæйы хабæрттæн мæхæдæг уыдтæн æвдисæн.

Лубæмæ йæ рынчыны рæстæджы хорз цæстæй кастысты Зойæ дæр, йе сияхс дæр, йæ хæрæфырттæ дæр. Иузаман æй сæхимæ ахоныныл дæр сразы кодтой, фæлæ сæм бирæ нæ бафæрæзта. Рынчынфæрсæг æм куы ныццыдыстæм, уæд мын йæ фын радзырдта. Йæ лæппутæй кæцыйæ загъта, уый нал хъуыды кæнын, фæлæ, дам, мæм мæ фыны æрбацыд æмæ мын бауайдзæф кодта, нæ хæдзар, дам, иунæгæй цæмæн ныууагътай.

Ныр мæ фæлмæнзæрдæ æрвадæлты хæдзарвæндагæй ничиуал ис. А сæрды йе ‘нусон фæндагыл афæндараст кодтам Зойæйы дæр. Хъæуккæгтæ мæм æрхатыдысты, цæгаты номæй арфæйы ныхас зæгъ, зæгъгæ. Мæ ныфс тынг дæр нæ хастон, фæлæ уæддæр, мæ цæссыгтæ ныхъуыргæйæ, цалдæр ныхасы зæгъын мæ бон бацц.

Риссы мæ зæрдæ Алихан æмæ Лубæйы æнамонд хъысмæтыл. Риссы не ‘ннæ ‘рвадæлты хъысмæтыл дæр.

Темболатæн дæр Хуыцау балæвар кодта æртæ лæппуйы ‘мæ иу чызг. Йæ лæппутæй уымæн дæр иу Аслæнбег хуынди, йæ чызг та – Зойæ. Аслæнбегæн йæ хистæр – Æхсар, йæ кæстæр – Руслан. Сæхицæй уæздандæр – æфсымæртæй зæгъын – зын ссарæн уыди. Аслæнбегимæ институты иу курс æмæ иу къорды ахуыр кодтам. Руслан дæр пединститут каст фæци, æрмæст махæй къорд азы фæстæдæр.

Сæ фыд хæстæй нал ссыд. Схъомыл сæ кодта сæ мад, фæлæ уыдон дæр æнамонддæр йеддæмæ амондджындæр нæ разындысты. Бинонты хъуыддаг нæ бакодтой, афтæмæй кæрæдзийы фæдыл ацыдысты Руслан æмæ Аслæнбег. Йæ амонд не ссардта, афтæмæй йæ хоимæ фыдбылызы бахауд Æхсар: сæ хæдзар ссыгъд æмæ дыууæйæ дæр уым бабын сты.

Иу мыггагæй – иухуызон æнамонд хъысмæттæ. Алихан æмæ Темболатæн æртыгай фырттæ куы райгуыр, уæд цæмæй æнхъæл уыдысты, сæ фæстæ цъиуызмæлæг дæр нал баззайдзæн, уый! Афтæмæй – ныййарæгæй, цотæй – иууылдæр адамæн уарзон адам уыдысты. Адамæн уыдысты, хъысмæтæн – нæ. Хъысмæтæй та кæд лидзæн ис, уæд – æрмæстдæр мæрдтæм...

* * *

Куырыхоны зонд кæуылты æххæссы! Йæ рæстæг æмæ дужы цæрæг адамæн цы фæзæгъы, уый иннæ замантæ æмæ дугты цæрджытæм дæр фæхауы.

*Я мог бы для примера
Напомнить лица, имена,
Но это будет смело,
А смелость в наши времена
Рискованное дело!*

Кæд æмæ кæд загъта ацы ныхæстæ Некрасов! Стæй сæ кæцы рæстæг æмæ кæмæн загъта? Кæй загъын æй хъæуы, йæхи рæстæг æмæ уыцы рæстæджы чи цард, уыцы адæмæн. Уæдæ мæнмæ та афтæ касы, цыма мах рæстæгмæ тынгдæр хауынц. Æвæццæгæн, куырыхон цы хъуыдытæ фæзæгъы, уыдонæн сæ фылдæр алы рæстæджы уавæр дæр февдисынц æмæ æнæмæлæт уымæн свæййынц.

Къостайы ныхæстæй та кæцы базæронд? Йæ рæстæгимæ дзы дард кæмдæр кæцы баззад? Йæ алы рæнхъ дæр цæры. Йæ рæстæджы уæлдæфæй куыд улæфыд, афтæ улæфы мах рæстæджы уæлдæфæй дæр. Зæрдæмæ хъары, æнусæй фылдæры размæ куыд хъардта, афтæ.

Рухс кувæндæттæй хынджылæг кæнынц!

Иунæг рæнхъ йеддæмæ нæу, фæлæ азты тары фатау аныхст æмæ пиллон калгæ мах дугмæ æрхæццæ, йæ хъуыдытæ ноджы тынгдæр сæрттывттой, афтæмæй. Чи зоны, Къостайы рæстæджы кувæндæттæ каджындæр уыдысты, фæлæ Леуаны фырт æнкъардта, уавæр фыддæрæй-фыддæр кæй кæндзæн, уый æмæ фæдисхъæр уымæн кодта. Æрыхъуысти уыцы фæдис мах æнусмæ дæр, фæлæ бирæтæм уыцы хъæр нæ хъуысы, æндæр йæхи номæй кувæндæттæ чи аразы, æмæ дзы цы мысайнæгтæ æрæмбырд вæййы, уыдон схъæздыг уæвыны фæрæз кæмæн систы, æцæг хынджылæг кувæндæттæй уыдон кæнынц. Цæмæй æхцатæ сæхирдыгæй фæкæной, уый тыххæй сæ хъаст тæрхондæттæм дæр бахæссынц æмæ тæрхонгæнджытæ сæ фарс дæр рахæцынц.

Æнаххосæй дæ æфхæрæг куы уа, уæд ма дæ зæрдæ цæуылдæр æмæ кæуылдæр фæдарæн ис. Гæнæн æмæ амал куынауал уа, уæд дæ хъаст тæрхондонмæ бахæсдзынæ. Фæлæ тæрхондон зылыны фарс куы рахæца, уæд дын де ‘нæбоныл басæттынай хуыздæр хос нал уыдзæн. Æндæр куыд хъуамæ рахæцай, дзуары номæй æхцатæ кусыны фæндагыл чи ‘рлæууыд, уый фарс?

Науæд кæд уыди, æмæ Хетæджы дзуары бынмæ, нуазын кæмæ æрцæуы, уыдон, кæд сæ бафæнда, уæд сæ хæдтулгæты абадой

æмæ табуйаг хъæды балæууой? Ноджы дзы ахæм бæстыхæйттæ сарæзтой, æмæ дæ сах къæвдайæ дæр бааууон кæндзысты. Цæмæн дзы бахъуыди агуыридурай амад бæстыхæйттæ æмæ дæргъай-дæргъмæ саратæ аразын?! Цæмæн хъуыди, йæ бынмæ бæгъгъавадæй кæмæн цыдысты, уыцы хъæды алыфарс асфальт фæндæгтæ аразын!

Хетæджы бынмæ фæцæуынц иу бон. Уыцы иу бон ваййы афæдзы æппæты тæвддæр рæстæг – сусæны май. Куыд зонæм, афтæмæй сусæны май мит нæ фæуары. Кæд фæуары, уæд – къæвда. Уый дæр Хетæджы бонмæ дæс азы иу хатт кæд æрæййафа, уæддæр дзы иннæрдæм никæй ахиздзæн. Уæдæ, уæлдæр куыд загътон, афтæмæй дзы фидаркъул агъуыстытæ аразыны сæр дæр ницæмæн хъуыд.

Иннæ ахæм – мысайнæгтæ. Чи куыд хъæздыгдæр у, афтæ архайы фылдæр æппарыныл. Куыд дзурынц, афтæмæй, дам, се ‘хсæн доллæртæ дæр фæзыны.

Хетæджы бынмæ æртиссæдз азæй дæр фылдæры размæ цæуын райдыдтой æмæ дзы лыстæг æхца йеддæмæ гæххæттын æхца æппаргæ никуы федтон, уый дæр – æвзист æртыгай суаритæ.

Фæстаг азты та фæзынди, æнæгъдаудæр æгъдауæн скæнæн нæй, ахæм. Бæлæстыл судзын райдыдтой сойын цырæгътæ æмæ тынг тæссаг у, куы бахуыскъ уой, уымæй. Кæцыдæртæ дзы хуыскъ кæнын дæр райдыдтой.

Мах ногæй ницы ‘рхъуыды кæндзыстæм. Кæд арæхсæм, уæд, цы уыди, уыдон ферох кæнынмæ, кæнæ сæ цæсты бафтауынмæ. Уыцы хъуыддаджы нын æмбал нæй. Кæд уыди афтæ, æмæ бæлæстæн сæ сыфтæ нæ, фæлæ сæ къалиутæ дæр алыхуызон хæцъилтæй мауал зыной?! Раздæр нæ уыд, мах рæстæджы та фæткы хуызæн сси. Æмæ кувæндонны иуæй-иу бæлæстæ цигайнаг бæхтау хъулон-мулон æрттывд кæнын райдыдтой.

Уыдон иууылдæр сты Хуыцауы æваст хъуыддæгтæ. Хуыцауы æваст хъуыддæгтæ кæнын та тæригъæд у. Фыдæлтæ куыд дзырдтой, афтæмæй тæригъæд авд фæлтæры хæссы. Дæхи куы нæ ‘рæййафа, уæддæр дæ фæдонтæй искæмæн фидгæ кæй æрцæудзæн, ууыл хъуыды кæнын хъæуы.

* * *

Амондджын адæмтæ та куыnnæ ваййы! Алы рæтты фæцæр, алы рæтты фæкус, амонд агурæг дæсгай фæндæгтыл ауай æмæ

дæхицæн æппæты рæсугъддæрæн равзар, дæ райгуырæн хъæуæй дæ цы фæндаг ахуыдта, уый.

Цомайты Иссæйы фырт Барис ма хъæуккаг у. Кæд нæ рæдийын, уæд мын-иу Веринкæ дзырдта, дæ фыд æмæ, дам, Иссæ æрдхæрдтæ уыдысты. Иссæйы æз хорз зыдтон. Нæ хъæуы æппæты фыццаг уæзласæн машинæйы чи сбæдт, уыдонæй уыд. Барис мæнæй, æвæццагæн, иу-дыууæ азы хистæр уыдзæн. Уый дæр ацыд йæ фыды фæндагыл. Бирæ азты шофырæй фæкуыста Казахстаны, уый фæстæ афтыд Магаданмæ. Къорд азæй фылдæр рацыд, йæ райгуырæн бæстæ куы бацагуырдта æмæ Заводы поселочы куы ‘рцард, уæдæй нырмæ. Хæдзар дзы балхæдта, æнхæлдта, ардыгæй никæдæмуал ацæудзæн, зæгъгæ, фæлæ йыл æндæр æнкъарæн фæтыхджындæр. Кæм райгуырд, кæм схъомыл, йæ рæсугъддæр бонтæ цы Бæрæгъуыны арвыста, уырдаæм фæндаг æй фæстæмæ йæ уарзон адæмы æхсæнмæ æркодта. Æртæ азмæ ахæм хæдзар сарæзта, æмæ дзы адæймаджы зæрдæ рухс кæны.

Барис дæр хъæугæрон райгуырд, æрмæст хъæуæн йæ дæллаг кæронмæ æввахс. Æгъдау куыд амоны, афтæ уым цæргæйæ баззад йæ кæстæр æфсымæр. Барис хæдзар кæм скодта, уый, æз кæм райгуырдтæн, уырдаæм хæстæг у. Мах чъылдыммæ цы Куыройыдон кæлы, уый къабæзтæй иуы тæккæ былгæрон. Уыцы къабæзтæ та суадæттæй гуырынц. Цæссыджы хуызæн сыгъдæг æмæ ихы хуызæн – уазал. Балер кæсаг йеддæмæ дзы æндæр кæсаг нæ цæры – дон, куы зæгъын, ихы хуызæн у. Барис канд хæдзар нæ сарæзта, фæлæ ныссагъта дыргъдон, цадæн скъахта егъау дзыхъхъ, æмæ дзы сæ зæрдæйы дзæбæхæн цъыллинджытæ кæнынц кæсæгтæ. Уæдæ йæ цæхæрадоны цы халсартæ æрзайы, уыдон канд йæхи нæ, фæлæ, йæ кæстæртæй æндæр рæтты чи цæры, уыдоны фаг дæр вæййынц.

Тынг æхсызгон мын у, Цомайы-фырт йæ иудадзыг цæрæн бынатæн йæ райгуырæн хъæу кæй равзарста æмæ æппынфæстаг тæккæ растдæр фæндоны фæдыл кæй ацыд, уый. Стæй мын канд æхсызгон нæу, фæлæ йæм кæнын хæлæг дæр. Уыцы хъуыдаджы хæлæг кæмæ кодтон, уыдон уыдысты Лолаты Хадзыби æмæ Бицъоты Гришæ. Ныр ма сæ нымæцыл бафтыди Цомайты Барис дæр.

Афтæ мæм кæсы, цыма æз цæрæнбонты цæмæ бæллын æмæ æхсæвыгæтты ма фынты цы хъуыдытæ фæкæнын, уыдон Барис сæххæст кодта.

Мæ фыдæн кæронмæ арæст чи нæ фæци, мæ царды амонджындæр æвддæс азы кæм арвыстон, уыцы хæдзар мæ зæрдæйæ æппындæр нæ хицæн кæны. Нæ рудзгуыты бын цы бал бæлас æмæ чылауи бæлæстæ зад, нæ гыццыл цæхæрадоны цъайы былгæрон – шафран фæткъуы, Хъантеты хæдзары фæскъул – бур чылауи æмæ, гыццыл кæй хуыдтам, уыцы фæткъуы, нæ хайы кæрон – бал бæлæсты æнахъæн рæгъ, Геортæй мах æхсæн – дæргъæццон сырхфарс фæткъуытæ, уынджы нæ цæхæрадоны ныхмæ – дæс æви дыууадæс тутайы.. Уыдон æмæ бирæ æндæр, зæрдæйæн адджын нывтæ мæ цæстыл куы ауайынц, уæд мæ сабидуг мæ зæрдыл æрбалаууы æмæ мæ уырдыгæй здæхын нал фæфæнды..

Фæфæнды мæ мæ хæдзары æрцæрын. Раздæр куыддæриддæр уыди, афтæмæй йæ фенын. Мæ фыдæн дзы арæст цы агъуыст нæ фæци, уый кæронмæ фæуын. Йæ ног царджытæ хæдзары æддаг къултыл цы чъырымæст цъар сæвæрдтой, уый ракалын, цæмæй та фæстæмæ, æз æй куыдæй зыдтон, ахæм хуыз райса. Фæфæнды мæ, кæм райгуырдтæн, мæ царды фæстаг бонтæ уым арвитын æмæ, мæ афон куы ‘рцæуа, уæд мын мæ мард дæр уырдыгæй куыд рахæссой æмæ мæн дæр, Дибæйау, нæ хæдзар мæм кæцæй зына, ахæм ран куы баныгæниккой, фæлæ...

Фæлæ йæ ахæм фæндтæ кæмæн сæххæст ваййынц, уыдоны нымæц иугæйттæй нымайгæ у. Уыцы иугæйттæм хауы мæ мады мады мады ‘рвад Цомайты Барис æмæ, мæнæй иу бон кæстæр уæддæр куы уайд, уæд ын зæгъин, мæ уд дæ фæхъхъау, зæгъгæ, фæлæ хистæрæн афтæ кæй нæ фæдзурынц, уымæ гæстæ йын зæгъын: «Бузныг, Барис, æз дæсгай азты дæргъы мæ зæрдæйы цы бæллицтæ хæссын, уыдон ды хъуыддагæй кæй сæххæст кодтай, уый тыххæй! Мæ зæрдæ дын зæгъы, цыдæриддæр дæм фæндтæ ис, уыдон иууылдæр дæ къухы куыд бафтой! Хуыцау дын ахæм амонд раттæд, æмæ дæ кæстæртæ дæуæй фæрнджындæр куыд уой! Мæ арфæтæ дыл куы ‘рцæуой, уæд мæ зæрдæ куыд барухс уыдзæн, ахæм рухс цард мæнæн дæр Уæлладжы цæст бауарзæд!»

* * *

Мæ нывтæ мын мæ хæлар нывгæнджытæ цалдæрæй скодтой. Дыууæ мын дзы мæхицæн дæр радтой.

Дзæнæты бадинаг Биджелты Валериимæ иумæ куыстам. Уыди курдиатджын æмæ уыцы иу рæстæг фæллоуарзаг дæр. Æнæ

кусгæйæ иу минут дæр нæ фæрæзта. Колхозæн-иу æххуыс кæнынмæ искæцы хъæумæ куы цыдыстæм, уæд дæр-иу йæ ахорæнтæ йемæ хаста. Æмæ йын дзæгъæл хаст никуы фесты. Улæфты рæстæг-иу адæм сæ фæллад уагътой, уый та-иу уай-тагъд, ныв кæм кæна, ахæм бынат райардта æмæ-иу, йæ куыст цалынмæ фæци, уæдмæ нæ ныууагъта. Уымæ-иу нывыл, тагъд кæй куыста, уый никæцырдыгæй фæзынд.

Иу хатт, кæцы хъæуы быдыры уыдыстæм, уый нал хъуыды кæнын, фæлæ иу гыццыл цады был цалдæр гæды бæласы йæ зæрдæмæ фæцыдысты æмæ уыдон ныв кæнынмæ февнæлдта. Куысты кæронмæ ныв сцæттæ. Тынг зæрдæмæдзæугæ рауад. Ноджы йæ фæлгæты куы бакодта, уæд йе ‘цæг хуыз равдыста. Æз ма йын цыппар рæнхъæй йæ ном дæр ссардтон:

Куы ма уыдтæн саби, æз мысын уæды

Рæстæджытæ: хур бон, гæнгæлыджын, сæнк...

Дæ «Гæдытæй» иу дæр куыннæ у гæды,

Нæу афтæ дæ къухвæдтæй иунæг дæр мæнг.

Уæд ма «Ногдзау»-ы редакци Леоновы уынджы уыди. Иу хатт мæм уырдаæм м’ астæуккаг лæппу Алан ныццыди. Йæ зæрдæмæ цæмæй фæцыди, нæ зонын, фæлæ йæ Валери бандоныл абадын кодта æмæ йын йæ ныв кæнын райдыдта. Уый дæр цыбыр рæстæгмæ сцæттæ æмæ йын æй балæвар кодта.

Фæстæдæр та мын мæхи ныв скодта. Мæ ныв ма мын сарæзта æмæ мын æй балæвар кодта Челæхсаты Магрез дæр. Ме ‘ннæ ‘рдхорд Дзанайты Руслан та мæм цал цыды ‘рбакæны, уал хатты мæ ныв кæнынмæ фæвæййы. Кърандасæй. Фæстаг хатт мæ афтæ æнкъардæй æрбаййæфта, æмæ мын уазæджы æрбацыд дæр мæ равг нæ фæхуыздæр кодта. Руслан мын мæ ныв кæнын райдыдта, уый æмбæрстон, фæлæ цæуылдæр афтæ тыхст уыдтæн æмæ мæ зæрдæйыуаг мæ цæсгоммы хуызы фæрцы айвын нæ бафæрæзтон, ома мæ риуы цы равг уыд, уый мæ цæсгоммыл дæр зынди.

Руслан мæ мидуавæр афтæ дæсны равдыста, æмæ нывмæ куы ‘ркæсын, уæд мын уыцы боны мæстытæ сног вæййынц. Мæнæ мын ацы æмдзæвгæ æрдæгфыстæй баззад. Æвæццæгæн, уæд дæр, Руслан мын мæ ныв куы кодта, уымæй хуыздæр уавæры нæ уыдтæн:

Мæ сæр ысдон, мæ сæр ысдон,

Уæд ма куыд уон, куыд ма цæрон?

Хæстæг мæм нал цæуы хуыссæг,
 Мæ бæллицтыл æрбадти сæг,
 Кæмæй цы дарын уæд, кæмæй?
 Мæ мыд куы байдзаг и къæмæй,
 Куынæуал кæны дзыхи ад.
 Ныссasti амонды цæфхад...
 Бон райдыдта кæнын цъæхтæ,
 Æфтауын къухтæ 'мæ къæхтæ
 Мæ уавæрыл, дæн ахæм лæг...

* * *

Поэты стъалымæ чи абарста, ахæмтæ дæр, æвæццагæн, ис, фæлæ йæ æз стъалымæ нæ абарин. Поэт мæм хуры хуызæн кæсы. Хур куы скæсы, уæд дуне ныррухс ваййы. Сæрттивынц канд хæхтæ æмæ быдыртæ нæ, фæлæ цымаратæ æмæ фаджы-сы обæуттæ дæр, цæргæстæ æмæ уариты хуызæн разынынц халæттæ æмæ сынтытæ...

Пушкин куы нæ уыдаид, уæд абон чи зонид Бенкендорфы?! Къоста куы нæ уыдаид, уæд Кахановы мыггаг йæ зæрдыл чи бадардтаид?! Зындгонд уырыссаг драматург Островскийы æфсымæр уыди министр. Кæд йæ бынат стыр уыди, уæддæр ма йæ абон чи зоны?! Фæлæ йын йе 'фсымæры та чи нæ зоны?!

Куыд дзурынц, афтæмæй Хъайтмазты Аслæмырзæмæ бирæ фыстытæ уыд, фæлæ йын фесæфтысты. Махмæ дзы æрхæццæ цалдæр цыппаррæнхъоны, уыдонимæ æмдзæвгæтæ «Сидзæр» æмæ «Фæллой». Уыдоны фæрцы Аслæмырзæйы ном абон, зæгъæн ис, æмæ Иры дзыллæтæ иууылдæр зонынц, фæлæ Хъайтмазы-фырты рæстæджы цы хицæуттæ уыдис, уыдоны нæмттæ ма абон чи хъуыды кæны?

Раджы дæр æмæ ныр дæр, йæ сæрызонд кæмæн ахсы, уый фыссæгимæ хорз цæры. Æвзæр чи цæры, уымæн дæр æнæзонд схонаен нæй, уымæн æмæ æмбары, фыссæджы фæрцы йæ ном кæй нæ фæрох уыдзæн.

Поэт мах рæстæджы кадджын нæу. Нæй, цы кады аккаг у, уыцы уавæры. Ацы рæнхъытæ чи ныффыста, уый нæ зонын, фæлæ мæ зæрдæмæ цæуынц:

*Будь проклят, кто, наслаждаясь песней,
 Дал с голоду поэту умереть.*

* * *

Ацы хабæрттæ мын Дæбейы фырт Æхсар дзырдта. «Хъæбатырты кадæг» хицæн чиныгæй рацыд æви рацæуынхъус уыд, афтæ йæ ныхмæ дзурджытæ дæр фæци. Чи уыдысты, уыдоны нæмттæ (æртæйæ) дæр мын загъта, фæлæ дзы æгас ничиуал у æмæ сын сæ мыггæгтæ барæй нæ фыссын.

Цæмæй къуыммæ хастой фыссæджы? Романы, дам, революцийы уырыссаг адæм зæрдиаг архайæгæй æвдыст не ‘рцыдысты. Дæбе æмбæрста, даутæ йыл кæй кæнынц, уый. Романы фылдæр æвдыст цæуы хъæууон цард. Æмæ фыссæг уырнинагæй равдыста, йæ уацмысы архайджытæ цы хъæуы цардысты, уыдоны бæллицтæ æмæ тырнындынадтæ.

Иу ахæм æмбырдæй, дам, мастджынай æрбаздæхт, йæ уатмæ бацæуыны размæ бинонтæн загъта, кусгæ кæндзынæн æмæ мæ мачи бахъыгдарæд. Уазæг куы ‘рбацæуа, уæд ын-иу зæгъут, ам нæй, зæгъгæ, æмæ йæхиуыл дуар æрæхгæдта.

Æхсарыл уæд цыдаид, æвæццæгæн, 11–12 азы, фæлæ уæддæр æмбæрста, фыд йæ чемы кæй нæй, уый.

Фæстæдæр куыд рабæрæг, афтæмæй Дæбе хъавыд йæхимæ йæ къух сисынмæ. Æхсары ныхæстæм гæсгæ, йæ фыдмæ хæсты рæстæгæй хæцæнгæрзтæ базади. Иу къухæй дамбаца сифтындынмæ хъавыди. Лæппу йын йæ къæппытæ хъуыста. Фыццаг хатт не схæцыд. Дыккаг хатт æй куы ифтыгъта, уæд дзæгъæл гæрах фæци. Йæ иу къухæй архайдта æмæ хæцæнгæрз стъолы къахмæ куы фæбыцæу кодта, афтæ дзæгъæл гæрах фæцыд æмæ нæмыг стъолы къахыл суад. Уыцы гæрахы фæстæ, æвæццæгæн, цæуылдæрты ахъуыды кодта. Чи зоны, йæ маст дæр фæсабырдæр æмæ дамбаца ифтындынмæ нал бавнæлдта. Æхсар куыд зæгъы, афтæмæй уыцы стъол ныртæккæ дæр æгас у.

Нæ хуыздæр фысджыты-иу ахæм уавæрмæ дæр æркодтам.

* * *

Иу бон Камал Терчы былмæ нæ рацыд. Дыккаг райсом ыл куы амбæлдтæн, уæд ын загътон:

*Нæ цæугæдоны малæн
Нæ фенд йæ гуылфы пыл...
Йæ дымгæ дæр Камалæн
Нæ уыди Терчы был.*

* * *

Фæсмон кæнын дæр адæймаджы удхортæй иу у. Уадзæн фæсмонгонд баззади. Фæсмон фæкæн, зæгъгæ, æлгъыст дæр ис. Уæвгæ, фæсмонтæ дæр мыггаггай сты. Фæсмон цы хъуыддæгты тыххæй фæкæнынц, уыдонæй ма кæцыдæртæн срастгæнæн ваййы, кæцыдæртæн – нал. Фæсмон фæкæнæн ис царды стыр рæдыд æруадзгæйæ дæр æмæ гыццыл хъуыддаджы фæдыл дæр. Æз цы цауы кой раканынмæ хъавын, уый æххæст фæсмоныл банымайæн дæр нæй, уымæн æмæ йæ куы ‘рымысын, уæд, фæсмоны аккаг у æви нæу, ууыл дызæрдыг кæнын дæр байдайын..

Цæвиттон, мæ райгуырæн хъæуы уыдтæн æмæ цыдæр хъуыддаджы фæдыл мæ кæддæры сыхаджы бацагуырдон. Уый куыста совхозы сæйраг агрономæй. Директор отпусчы уыд, æмæ йын рæстæгмæ йæ хæстæ уый æххæст кодта.

Бадæм, ныхæстæ кæнæм. Уалынмæ уаты дуар æрбайгом æмæ къæсæрыл фæзынд не ‘рвадæлты лæппу. Мæнæй иу-дыууæ азы хистæр уыд, фæлæ райдайæн кълæсты иумæ ахуыр кодтам. Уымæн дæр йæ фыд хæсты баззад æмæ йын фадæттæ кæй нæ уыд, уый тыххæй йæ ахуыр ныууагъта æмæ колхозы (нæ хъæуы хæдзарад нын совхоз фæстæдæр схуыдтой) кусын райдыдта.

Кæрæдзиуыл бацин кодтам, уымæн æмæ лымæнæй фæцардыстæм, стæй йæ рагæй нал федтон. Мæ сыхагимæ нæ ныхас æрдæгыл кæй аскъуыд, уымæй, æвæццæгæн, фефсæрмы æмæ, цы курдиатимæ ‘рбацыд, уый сæйраг агрономæн загъта. Цы дзы куырдатæ, уый бæлвырд нал хъуыды кæнын, фæлæ йын разыйы дзуапп куы нæ радта, уæд иу уысмы бæрц æнæдзургæйæ алæууыд. Цыма мæ сыхаг йæ цæхгæр дзуаппыл кæй фæфæсмон кæндзæн, уымæ ‘нхъæлмæ каст, фыццаг афтæ фенхъæлдтон, фæлæ уый куы ницыуал загъта æмæ ме ‘рвад куы ацыд, уæд та æндæрхуызон ахъуыды кодтон, кæд, зæгъын, мæнæй исты ныхас фехъусын æнхъæл уыд.

Уыцы ныв мæ цæстыл куы ауайы, уæд мæм фæсмон æрцауы, хъусæй лæугæйæ кæй баззадтæн, уый тыххæй. Чи зоны, сæйраг агроном, ме ‘рвады курдиат кæй нæ сæххæст кодта, уымæн æфсон уыди, фæлæ мæнæй кæй нæ фефсæрмы, ууыл уæдæй абон тынгдæр дис кæнын.

Ахæм гыццыл хъуыддаджы тыххæй – курдиаты та зын сæххæстгæнæнæй ницы уыди – дыууæ адæймаджы, уымæ æрвадæлты, зæрдæхудты бацу, уый мын афтæ зын уыди æмæ мæ царæнбонты дæр нæ фæрох уыдзæн.

Ныртæккæйы зонд мæм куы уыдаид, уæд æнæмæнг мæ сыхагæн, цы ‘мбæлд, уый загътаин, стæй йын æй ныртæккæ дæр зæгъин, ме ‘рвадæй та хатыр ракурин, хъусæй лæууын кæм нæ хъуыд, уым мæ дзыхыл кæй ныххæцыдтæн, уый тыххæй. Фæлæ дыууæ хъуыддагæй иу бакæнын дæр мæ бон никуыуал бауыздæн, уымæн æмæ мæ сыхаг дæр æмæ ме ‘рвад дæр æгас нал сты..

* * *

Адæм куыд алыхуызон сты, се ‘гъдæуттæ дæр – афтæ. Стæй канд се ‘гъдæуттæ нæ, фæлæ сæ хæринагтæ дæр. Францæгтæм, дам, хæфсы фыдæй конд хæринаг кадджын у. Корейæгтæй куыдзы фыдæй «нагъ» ничи зæгъдæн. Чи зоны, нæ фыдæлтæ бæхы фыд хордтой, фæлæ йæ ирон лæг кæд хаткæйæ бахæра, æндæр æм хæстæг нæ цæуы. Уæдæ калмы фыдæй йæ фынг чи срæсугъд кæны, ахæм адæмтæ дæр ис.

Нæ зындгонд богæлттæй чидæр, Китайæ уыди æви Индийæ, лаварæн æрбаласта, карз нозт, литр æмæ æрдæг кæм цæуы, ахæм авджы. Иу бадты йæ Хъуылаты Чермен, мæ сыхаг у, фынгыл æрæвæрдта. Не ‘ннæ сыхæгтæ ма йæ, æвæццæгæн, уый размæ федтой æмæ сæм диссаг нæ каст, фæлæ, мæнмæ гæсгæ, æнхъæлмæ кастысты, æз æй куы фенон, уæд куыд акæндзынæн, уымæ. Куы ницы æндæрхуызон кодтон, уæд мын Чермен арахъхъы авгмæ амонь, федтай йæ, зæгъгæ. Æз æм лæмбынæгдæр æркастæн æмæ мæ бынатæй фесхъиуæгау кодтон: авджы здыхтытæй уырдыг лæууыд сау калм..

Куыд мын радзырдтой, афтæмæй, дам, Индийы, калм цы нозты уа, уый кадджындæрыл нымайынц..

Хæфсытæ, куыйтæ, кæлмытæ, хъæбызатæ, скорпионтæ хæрынц, фæлæ тæрхъусы фыд нæфæтчиæг кæмæн у, ахæм бæстæтæ дæр ис. Чехов Сахалинмæ куы абалц кодта, уæд Сыбыры фæндæгтыл цæугæйæ дисы бацыд, бирæ тæрхъустыл куы æмбæлд, уæд. Куыд ын радзырдтой, афтæмæй, дам, сæ амы цæрджытæ нæ хæрынц.

Æппæт уыцы хабæрттæ цæмæн æрымысыдтæн?

Цалдæр азы размæ цыдæр бæрæгбоны фæдыл Мæскуыйæ Ирыстонмæ ссыдысты бирæ зындгонд артисттæ, уыдонимæ Магомаев Муслим, Бабкина Надежда, Лещенко Лев æмæ иннæтæ. Кадджын æхсæвæр сын сарæзтой ресторан «Владикавказ»-ы. Хуынды æз дæр фæдæн. Хуынды гæххæтты алкæмæн дæр бæрæг уыд, чи кæцы фынгыл кæимæ баддæн, уый. Мæ

фынг бацагуырдатон æмæ æрбадтæн. Уалынмæ фæзындысты уазджытæ дæр. Фынгыл мæ тæккæ фарсмæ æрбадти ССР Цæдисы адæмон артисткæ Синявская Тамарæ, йæ хъæбысы чысыл мыггаг куыдз, афтæмæй. Æнхæлдтон, исты йæ фæкæндзæн, зæгъгæ, фæлæ дзы, куыд бамбæрстон, афтæмæй фæхицæн кæнын йæ зæрды нæ уыд. Æз фынгæй сыстадтæн æмæ æндæр ран сбадтæн. Æртæ уæлибæхы кæм уыди, уыцы ран куыдзимæ æмвынг уæвын мæхицæн хæсыл нæ банымадтон...

Алыхуызон адæммæ алы æгъдауттæ ис.

* * *

Кæцыдæр хъæуы кæцыдæр лæгæн уыди сусæг уарзон. Хъæуы та ахæм хъуыддагæн, цыфæнды сусæг æй куы кæнай, уæддæр бамбæхсæн нæй. Уыймæ, гадзрахатæй кæуыл фæцæуынц, уыцы ус кæнæ лæгмæ хабæрттæ арæхдæр фæстагмæ бахæццæ вæййынц. Куы бахæццæ вæййынц, уæд сыл иуæй-иутæ æууæндгæ дæр нæ фæкæнынц.

Цыбыр ныхасæй, иу лæг иу хъæуы хæзгул сылгоймаг дардта. Æвæццæгæн, хорз хæзгул уыди, хорз хæзгулæн та, дам, æмбисонд куыд зæгъы, афтæмæй фиуджын гуыдынтæ æрцæттæ кæнынц. Стæй канд гуыдынтæ нæ, фæлæ лæвæрттæ дæр.

Алыхуызон лæвæрттæ кодта лæг йæ уарзон сылгоймагæн. Кæм – духи, кæм – сапон, кæм – цы. Фæлæ йæ лæвæрттæй иу нæ фæрæстмæ. Уый та уыди, дæллаггуыры мидæгæй буарыл чи вæййы, ахæм сырх дзаума. Ахæм лæвар канд йæ уарзонæн нæ бакодта, фæлæ ма йæ усæн дæр. Гъе, æмæ дыууæйæн иухуызон дзаумæттæ кæй балхæдта, уый дыууæ усы кæрæдзийы дзыккутæ тонынмæ ‘ркодта. Ноджы – бирæ адæмы ‘хсæн.

Цæвиттон, хъуыддаг æрцыди рувæнты. Дыууæ сылгоймаджы дæр иу ран рывтой, æмæ цыдæр æгъдауæй ус йæ лæджы хæзгулыл, йæхи уæлæ цы дзаума уыд, уый куыддæртæй федта æмæ йын йæ дзыккутæм фæлæбурдта, адæм цытæ дзурынц, уыдон раст сты, зæгъгæ.

Се ‘хсæн цытæ ‘рцыдаид, уый цæстытыл ауайынгæнæн ис.

* * *

Адæймаг æгадæй куы нæ тæрса, уæд йæ сæрмæ цы нæ ‘рхæсдзæн, ахæм нæй. Æцæг лæгмæ – мæгуыр дæр уæд – йæхи кæрдзын кæйдæр дзулæй фæлмæндæр кæсы. Мæрддзæст, зыд

æмæ кæрæф та искай хардзæй бафсæдын лæгдзинадыл нымайы.

Иу мæ зонгæ мын йæ сыхаджы кой ракодта. Фынгыл æрбад-тыстæм, зæгъгæ, уæд, дам, ын æнæфæзынгæ нæ ваййы. Иу хатт, дыууæ хатты нæ, фæлæ алы хатт дæр. Уымæ йæхæдæг æгъдау никуы никæмæн радта.

Иуахæмы та, куыддæр сыхæгтæ æрбадтысты, афтæ сæ уæл-хъус алæууыди. Хистæр æм сыкъа авæрдта. Æмбæлæггаг куы анызта, уæд æм дзуры:

– Алцыдæр нæм ис, æрмæст бæгæны хъуаг стæм. Ацы ‘мæ дуканийæ иу-фондз авджы æрбадав.

Æмæ ацыди, æрмæст ыл фондз боны сыхæгты цæст нал æрхæцыд.

Æз мæ мидбылты бахудтæн æмæ мæ зонгæйæн загътон:

– Ацы хатт та-иу æй фылдæр æвгтæм арвитут, æмæ дзы фылдæр рæстæг фервæздзыстут...

* * *

Ацы хабар ме ‘рдхордыл раджы æрцыди, дзургæ та мын æй æрæджы ракодта, фæлæ йæ йæ рæстæджы куы фехъуыстаин, уæддæр ыл къаддæр нæ фæдис кодтаин. Уæвгæ дзы уадиссагæй дæр ницы и, уымæн æмæ арвы бын ногдзинад зын ссарæн у: диссæгтæ æмæ дзы тæмæстæ фæлхат кæнынц...

Мæ зонгæ уæд кусгæ горæты кодта, цæргæ та – горæтмæ хæстæг хъæуы. Уыцы хъæуæй горæтмæ кусынмæ цыди хæрзконд сылгоймаг. Алы райсом дæр иу фæндагыл цыдысты æмæ афтæмæй базонгæ сты. Сæ зонгæдзинад афтæ арф бахызт, æмæ сылгоймаг арæны сæрты ахизынмæ йæ ныфс бахаста. Æнæус лæппуйæн дын ахæм гæнæнтæ фæуа! Ноджы сылгоймагæн йæ лæг суткагай куыста. Иу суткæ-иу куы бакуыста, уæд-иу дыу-уæ та улæфгæ кодта. Гъе, æмæ-иу кусгæ куы кодта, уыцы рæстæг сусæг уарзæттæ дзæгъæлы нæ сæфтой.

Иу сæумæрайсом мæ зонгæ йæ хæзгулæй æрбацæйздæхт æмæ йыл хæрхæмбæлд фæци, йæ «сыкъатæ» дзæбæх кæмæн ра-къуыпп сты, уыцы нæлгоймаг. Кæрæдзийæн салам дæр нæма радтой, афтæмæй йæм къахæгау дзуры:

– Сыгъдæгæй дæр кæйдæр хуыссæны арвыстай де ‘хсæв...

Ды йын цы дзуапп радтай, зæгъгæ, мæ зонгæйы куы бафар-стон, уæд ныххудт æмæ афтæ:

– Цыдæр дæлдæр-уæлдæр ныхæстæ йын акодтон. Куы дзы

фæхицæн дæн, уæд цыма к'æппæгæй фервæзтæн, уый хуызæн хæрдты тахтæн. Цалдæр хатты фæстæмæ дæр фæкастæн, кæд мæ ныхæстæй истæуыл фæдызæрыг æмæ мæ расуры, зæгъгæ, фæлæ уый фыццагау йæ цыды кой кодта.

Мæ 'муд æрцыдтæн, тигъыл куы фæзылд æмæ хæдзары аууон куы фæци, æрмæстдæр уæд...

* * *

Сæрæби фондз азы Сыбыры хъæды куыст куы фæкодта, æрмæстдæр уæд æрæфтыд йæ зæрды, бынтон æнаххосæй йæ кæй сбадын кодтой, уый тыххæй хъаст ныффыссын. Фыссын та йæ райдыдта Фадеев Александрмæ, Советон Цæдисы Фысджыты цæдисы уæды сæрдармæ. Писмо мæм æрбахаста Сæрæбийы æфсымæр Алыбеджы лæппу Солтан.

Бæрæг у, поэт йæ ныффыссыныл бирæ кæй фæхъуыды кодта. Æвæццæгæн æй куы ныффыста, уæд æй йæ арвитын цыдæр хъыгдардта æмæ йæ æнæхъæн афæдз йæхимæ фæдардта. Уый бæрæг у йæ фыццаг хъуыдыйадæй дæр: «Вот уже пять лет нахожусь в заключении». Ацы ран дзырд «пять» ахахх кодта, æмæ йын йæ сæрмæ ныффыста «шесть». Уыцы нымæц, ома «пять» ма дарддæр дæр цалдæр хатты æмбæлы æмæ уыдон дæр афтæ растгонд сты. Æнæхъæн афæдз æй цæуыннæ 'рвыста, уый зын сбæрæггæнæн у, фæлæ дзы цы фыссы, уый ирдæй æвдисы, мысæггаг ныхæстæ йæ кæй бабын кодтой.

Хъаст, мæнмæ цы хуызæнæй æрбахауд, афтæмæй æрвыст не 'рцыдаид, уымæн æмæ йæм бирæ ивддзинæдтæ бахаста, стæй кæронмæ фыст дæр нæу, афтæмæй иу мыхуырон сыфмæ æввахс у.

Поэт бæстон дзуры, цы нæ уыд, уыдон ыл кæй баххуырстой, уыдæтты тыххæй. Уымæ тæрхондоны раз иу æвдисæны дæр не 'рлаууын кодтой, кæд Сæрæби тæрхонгæнджытæй уый домдта, уæддæр. Чи йæ æрцахсын кодта, уыдонæй æртæйы мыггæгтæ амонгæ дæр кæны. Фыссы, цæуыл æм мæсты уыдысты, уый дæр.

Æртæ дæр уыдысты фысджытæ, æртæйæ иу дæр хæсты нæ уыди. Дыууæ дзы Гуырдыстонмæ фæлыгъд, иннæ та – нæхи хохмæ, афтæмæй, дам, хæст йæ тæккæ тынгæй куы уыди, уæд чингуытæ уагътой. Сæрæби фыссы, сæ лæмæгъ чингуытæ сын кæй рафаудтон мыхуыры, уый тыххæй мæм смæсты сты æмæ мыл сæхæдæг дæр, сæ хæлæрттæ дæр алы цъыфкалæн уымæн фæкодтой, зæгъгæ.

Писмо, мæнмæ гæсгæ, Фадеевмæ æрвыст æрцыд æмæ Сæрæби, куы йæ ныффыста, уымæй афæдз фæстæдæр, ома 1954 азы, æртæ азы раздæр суæгъд.

Ацы писмойы кой, йæ ныммыхуыр кæнын кæмæй аразгæ уыд, уыдонæй иуы цур кодтон æмæ йæм фыццаг йæ хъус æрдардта. Фæлæ дзы, фысджытæй кæй ныхмæ дзуры, уыдонæй иуы мыггаг куы загътон, уæд мын æргом афтæ, уый, дам, мæ хæлар уыд æмæ йæ ныхмæ æрмæг нæ рауадздзынæн...

* * *

Иу лæппу цыдæр фыдраконддзинады тыххæй ахæстонмæ бахауд. Куы рацыд, уæд æй йæ сыхаг фæрсы.

- Куыд тагъд рацыдтæ?
- Раздæр мæ суæгъд кодтой.
- Цас раздæр?
- Ахсгæ мæ сихорæй æркодтой, уадзгæ та – райсомæй.

* * *

Лæг ахæм уавæрты бахауы, æмæ йын фездыхсæн кæд нал вæййы...

Æртынæм азты адæм кæрæдзийы куыд бын кодтой, уый алчидæр зоны. Фылдæр, загъан ис, æмæ бын кодтой адæмы хуыздæрты. Адæмы ‘хсæн ахæм ныхас хуымæтæджы нæ ахæлиу. Иу лæппу, дам, йæхицæй бирæ хистæр чи уыди, уымæн афтæ бауайдзæф кодта: «Ды лæг куы уыдаис, уæд дæ æртын æвдæм азы æрцахстаиккой!»

Æцæгæй куы дзурæм, уæд ахæм рæстæг уыди, æмæ адæм кæрæдзиуыл куынауал ауæрстой. Ахстой æнаххос адæмы, ахстой, æнаххос чи уыд, уыдоны ахсынгæнджыты дæр. Гъе æмæ, æнаххос фыссæгыл хахуыртæ чи фыста æмæ уый хуызæтты ныхæстæм гæсгæ æртын æвдæм азы кæй амардтой, уыцы дамтæмысæг йæхæдæг ахст не ‘рцыд æмæ фæцард мах рæстæгмæ.

Иу заман ахæм уавæр сæвзæрд, æмæ нын ахсджаг хъуыддаджы фæдыл фынджы уæлхъус цалдæр лæппуйæ хистæртимæ бадгæ æрцыдис. Уыдонимæ уыдысты, æртын æвдæм азы кæй фесафтой, уый фырт æмæ, йæ ныхмæ хахуыртæ æргомæй чи мыхуыр кодта, уыцы фыссæг дæр. Мæнмæ гæсгæ, зынгуыст фыссæджы фырт бахауд, уæлдæр цы фездыхсæны кой кодтон, ахæм ран...

Зондджын лэгтæй иу афтæ загъта, йæ фыд кæмæн басыгъд, уый, дам, ма артмæ йæхи тавта. Æз ма йæм афтæ дæр бафтауин: «Дон йæ фыды кæмæн аласта, уый йæ дон нуазын нæ ныуадздзæн».

* * *

Примаков Евгени Уæрæсейы нæ, фæлæ дунейы дæр хъуыстгонд лæг у. Цы стыр бынæтты куыста, уым йæхи алы ран дæр равдыста лæгæй. Уæрæсейы хицауады сæргъы куы ‘рлæууыд, уæд бирæ хорз хъуыддæгтæ саразынмæ хъавыд, стæй сæ аразынмæ æвналгæ дæр бакодта, фæлæ йæ уайтагъд йæ бынатæй фелвæстой. Йæ бæстæйы адæмы уавæр йæ зæрдæмæ арф кæй иста, уый кæйдæрты зæрдæмæ нæ фæцыд æмæ йын йæ фæндтæ сæххæст кæнын нæ бауагътой. Цы бирæ лæгдзинæдтæ йæм ис, уыдонæн æз мæхи аргъгæнæг нæ хонын, фæлæ дзы иуы тыххæй æнæзæгъгæ нæй.

Хицауады сæрдæр куы уыди, уæд паддзахадон хъуыддæгты фæдыл фæцæйтахт Америкы Иугонд Штаттæм. Хæдтæхæджы бадт, афтæмæй базыдта, Америк Югославийыл бомбæтæ æппарын кæй райдыдта, уыцы æвирхъау хабар æмæ æрдæгфæндагæй фæстæмæ раздæхт.

Æндæр исчи Уæрæсейы афтæ бакодтаид, стæй ныртæккæ дæр бакæнид, уый мæ нæ уырны.

Зындгонд паддзахадон архайæг æмдзæвгæтæ дæр фыссы, уый, иу рæстæджы Ирыстонмæ куы ссыд, уæд базыдтон. Йе ‘мдзæвгæ фæзынди нæ газеттæй кæцыдæрты. Аст рæнхъы йеддæмæ нæу, фæлæ дзы ирдæй зыны йæ удыхъæд. Программон кæй хонынц, ахæм мæм фæкаст æмæ йæ бафæлвардтон ирон æвзагмæ ратæл-мац кæныныл:

*Ыскарстон фидарæй: кæдмæ ‘рттива мæ цæст –
Хæсдзынæн æз мæ уаргъ, нæ мын кæндзæни уæз.
Цыфæнды карз куы уа, цыфæнды тугкалд хæст,
Уæддæр кæндзынæн тох, нæ фæцуддзынæн æз.*

*Ныфсфидарæй зæгъын: бæрзонд бынæттæ мæн
Нæ хъæуы хорзæхтау, нæ дæн æз кадыл мард.
Æрмæстдæр мæм кæсæд дзæбæх цæстæй лымæн,
Мæн макуы схонæд уый фæлынд æмæ мæнгæрд.*

* * *

Иу зондаби, дам, йæ каркæй афтæ загъта: «Æз ын йæ сæр ныццавтон, уый та йæ къæхтæ тилы».

* * *

Институтмæ куыд бахаудтæн, уый мæ зæрдыл куы ‘рлæууы, уæд мæхимидæг дисы бацæуын. Кæм ис, уый дæр нæ зыдтон: фæрсгæ-фæрсгæ йæ ссардтон. Афтæмæй фæлварæнтæ дæттын райдыдтон. Мæ зæрдæ ницæуыл дардтон. Исчи мын баххуыс кæндзæн, уый кой уæвгæ дæр нæ уыди. Суанг мæхиуыл дæр мæ зæрдæ нæ дардтон, уымæн æмæ мæм афтæ каст, цыма иннæтæн сæ кæцыфæнды дæр мæнæй бирæ цæттæдæр уыди. Фæлæ, цы уа, уый уæд, зæгъгæ, куырмæджы цæуæгау размæ цыдтæн æмæ, мæ бæллиц сæххæст, уый мæ бауырныдта, институтмæ чи бахауд, уыдоны номхыгъды мæ мыггаг куы федтон, æрмæстдæр уæд.

Ахуыр кæнын райдыдтон. Бонæй-бонмæ сæфти мæ дызæр-дыгдзинад. Мæ ныфс фидардæр кодта. Иннæтæй цыма дæлдæр нæ лæууын, афтæ кæсын мæм райдыдта. Мæнæй рæвдзæртæ дæр дзы уыдис, фæлæ – иугæйттæ. Цыбыр дзырдæй, астæуккаг-ты астæуккагтæй чысыл раздæр цыдтæн æмæ йæ мæхицæн æгъгæдыл нымадтон.

Æртыккаг курсмæ куы бахызтæн, уæд мæ ме ‘мбал сæ институты – мединституты ахуыр кодта – кæфтытæ кæм уыд, ахæм изæрмæ ахуыдта. Кафын нæ зонын, зæгъгæ, йын нæ куымдтон, фæлæ йæхи фæнд атардта æмæ ацыдыстæм. Уым мæ сæ чызджытимæ дæр базонгæ кодта. Иу мæм дзы афтæ рæсугъд фæкаст, æмæ, кæй рацыдтæн, ууыл фæсмон нал кодтон. Фæсмон кодтон, кафын кæй нæ сахуыр дæн, ууыл.

Лæппутæ æмæ чызджытæ, кæрæдзийы раив-баив кодтой, афтæмæй кæфтытæ сарæх сты. Æз сæм дардæй кастæн, уæдæ æндæр цы мæ бон уыд! Кæсгæ кæд се ‘ппæтмæ дæр кодтон, уæддæр-иу мæ цæстытæ уайтагъд, рæсугъд мæм цы чызг фæкаст, уый райардтой.

Иу рæстæджы музыкæ басабыр, æмæ кафджытæ уаты къуым-тæм цæуынмæ фесты. Æз рæсугъд чызджы аивæй хъахъхъæдтон, цымæ уый та кæдæм ацæудзæн, зæгъгæ. Æмæ: диссагæй цы кæны! – комкоммæ мæнмæ æрбацæйцыд. Мæ цуры æрлæууыд æмæ мæм дзуры:

– Цæуыннæ кафыс?

– Нæ зонын.

– Æмæ дзы цы зонын хъæуы? Иннæтæ куыд кæнынц, ды дæр афтæ дæ къæхтæ райс-байс кæн.

Уыцы рæстæг ногæй музыкайы зæлтæ райхъуыстысты, чызг мын мæ цонгыл фæхæцыд æмæ мæ кафынмæ рахонинмæ хъавыд.

– Никуы ракафыдтæн, – мæ къæхтæ ныббыцæу кæныныл ацархайдтон.

– Чи кафы, уыдон дæр, цалынмæ ракафыдысты, уæдмæ никуы кафыдысты.

– Омæ уыдонæй алчи арæхсти, фæлæ æз нæ арæхсын...

– Цом, æз дæ сахуыр кæндзынæн, – нылæууыд чызг.

Гæнæн нал уыд æмæ йæ фæдыл ацыдтæн. Æцæгæйдæр мæ ахуыр кæнын райдыдта. Куыд рабæрæг, афтæмæй европæйаг кæфтыты кæцыдæрты зынай ницы уыд, æмæ хъазтизæры каронмæ гыццыл цыдæртæ базыдтон.

Цалдæр боны фæстæ хъæумæ ацыдтæн æмæ мæ фыды хуысгæйæ ныййæфтон. Йæ зæрдæ æнæуи дæр хъыгдард уыд, фæлæ дыккаг инфаркты фæстæ йæ къæхтыл нал слæууыд. Æртæ мæйы фæстæ йæ баныгæдтам. Мæ мады æнæниздзинад дæр сæ хъæддыхтæй нæ уыд, мæ кæстæр хо та ма скъоладзау уыди æмæ мæ ахуыр ныууадзынвæнд скодтон.

Уæдмæ Изольдæимæ хæстæгдæр базонгæ стæм æмæ йын мæ хабæрттæ куы радзырдтон, уæд мæ сдзурын дæр нæ бауагъта. Институт ныууадзыны кой, дам, кæнгæ дæр ма кæн. Æз мæ фыдимæ аныхас кæндзынæн æмæ дын кæд куыст ссара, уæд, дам, фæлтау фæсаууонмæ раивдзынæ æмæ дæ бинонтæн дæр æххуыс кæндзынæ.

Æргом дзургæйæ, уыцы хъуыды мæхи зæрдæмæ дæр фæцыд. Æрымысыдтæн, институты агъоммæ шофыры курсытæ каст кæй фæдæн æмæ фыццаг хатт ахуырмæ куы нæ бахаудтæн, уæд афæдзмæ æввахс кусгæ дæр кæй акодтон. Ноджы ма мын Изольдæ афтæ куы загъта, мæ фыды шофыр – йæ фыд заводы директорæй куыста – куыстæй цæуынмæ хъавы, зæгъгæ, уæд мæхинымæр бацин кодтон.

Райсын мæ кодта йæ фыдæн шофырæй. Диссаджы хæларзæрдæ адæймаг разынд Батырбег. Уарзта хъазæн ныхæстæ кæнын. Мæнай бирæ хистæр кæй уыд, уый иу хъуыддаджы дæр не ‘вдыста. Искуыдæм-иу мæ куы арвыста æмæ йын-иу йæ фæдзæхст куы сæххæст кодтон, уæд-иу мæ раппæлыд. Арæх-иу «лæг дæ!»,

зæгъгæ, фæкодта. Уыцы ныхæстæ фехъусын мын-иу æхсызгон куыннæ уыдаид, фæлæ мын-иу «лæппу дын райгуырæд!», зæгъгæ, куы загъта, уæд-иу фырафсæрмай мае цæсгом ссыгъди. Уымæ-иу уыцы ныхæстæ кæйфæнды цур дæр загъта, суанг Изольдæйы цур дæр. Изольдæимæ та нæ ахастдзинадтæн хуымæтæг хонæн нал уыд. Зæгъæн ис, æмæ алы бон дæр æмбæлдыстæм. Фылдæр бонты та – дыгай-æртыгай хæттытæ. Куы-иу æй институтмæ ластон, куы – базармæ, куы – кæдæм. Киномæ, театрмæ дæр иумæ цæуын райдыдтам.

Нæ хъуыддæгтæй афтæ разы уыдтæн, æмæ мæхицæй амонджындæр никæйуал хуыдтон. Иу хатт ма суанг æмдзæвгæ дæр ныффыстон. Изольдæмæ йæ куы равдыстон, уæд æй нæ бауырныдта, мæхи фыст у, уый, уымæн æмæ уымæй размæ, æмдзæвгæтæ кæсгæ цы кодтон, æндæр фыссынмæ ма гæрзтæ никуы рабастон. Нæ йæ уырныдта, ууыл фыст кæй у, уый дæр.

– Ныртæккæ дæ бауырдзæн, – загътон ын æз. – Æрмæст-ма йæ иу хатт бакæс æмæ дзы рæдыд ссар.

Изольдæ йæ сындæггай хъæрæй кæсын райдыдта:

*Иу фæлмæн ныхасæй асурыс ма зын,
Зæрдæйы дæ фæлгонц амондау хæссын.
О чызгай, ма риуы райхъал кодтай уарзт,
Лаз дæм нæй ыссарæн, зæды нывтыл карст.
Дунейы дæ хуызæн не сфæлдыста æрдз,
Æз нырма нæ уарзтон никæйы дæу бæрц.*

– Мæнмæ гæсгæ дзы рæдыд нæй, – загъта, каст æй куы фæци, уæд.

– Ис.

– Æз æй нæ арын.

– Уæдæ-ма рæнхъыты фыццаг дамгъæтæ уæле дæлæмæ бакæс.

Изольдæ къуыхцытæгæнгæ кæсын райдыдта:

– И-и-з-о-о-л-л-д... Изолдæ!.. – цыма, стыр сусæгдзинад раргом кодта, уыйау фæхъæр кодта æмæ йæ рустыл йæ армытæппæнтæ авæрдта.

– Ныр дæр дзы нæма арыс рæдыд?

– «Изольда»-йы фæлмæн нысан хъæуы.

– Æз дæр æй бæргæ зонын, фæлæ фæлмæн нысанæй чи райдайы, ахæм дзырд нæй. Рæдыд кæй ссардтай, уый ма бауырныдта, фæлæ, æмдзæвгæ дæуыл фыст кæй у, уый дæр дæ бауырныдта?

– Бауырныдта, фæлæ поэт кæдæй нырмæ сдæ?

– Дæу куы бауарзтон, уæдæй нырмæ, – дзуапп ын радтон æз æмæ йæ мæ хъæбысы æрбатыхтон.

Иу хатт нæ йæ мад дæларм-уæларм цæугæ дæр федта. Уый та йæ, æвæццæгæн, лæгæн радзырдта, æмæ фыд цæхæртæ акалдта. «Лæг дæ!» æмæ «лæппу дын райгуырæд!»-ты бæсты мын, гуымирыдæр нæй, ахæм ныхæстæ фæдзырдта.

Кæй зæгъын æй хъæуы, Изольдæмæ дæр дзы къаддæр не ‘рхауд.

Мæ куыстæй кæй фæхаудзынæн, уый ма мын цы бамбарын хъуыд. Батырбег йæ машинæ хуымæтæджы нæ аивта. Æз куыстмæ цæуын уæндгæ дæр нал кодтон. Æнхъæлмæ кастæн, кæд мæм фæдзурдысты æмæ мын кæд зæгъдысты, дæ куыстæй ацæуыны тыххæй курдиат ныффысс, зæгъгæ.

Æхсæвæй-бонæй хъуыды кодтон, дарддæр мын цы гæнгæ у, ууыл. Мæ куысты мæт мæ уыйас нæ уыд, Изольдæйæ мæ фæхицæн кæнынмæ кæй хъавынц, уый мæ куыд мардта. Ноджы чызджы институтмæ нал уагътой, цы – йæ размæ-иу бабадтæн, фæлæ йыл нæ хæст кодтон.

Æнæнхъæлæджы йыл уынджы куы фембæлдтæн, уæд мæм йæхи хуызæн нал фæкаст. Фæкъæсхуырдар, йæ цæсгомы хуыз фæцыд, йæ худгæ цæстытæй æнкъарддзинад каст. Фæдзырдта мын, йæ мад æмæ йæ йæ фыд æхсæвæй-бонæй кæй æфхæрынц. Цæуыл мæ зæрдæ дардтон, уый нæ зыдтон, фæлæ йын зæрдæтæ æвæрынмæ фæдæн, æнæмæнг исты æрхъуыды кæндзынæн, зæгъгæ...

Æмæ æцæгæйдæр æрхъуыды кодтон. Диссаджы мадзал. Изольдæйы зæрдæмæ фæцæуæд, æндæр нæ, чи зоны, нæ уавæрæй фервæзын кæна... Изольдæ йæхи æнхъæлцау рахонæд æмæ йæ исты хуызы сæхимæ бамбарын кæнæд.

Чызгæн мæ фæндтæ куы радзырдтон, уæд æваст йæ цæссыгтæ фемæхстысты, мæ худинаг, дам, канд мæ бинонтæ нæ базондысты, фæлæ æппæт адæм дæр.

– Кæд дæ мемæ дæ цард баиу кæнын нæ фæнды, уæд уый æндæр хъуыддаг у. Дæ ныййарджытæ стырдæр худинагæй фæтæрсдзысты: сæ чызгæн æнæмоймæдзыдæй сывæллон куы райгуыра – уыдон цæмæй зонынц, нæ дын райгуырдызæн, уый – уæд. Ахæм хабар айхъуысыны бæсты дæ, чи зоны, мæнæн раттой – æз та уымæ рагæй цæттæ дæн.

Дзæвгар рæстæг нæ разы кодта, фæлæ йыл фæстагмæ цыдæр

зæд атахт æмæ та, куы фембæлдыстæм, уæд мын радзырдта, хабар йæ мадæн кæй бамбарын кодта.

Ныхæстæ дардыл ацæуынц, фæлæ хъуыддаг чындзæхсæвы онг æрхæццæ. Дардмæ æргъæвæн ын кæй нæй, уый зыдтой æмæ дыккаг цыдæн мæ минавæрттæн разыйы дзуапп радтой. Баныхас кодтой, чындзæхсæв фыццаг хуыцаубон кæй уыдзæн, уый тыххæй дæр...

Скодтам чындзæхсæв, æрмæст мæ каисты сæ хæрæфырты фæзындмæ фараст майы нæ, фæлæ æнæхъæн дæс майы æнхъæлмæ кæсын бахъуыд. Сайд сыл кæй æрцыд, уый Сосланы райгуырдаг дзæвгар раздæр базыдтой, фæлæ сын сæ хæрæфырты фæзынд цы цин æрхаста, уый раз сæ маст йæхи равдисын нал бауæндыд. Æппæты диссагдæр та уый уыд, æмæ мын-иу Батырбег йæ дзæбæх зæрдæйæ цы арфæтæ кодта, лæппу дын райгуырд, зæгъгæ, уый кæй æрцыд.

Уыцы арфæйæ къаддæр хай нæ фæци йæ чызг, йæхи æмæ йæ бинойнаджы. Æвæццæгæн, йæ ныхæстæ былалгъæй загъд нæ уыдысты æмæ сæ уæларвтæ уымæн фехъуыстой. Сосланы цыппæрдæс азы кæй цæуы, уый ды мæнæй æвзæрдæр нæ зоныс, уымæн æмæ йыл ном дæхæдæг сæвардтай...

Æз уын ракодтон мæ хæлары царды хабæрттæ. Мæхи тыххæй та уын мæ бон нырма ахæмæй зæгъын ницыма у. Æхсæрдæс æмæ мыл ссæдз азы цæуы, фæлæ Мурадийы нæма бафæзмыдтон, ома бинонты хъуыддаг нæма бакодтон.

* * *

*Кæйдæр зæрдæхудты куы бацæуыс, уæд
Дæхицæй лæгдæр ма кæм вæййы зæххыл!
Æвиппайды абадыс дугъон бæхыл,
Æрбайсæфы фæлмы йæ цæфхæдты фæд.*

*Лæг æмæ дæу æхсæн ысбыдæуыд кау,
Нæ уадзынц йæ хуынчъытæй кæсын дæр дæу.
Фæзæгъынц дæ хуызæттæй: «Нæй йын Хуыцау!
Æцæгæлон уымæн йæ сыхаг, йæ хъæу».*

Ацы æмдзæвгæ 2005 азы 25 майы кæй тыххæй фыссын райдыдтон, уый мæ ферох, дардæр дзы цы зæгъынмæ хъавыдтæн, уый мæ куыд ферох, афтæ.

Уæвгæ дзы цы загътон, уый дæр æвæццæгæн, кæмæдæрты хауы æмæ йæ йæхимæ чи бамбæрста, уыдоны ном дзы арын.

* * *

Дзæуджыхъæуы наукон центры дæс азы бæрæгбонмæ бирæ уазджытæ æрбацыд канд Цæгат Кавказæй нæ, фæлæ иннæ рæттæй дæр. Ростовæй чи ссыд, уыдонæй мæ иуимæ куы зонгæ кодтой, уæд мæм, йæ къух æрбадаргæйæ, йæ ном æмæ йæ мыггаг загъта, стæй ма йæ ныхасмæ бафтыдта:

– Ростов-Дон.

– Ростов сымах у, йæ Дон та – мах, – дзуапп ын радтон æз. Загътон, ирон бындур канд Донæн кæй нæй, фæлæ ма Днепр, Дунай, Днестр, Прут æмæ Европæйы къорд æндæр цæугæдæттæн дæр.

Хъыгагæн, уазæг уыцы хабæрттæ нæ зыдта, афтæмæй профессор уыд, историон наукæты доктор.

* * *

Кæцæйдæр мæм æрбахауд, 1940 азы 15 майы партийы Цæгат Ирыстоны обкомы секретарь Мазин æмæ адæмон комиссарты Советы сæрдар Хъулы-фырт Мæскуымæ цы тел арвыстой, уый. Мæнæ уымæй скъуыддзаг: «Цæгат Ирыстоны фæллойгæнджытæ бавнæлдтой донхъуаг Цæлыччы зæххыты 20 мин гектармæ къанау къахынмæ. Колхозонты хъæппæрис бафæзмыдтой республикæйы фæллойгæнджытæ: кусджытæ, инженертæ. 16 кусгæ бонмæ къахт фæцис 47 километры дæргъæн къанау. Арæзтады куыста 40 мин адæймаджы бæрц...»

«Рухсмæ æнæзивæг цомут æнгомæй!» – фыста Къоста. Æнæзивæг æнгомæй канд рухсмæ цæуын нæ хъæуы, фæлæ адæмæн дæсгай æмæ фылдæр азты пайда чи хæсдзæн, ахæм хъуыддæгтæм дæр.

Æви мах рæстæджы, иумæ февналын кæмæ хъæуы, ахæм хъуыддæгтæ боны рухсмæ цырагъæй агуринаг фесты!

* * *

Æнхъæлдæн, Наполеон загъта, паддзахад, дам, иу лæджы бон фехалын дæр у. Уæлдайдæр ын йæхи хуызæн æххуыстгæнджытæ куы уа, уæд. Уыцы ныхæсты æцæгдзинадыл æууæндын кæнын никæй хъæуы, уымæн æмæ Советон Цæдис чи фехæлд-

та, уый дунейы адæмтæй, йæ зонын кæй фæнды, уыдонæй чи нæ зоны, ахæм нæй. Дунейы сабырдзинадыл тохгæнджытæй Нобелы преми ахæмтæн дæр фæдæттынц.

Уæдæ хæлар паддзахæдтæй знæгтæ саразын дæр иу лæгæн кæй бантысдзæн, уый дæр нын æнæзындгонд нæу. Хрущев нæ паддзахады сæргъы куы лæууыд, уæд не ‘ввахсдæр сыхаг, мингай километртæ æмарæн кæимæ кæнæм æмæ дунейы бæстæтæй нæ зæрдæмæ хæстæгдæр чи уыд, уыцы Китайæ нæ цыфыддæр знаг рауайын кодта. Суанг ма кæрæдзимæ хæцæнгæрзтæ дæр систем. Канд Советон Цæдисы разамонджытæ нæ рацыдысты гæдзрахатæй нæ иузæрдион хæларыл. Уыцы æнамонд фæндагыл æрлæууын кодтой социалистон бæстæты сæргълæуджыты дæр.

Хъуыды ма кæнын, нæ горæты фæзтæй иуæн радтой китаийаг бархионты ном. Хрущев бæстæ куы сызмæста, стæй канд бæстæ нæ, фæлæ Китайы Адæмон Республикæимæ нæ ахастдзинæдтæ дæр, уæд, цыртдзæвæныл цы фыстытæ уыд, уыдон сартæй къахынмæ февнæлдтой.

Уæлдæр куыд загътон, афтæ Китаимæ сæ ахастдзинæдтæ хорз нал уыдысты адæмон демократийы бæстæтæн дæр. Уыцы заман балцы уыдтæн Болгарийы æмæ дзы иу бæстыхайы къулыл стыр дамгъæтæй ахæм фыст бакастæн: «Долу Мао и кликата!» Уырыссагау – «Долой Мао и его клики!»

Æмæ, дам, иу паддзахады сæрчыкыло разамонæг бирæ хæлар паддзахæдтæй знæгтæ нæ сараздзæн!..

* * *

«Хъæр мæрдтæм дæр хъуысы!» – фыста Хетæгкаты Къоста. Хъуысы, æвæццагæн, æндæр æй Леуаны фырт нæ ныффыстаид. Мæнмæ та афтæ кæсы, æмæ хъæр æппæт мæрдтæм нæ хъуысы. Зæгъæм, æгасæй мæрдтæ кæй хонынц, уыдонмæ иуæй-иу хатт сармадзаны гæрæхтæ дæр нæ фæхъуысынц. Сармадзаны гæрæхтæ кæмæ нæ хъуысынц, уыдонмæ ма хуымæтæг лæджы хъæртæ нæ, фæлæ сабырæй загъд ныхæстæ куыд фехъуысой?!

Цалдæр азы цалдæр хъуыддагыл дзурынæй ме ‘взаг цъиуы ‘взагæй лыстæгдæр сси, фæлæ мæ ныхæстæ кæмæй аразгæ сты, уыдонæй никæмæ хъуысынц.

Къостайы уацмысты дыууæтомоны тыххæй нал дзурын. Зындгонд куыд у, афтæмæй йæ фыццаг том дунейы рухс федта мæскуыйаг рауагъдад «Менеджер»-ы 1999 азы, ома поэты рай-

гуырды 140 аз. Дыккаг том уадзынмæ хъавыдысты йæ райгуырды 150 азы юбилеймæ – цæмæй рацæуа, уый тыххæй дзырдтон цалдæр æмбырды, фæлæ абон дæр нæма рацъид. Æмæ, куы зæгъын, уый тыххæй нал дзурын. Кæд поэты 160 азы юбилеймæ уæддæр фæзынид.

Къостайы фæстаг юбилейы агъоммæ фæндон бахастон йæ радзырд «Дзæбидырдуан»-ы бындурыл кино саразыны тыххæй. Цалдæр азы дзурын Абайты Вассойы уацмысты æмбырдгонды цыппартомоны æртыккаг æмæ цыппæрæм томтæ мыхуыры рауадзыныл. Мæ ныхас цыфæнды хъæрæй куы фæзæгъын, уæддæр ныронг никæмæ ма фехъуыст, фæлæ мæ зæрдæ дарын, æгасæй мæрдтæ æцæг мæрдты кæддæр кæй бафæзмдзысты, ууыл æмæ, Ирыстоны намыс хæхты бæрзæндмæ чи систа, нæ уыцы лæгты уацмыстæн дунейы рухс кæй фенын кæндзысты.

* * *

Ацы рæнхъытæ, фæстаг азты кæй ныффыстон, уыцы уацмысты хуызæн, фыссын Кисловодскы. Ардæм куы ‘рцæуын, уæд мын кусынæн хорз фадæттæ вæййы. Хорз фадаты сæйраг рахæцæн та æппæты фыццаг баст вæййы, хицæн уат мын кæй раттынц, уымæ. Ууыл зæрдиагæй бацархайы нæ хæрæфырт, ома ирон хæрæфырт Хуыцъистаты Юри (йæ мады мыггаг хæссы) – санатори «Кавказ»-ы сæйраг дохтыр. Хорз уавæрты та æрцардæн ныр дæр, æрмæст мын цыма ацы хатт стырдæр кад скодтой, афтæ мæм фæкаст.

Санаторийы цы бирæ адæм вæййы, уыдон фæхæрынц, се ‘ппæты фаг дæр чи вæййы, уыцы залы. Фæлæ ма дзы ис, иуссæдз адæймаджы кæм бацæудзæн, ахæм хæрæндон дæр.

Чи дзы фæхæры, уымæй бафæрсын мæм аив нæ фæкаст, фæлæ мæн дæр уырдаæм бахуыдтой æмæ уым хæрын райдыдтон. Официанткæтæ радыгай кусынц. Дыккаг бон чи куыста, уыцы сылгоймаг мæ ам бадгæ куы ауыдта, уæд мæ дисхуызæй афарста:

– Дæу та ам чи сбадын кодта?

Мæ амондæн, фыццаг бон хæринаг чи хаста, уый йæ номæй бафарстон æмæ мæ чи бакъуымы кодта, уыцы сылгоймагæн иучысыл фæкъуыхцыйы фæстæ загътон:

– Ларисæ.

Сылгоймаг, æвæццæгæн, мæ дзуаппæй разыйæ баззад æмæ ницуал сдзырдта, фæлæ мæнæй йе ‘нахъинон фарст нæ ферох.

Украинаджы загъдау, хорз хъуыды лæджы зонд фæстагмæ ‘рцахсы. Æз дæр «Ларисæ»-йы бæсты хуыздæр дзуапп бæргæ ссардтон, фæлæ байрæджы. Æндæр, чи дæ сбадын кодта, зæгъгæ, мæ куы бафарста, уæд ын афтæ зæгъын хъуыд: «Прокурор æмæ тæрхонгæнæг!»

* * *

Мæ райгуырæн хæдзармæ цы уарзондзинад дарын, уый ницæимæ абарæн ис. Кæд йæ иу фарс цасдæр рæстæг хъæмпæй æмбæрзт уыд – хæсты рæстæджы йæ фашистæ ныппырх кодтой – уæддæр ын мæ зæрдæйы цы бынат ис, уым цыфæнды стыр галуан дæр бацæудзæнис. Мæ фыны йæ куы фенын, уæд амондджынаы райхъал вæййын, фæлæ, фыны цы федтон, уый æцæгдзинад куы нæ разыны, уæд та мæ амонд æрбатар вæййы. Кæд цыфæнды мæгуыр цардыстæм, уæддæр, уыцы бонтæ мысгæйæ, мæхи æппæтæй хъæздыгдæр фæхонын.

Ис дугтæ, замантæ, рæстæджытæ. «Эра», «Время», «Новое время», «Мах дуг». Уыдон сты алыхуызон газеттæ, телеравдыстытæ æмæ журналты нæмттæ, фæлæ рæстæджытæ, замантæ æмæ дугтæй зæрдæмæ сабидугæй хæстæгдæр никæцы у:

*Цы ис рæсугъддæр сабидугæй, зæгъ! –
Зымагон дæр – нæууæй æмбæрзт йæ зæхх.*

*Бæрзонддæр – дзылат, галуанæй йæ къæс,
Уæрæхдæр – фурдæй та йæ хъазæн фæз.*

*Цæстысыгау йæ суадæттæ – рæсуг..
Лæгæн зынаргъ у, адджын сабидуг!*

Мæ хæдзар, мæ райгуырæн хæдзар, мæ фыццаг цъæхахстæй æвддæс азы онг кæм фæцардтæн, уыцы хæдзар кæд цыфæнды уæззау агуыридурæй амад у, уæддæр æй æз мæ зæрдæйы хæссын, бумбулийæ рогдæр чи у, ахæм уаргъау. Хæссын æмæ йæ хæсдзынæн, цалынмæ мæ цæст æрттива, уæдмæ.

Мысын мæ хæдзар, йемæ баст цыдæриддæр у, уыдон: нæ кæрт, нæ цæхæрадон, йæ бæлæстæ... Алырдæм мæ цы фæндæгтæ хуыдтой, уыдон тугдадзинтау мæ зæрдæйы дыууæрдæм згъорынаы нæ фæллайынц. Мæ цæстыты раз нывгондау февзæры Куыройыдон, Бехъан, Урсдон, Басилы хъæд, Ирддон, Хъæуат, Даргъ Хуымтæ, Сидæны бæлас, Æрхыбыл, Елмæрзайы суадон...

Никуы ферох кæндзынæн мæ сыхбæсты, мæ хъæубæсты

адæмы, кæимæ хъомыл кодтон, уыцы æмбæлтты. Кæд иу мад æмæ фыдæй нæ райгуырдыстæм, уæддæр æфсымæртæ æмæ хонтау хæларæй цардыстæм. Кодтам хъаугъа дæр, хылтæ дæр, фæлæ æнæ уыдонæй иу бинонтæ дæр нæ фæцардысты.

Мæ карæнтæ цыма мысинæгтæм здæхагдæр сты, афтæ мæм кæсы. Зæххон хъæздыгдзинæдтæ сæ уыйас нал фендавынц, ивгъуыд бонты цин сæ тынгдæр схъæлдзæг кæны. Ивгъуыды та сын æппæты зынаргъдæр у сæ райгуырæн къуым. Уымæн афтæ арæх æрлæууы сæ зæрдыл.

Лæууы мæнæн дæр мæ хæдзар мæ зæрдыл, фæлæ цымæ уый зæрдыл æз дæр искуы æрлæууын? Æви, дзæгъæл æй кæй ныууагътон, уый тыххæй мæм хæрам у? Кæд мыл, мыййаг, йæ зæрдæ худы, уæд дзы, мæ зонгуытыл лæугæйæ, цæссыгкалгæйæ, хатыр курын.

* * *

Нæ хæстæджыты чызг гыццылæй тынг цæрдæг уыди. Æнæнтыст макуы фæу, зæгъгæ, дæр-иу, æвæццæгæн, ахæмтæй загътой. Канд цæрдæг нæ уыди, фæлæ дзырдархæст дæр. Йæ дзыхæй цы нæ ныхас схаудайд, ахæм нæ уыд. Цæмæдæр гæсгæ йæм иу хатт «фыдсыл», зæгъгæ, сдзырдтон æмæ йын худæджы хос фæци.

Куы-иу сæм бацыдтæн, уæд-иу мæ размæ ратахт æмæ-иу ме ‘фцæгыл ныттыхст. Æз-иу æй кæддæриддæр афарстон: «Куыд у, фыдсыл?» æмæ та-иу ыл худæг бахæцыд. «Фыдсыл» цы амоны, уый нæ зыдта, æндæр-иу худæгæй нæ бакъæцæл уыдаид. Мæнмæ гæсгæ йæ, буцдæр ныхасæн скæнæн нæй, ахæм æнхъæлдта æмæ йыл-иу уымæн бацин кодта...

Иу хатт та сæм не ‘рвадæлты лæппуимæ уазæгуаты бацыдыстæм. Нæ хæрæфырты фыдсыл кæй хуыдтон, уый зыдта æмæ йæ, куы ауыдта, уæд æм уый дæр мæ хуызæн сдзырдта:

– Куыд у, фыдсыл?

Уазæгимæ кæрæдзийы фыццаг хатт уыдтой, æмæ йæ чызг уыцы дисхуызæй куы афарсид:

– Ды та мæ цæмæй зоныс, фыдсыл дæн, уый?

* * *

Дзæвгар азты размæ Бакуйы командировкæйы уыдтæн. Бирæ цыдæртæ дзы федтон. Базонгæ дæн сæ кæцыдæр æгъдæуттимæ

дәр. Кәй зәгъын әй хъәуы, дә адәм бирә әнуһы дәргъы цы фәткыл хәст сты, уый дәуән дәр зынаргъ у, фәлтәртә йә кәрәдзимә дәтгә уымән цәуынц.

Кәцыфәнды адәм дәр әппаты фыццаг сәрыстыр сты се ‘взагәй. Уый у сә иугәнәг, сә ныфс, канд сә ивгъуыд әмә абон нә, фәлә – сә фидән дәр. Райгуырән зәхх әмә мадәлон әвзаг сты, адәмы маргъау базырджын чи кәны, ахәм әвидигә тыхы дыууә суадоны. Уыдон кәрәдзиуыл афтә фидар баст сты, әмә фәхицән кәнын нә комынц. Куы сә фәхицән кәнай, уәд дыууә дәр фесәфдзысты. Райгуырән бәстәйә куы фәхауәдздзәг уай, уәд де ‘взаг дәр сәфтмә цәуы. Де ‘взаг куы фесәфа, уәд дын дә райгуырән бәстә әцәгәлон фестдзән.

Уәлдәр Бакумә мә балц хуымәтәджы не ‘рымысыдтән. Уым телевизормә хъуыстон Алиевы раныхасмә. Азербайджаны Компартийы Центрон комитеты фыццаг секретарь дзырдта азербайджайнагау. Кәд ын йә ныхәстәй ницы ‘мбәрстон, уәддәр әм ләмбынәг фәхъуыстон кәрәй-кәронмә. Йә раныхас сахатәй фылдәр ахаста, фәлә дзы не сфәлмәцыдтән. Хъуыстон әмә кодтон сагъәссаг хъуыдытә...

Цымә мах та нә сәр сәрмә хәссын кәд райдайдзыстәм? Кәд сдзурдзыстәм нәхи ‘взагыл? Есенины загъдау, «миру нужно песенное слово, петь по-свойски, даже как лягушка». Нә мадәлон әвзаг нәхи кәд схондзыстәм? Кәд ыл сдзурдзыстәм хъәрәй канд марды уәлхъус нә – уәвгә уым дәр әндәр әвзагыл арәхәй-арәхдәр дзурын райдытәм, – фәлә бәрзонд трибунәтә әмә стыр әмбырдты? Әви не ‘взаджы рәсугъддәр, аивдәр әмә ахадгәдәр дзырдтыл, куы амәла әмә йә ныгәнән бон куы раләууа, уәдмә ауәрдәм?!

Мәхинымәр афтә фәзәгъын: тәхуды, иу ахәм әмбырдмә бахау, әрмәстдәр иронау кәм дзурой. Сәйраг ныхасгәнәджы фәстә къухәмдзәгъдән банцайән кәм нал уа, адәмәй алкәй дәр йә хъуыдытә зәгъын кәм бафәнда.

Хуыцауы куы бафәнда, уәд мыл хъуамә тагъд цыппәрдәс әмә ‘ртиссәдз азы сәххәст уа әмә уыцы рәстәдджы дәргъы, бәрзонд къәләтджынты чи бадт, уыдонәй иронау Гапбаты Иванәй дәсныдәр дзургә никәйма фехъуыстон. Стәй дзы, искуы-иутәй фәстәмә иронау та кәцы дзырдта? Дәсгай азты республикайы сәргъы фәләуу әмә дәс ныхасы фәд-фәдыл иронау макуы скән! Куыд уыдис уымә фидауцы цәстәй кәсән?

Уæвгæ, уавæр ныр фыддæр йеддæмæ хуыздæр нæу. Цавæр-фæнды æмбырдмæ дæр-ма бацу, хæрзыстæмтæй фæстæмæ иууылдæр дзурынц уырыссагау. Уырыссагау кæй зонынц, уый хорз у. Æвзæр, иронау кæй нæ зонынц, уый у. Нæ зонынц, уымæн, æмæ сæ нæ хъæуы. Уæдæ ма сын исчи афтæ зæгъид, уæдмæ æмæ уæдмæ, Ирыстоны цæргæйæ стыр бынат ахсыс æмæ иронау нæ базыдтай, уæд дæ бынат суæгъд кæн, зæгъгæ, кæддæра иууылдæр – ирон уа, æндæр адæмыхаттæй уа, уæлдай нæу – цымæ иууылдæр æвзаг нæ базониккой!..

Уырыссагау куы нæ зонай, уæд бæрнон бынатмæ никуы бахаудзынæ. Иронау чи нæ зоны – Ирыстоны! – суанг ирон куы уай, уæддæр, уыдонæн уый къуылымпыйы хос никуы у. Иронау нæ зоныс, уый, гæнæн ис, æмæ æппындæр макуы рабæрæг уа. Кæд демократон паддзахад аразджытæ хонæм нæхи, уæд хъуамæ нæ ныхæстæ æмæ хъуыддæгтæ Чъеуæрты галтау фæйнæрдæм ма хæцой.

Не ‘взаг ахæм уавæры кæй ис, уым æппæты фыццаг ирон адæм сæхæдæг сты аххосджын. Фыдыусы цæстæй кæсæм, Хуыцау нын цы стыр лæвар ракодта, уымæ. Нæ куырыхон хистæр Абайты Вассо нын цы фæдзæхста, бинонты æхсæн мадæлон æвзагыл дзурын хъæуы, зæгъгæ, уый иутæ хъусгæ нæ фæкодтой, чи йæ фехъуыста, уыдон та йæ æххæст нæ кæнынц.

Ацы хъуыдытæ иу æмæ дыууæ хатты нæ загътон алыхуызон æмбырдты. Сæ дзурынай фæллайгæ дæр бакæнын, фæлæ сæ фæлмæцгæ никуы скæндзынæн. Кæддæриддæр æмæ кæмдæриддæр дзурдзынæн не ‘взаджы сæрыл, уымæн æмæ, сывæллон кæугæ куы нæ кæна, уæд ын мад дзидзи нæ дæтты.

Мадæлон æвзагæн йæ бындур мад у æмæ уæ, ирон адæм, уый курæг дæн: нæ мады тæригъæды ма цæут!.. Хуыцау уын æй нæ ныххатыр кæндзæн...

* * *

Ацæмæз кæцæйдæр гæдыйы лæппын æрбахаста. Йæ буары фылдæр хай уыд урс, фæлæ дзы ранæй-рæтты сау тæппытæ дæр æрттывтæ. Уыцы хъулаттæ йæ кодтой уæлдай зæрдæмæдзæугæдæр. Бинонтыл афтæ фæцахуыр, æмæ-иу дзы алкæйы æрбацæуынмæ дæр æнхæлмæ каст. Куыддæр-иу дуар фегом, афтæ-иу æрбацæуæджы размæ разгъордта æмæ-иу ыл йæхи, хъыргæйæ, рахаф-бахаф кæнын систа.

Уæлдай æнувыддæр уыди йе ‘рбахæссæгыл, стæй йыл Ацæмæз дæр тынг фæцахуыр. Йемæ-иу æй уынгмæ дæр ахаста, суанг-иу Терчы былмæ дæр ахæццæ сты æмæ-иу уым фæтезгъо кодтой. Йе ‘мбæлттæн гæдыимæ сæ къамтæ дæр исын кодта.

Рацыд цалдæр майы. Гæды дзæвгар фестырдар. Сахуыр хæдзары цæрыныл. Сыгъдæгдзинад æм бæрзонд æвард уыд. Цалынмæ-иу йæхимæ базылдаид, уæдмæ хæринаг не ‘рцагуырдаид. Куыддæр-иу сбон, афтæ-иу бавнæлдта йæхи рæсугъд кæнынмæ. Йæ дæрзæг æвзаг кæдæмдæриддæр æххæст, уым-иу бæстон ныффаста. Суанг ма-иу йæ къахы бынтæ дæр ныссæрфта. Хæрынмæ-иу æй равдæлд, сыгъдæгдзинадæй-иу йæхимæ йæ зæрдæ куынæуал æхсайдта, уæд.

Цин ыл кодтам æппæт бинонтæй дæр, фæлæ нæ цин бирæ нæ ахаста. Гæды йæхимæ хъусыныл фæци. Æрæнкъард. Цыдæр хъыгдарæг æй кæй уыди, уый бамбæрстам, фæлæ, цы кæны, уымæн ницы зыдтам. Ацæмæз æй дохтырмæ дæр ахаста, уый йын цыдæр хостæ рафыста, фæдардта йын сæ, фæлæ йын ницы феххуыс сты. Фæстаг æхсæв ма Ацæмæзы фарсмæ диваныл фæбадт, райсомæй йæ хинайæн уаты мардæй баййæфтам...

Не ‘ппæтæн дæр зын уыди, тынгдæр та йыл Ацæмæзы зæрдæ фæрыст. Йæ цæссыгтæ згъæлдысты ‘мæ згъæлдысты. Æз ын, мæ бон куыд уыд, афтæ зæрдæтæ ‘вардтон. Суанг ма йын ирон æмбисонд дæр æрхастон, гæдыйыл кæуын нæ фæтчы, зæгъгæ, фæлæ уæддæр дзæвгар рæстæг йæ кæуын бауromын йæ бон нæ уыди...

Мæ зæрдыл та æрлæууыд Дибæ. Мах Райæимæ горæты ахуыр кæнын куы райдыдтам, уæд Дибæ хъæуы баззади иунæгæй. Бын-тон иунæгæй нæ – нæ куыдз Тузикимæ. Уый уыдис йæ сæйраг ныфс бон дæр æмæ æхсæв дæр. Фæлæ уыцы ныфсæй дæр æнæхай фæци. Нæ уæлæсыхаг шофыр Хъазыбег йæ машинайы нæ рæзты сцæйтахт. Тузик йæ размæ фæци æмæ дæ балгъитæг афтæ – ацъæл æй кодта. Дибæ ма йæм бæргæ рауад, фæлæ Тузик змæлгæ дæр нал скодта.

Хабæрттæ мын Дибæ фæстæдæр ракодта: нæ цæхæрадоны, дам, æй баныгæдтон, цырт ын ныссагътон æмæ йыл нæхи мыггаг æмæ йæхи ном ныффыстон...

Ацæмæзæн æз дæр зæрдæ бавæрдтон, тезгъо кæнын кæм уарзтат, уыцы ран æй Терчы был баныгæндзыстæм, зæгъгæ. Доны был ын сау мæры ингæн скъахтам æмæ йæ уым баныгæдтам.

Цардаё нæ бафсæст, фæлæ йын Терк æнусты дæргъы цы зарджытæ кæна, уыдонæй кæд бафсæдид... Стæй йыл ныффыстон ахæм цыппар рæнхъы:

*Дæ зымæг, дæ уалдзæджы фæстæ дын сæрд
Æрхаста фыдхъызæмар, сонæй уыд дзаг.
Æрцыди дын авд уды иумæ лæвæрд,
Нæ дын систы афтæмæй авд мæйы фаг.*

* * *

Цæмæдæр гæсгæ мæм цард, мæ азты сæрæй кæсгæйæ, цыбыр кæсын райдыдта. Кæддæр-иу дыууиссæдзæдзыды дæр карджыныл нымадтон, ныр мæм дæс æмæ дыууиссæдз-æртиссæдзæдзыдтæ дæр кардджын нал кæсынц. Æвæццæгæн, мæхæдæг уыдонæй дзæвгар хистæр кæй фæдæн, уый тыххæй. Хистæр кæй дæн, уымæ разы дæн, фæлæ мыл бирæ цæуы, зæгъгæ, афтæ нæ нымайын. Стæй мæ азтæ дыууæ хатты фылдæр куы фæуиккой, уæддæр сæ бирæйыл нæ банымаин. Æрыгонæй мын исчи афтæ куы загътаид, ссæдз азы йеддæмæ нал фæцæрдзынæ, зæгъгæ, уæд æм фыдызнаджы зæрдæ бадардтаин. Ныр мын исчи афтæ куы зæгъид, ссæдз азы ма фæцæрдзынæ, зæгъгæ, уæд æй арфæйыл банымаин.

Кæддæр, Максим Горький цас фæцард, уый банымадтон – 68 азы – æмæ мæхинымæр загътон: уыйбæрц куы фæцæрон, уæд мын фагæй фылдæр уыдзæн. Æрыгонæй цы азтæм фæцæрынмæ бæллыдтæн, уыцы кармæ куыд хæстæгдæр кодтон, афтæ мæ уырнын райдыдта, рæдигæ кæй кодтон, фæлæ уæддæр æнхъæлмæ кæстæн 68-æдзыды кармæ...

Ацы ран мæ зæрды ахæм хабар радзурын ис. Кæддæр, дам, иу лæппу-лæгæн чидæр афтæ зæгъы, уыцы аз æмæ, дам, уыцы бон уал сахатыл амæлдзынæ.

Лæппу уыцы ныхæстæ йæ зæрдыл бадардта. Бонтæ æмæ къуыритæ мæйтæ æмæ азтау ивгъуыдтой, æмæ, йæ «мæлæты» бон куыд хæстæгдæр кодта, афтæ йæ сагъæс æмæ мæтыл æфтыди. Лæппу скъæсхуыр, хæринаг ын ад нал кодта, йæ хуыссæг фæлыгъд.

Фæстагмæ æруатон æмæ æнхъæлмæ кæсын райдыдта йæ «мæлæтмæ». Райсом «амæлдзæн», зæгъгæ, йын хуыссæджы хос бадардтой æмæ райхъал йæ «мæлæты» фæстæ. Лæппуы тыххæй-ты баууæндын кодтой, йæ «мæлæн бон» фæсте кæй аздад, ууыл æмæ сындаггай-сындаггай йæ фыццаг уавæрмæ цæуын райдыдта.

Æз дæр, Горькийæ куы фæхистæр дæн, уæд мын фенцондæр. Бауырныдта мæ, Хуыцау кæй никæй коммæ кæсы, æмæ, зæххон адæмæй чи цы хъуыды кæны, уыдон æм нымады кæй не сты...

* * *

Тушнова Вероникаимæ зонгæ нæ уыдтæн. Ме ‘мдзæвгæтæ мын кæй ратæлмац кодта, уый тыххæй фыстон, стæй мын цыма мæ хъуыдытæ Вероникайæ тынгдæр ничи банкъардта, афтæ мæм кæсы. Афтæ мæм хуымæтæджы нæ кæсы, уымæн æмæ, мæ фыстыты цы зæгъынмæ хъавыдтæн, уый Вероникайæ тынгдæр никамæ бахъардта. Йæ тæлмацтæ афтæ хорз дæр уымæн рауадысты, уымæн фæцыдысты мæ зæрдæмæ дæр...

Цалдæр боны размæ балхæдтон Тушновойы æмдзæвгæты чиныг. Æргом дзургæйæ, йе сфæлдыстадимæ афтæ хорз зонгæ нæ уыдтæн, фæлæ йын рауагъдад «Эксмо»-йы цы чиныг рацыд, уырдаæм хаст æрцыдысты йæ хуыздæр уацмыстæ иууылдæр. Чиныг каст нæма фæдæн, афтæмæй дæр мæхинымæр хъуыды кодтон, уырыссагау чи фыста æмæ фыссы, уыцы сылгоймæгтæй Вероникайы хуызæн сылгоймаджы зæрдæмæ арф кæй никуыма ничи ныккаст, йе ‘нкъарæнтæ йын афтæ æргом, рæсугъд æмæ рæстагæй кæй никуыма ничи равдыста.

Чиныджы æмдзæвгæтимæ æхсæнмæхсæнты мыхуыргонд æрцыдысты, Вероникамæ йæ хæлæрттæ цы писмотæ фыстой, уыдоны иу хай. Сæ фылдæр ын арфæ кæнынц йæ фæстаг чиныджы тыххæй. Писмотæй куыд зыны, афтæмæй чиныг мыхуыры фæзынд 1965 азы. Йæ хæлæрттæ, зонгæтæ, йе ‘мсис фысджытæ йын бузныг зæгъынц, диссаджы чиныг кæй ныффыста, уый тыххæй. «Ваши стихи всегда были отмечены человечностью, чистотой, добротой... Но такой силы, как в этой книге, Вы не достигали никогда. В этой книге мир Вашей поэзии, как никогда светел, чист, могуществен и прекрасен», – фыста йæм Петровых М. «Дорогая Вероника! Мы с Инной прочитали твою книжку и не можем не написать тебе, как она нам понравилась. Вообще, все последние годы ты – с каждым годом и с каждым сборником – пишешь все лучше, но эта маленькая книжечка не просто плавно, но резко лучше других, – такая она глубокая, человечная, тонкая (в смысле тонкости души, не объема) и поэтичная. Это почувствовали и поняли все и сразу! Б. Я. Шиперович рассказал мне, что типография не додала книготоргу 5

тыс. экземпляров! – они украдены по одному, по два экземпляра, расхищены читателями, работниками типографии», – ахæм ныхæстæ та йæм æрбарвыстой Ваншенкин Константин æмæ Гофф Инна. «Дорогая Вероника Михайловна. Не успела я сказать, что меня сильно интересует Ваша новая книга – как Вы уже ее прислали мне в подарок... Ведь давно знаю Ваши стихи, давно и искренне многими люблю, знаю Ваш голос – правдивый и чистый, но они так не трогали, не пронзали меня, как те, что собраны в Вашей новой книге... Будьте здоровы. Спасибо Вам. Ваша Л. Чуковская».

Писмотæй цы чысыл скъуыддзæгтæ ‘рхастон, уыдон дæр хорз æвдисæн сты, Вероникайæн йе ‘мсис поэттæ, цыма ныхас бакодтой, уый хуызæн йе сфæлдыстадæн стыр аргъ кæй кæнынц, уымæн. Уымæ уæлдай тынгдæр сæ зæрдæмæ фæцыд йæ фæстаг чиныг. Писмоты ма иу кæны æндæр хъуыддаг дæр: иууылдæр фыст сты 1965 азы июны мæй.

Уымæй афæдз раздæр Вероника мæнмæ фыста: «С удовольствием перевела Ваши хорошие стихи – моя вина, что так задержала. Болела и серьезно».

Уыцы «болела и серьезно» куы ныффыста, уый фæстæ Вероника афæдзæй чысыл фылдæр йеддæмæ нал ацард. Йæ хæларттæ йæм цы зæрдæбын ныхæстæ ныффыстой, уыдон иууылдæр раст уыдысты, стæй, чи зоны, куы сын байрæджы уа, уымæй дæр тарстысты...

* * *

Адæймаг мастæй йæ хъуырма куы свæййы, уæд, цы фæдзур, уый фæзаны, фæлæ сæ кæй цуры фæдзур, уый дзы хатгай айрох ваййы æмæ фæсмонæ ахæсты бахауы.

Одинцовы партийы Цæгат Ирыстоны обкомы фыццаг секретарæй куы сæрвыстой, – равзæрстой, зæгъгæ, барæй нæ зæгъын, уымæн æмæ, дæ цæсты каронай дæр кæй никуы фæдтай æмæ дæ зæххыл йæ къах чи никуы æрæвардта, уый равзарæн нæй, ууыл ис, уый фæстæ дæр ын йæ алы галиу ми дæр рахиз чи хондзæн, уыдонæн сæ къухтæ сдарæн æмæ йæ афтæмæй бæрзонд къæлæтджыны æрбадынæнæн, – уæд æм мæсты чи нæ кодта, ахæм бирæ нæ уыд. Мæсты йæм чи нæ кодта, уыдон та адæмæн Одинцовы хуызæн æнæуынон уыдысты. Гъе, æмæ Одинцовы рæстæджы мæ зæрдæйы хъæстыгæ мæ хицæуттæй иуæн фæкодтон. Кæй зæгъын æй хъæуы,

Владимирæй – Одинцовы ном афтæ хуынди – йын нæ раппæлыд-тæн. Цыдæриддæр дзы хъуыды кодтон, уыдæттæ йын фæдзырд-тон. Уый мæм бирæ фæхъуыста, стæй, дарддæр кæй ницыуал зæгъынмæ хъавын, уый куы бамбæрста, уæд мын афтæ.

– Мæнæн сæ радзырдтай, фæлæ сæ æндæр искай цур мауал зæгъ...

Ууыл бирæ азтæ рацыд, афтæ, мæ хъæстытæ кæмæн фæкод-тон, уый йæ мысинæгтæ куы ныммыхуыр кæнид æмæ дзы куы ныффысид, Хъæбæлоты Билары фыдгой, дам, мын-иу кодтой... æмæ уыцы номхыгъды мæн дæр фыццагтимæ куы ранымаид.

Лæгау лæг йæ сæрмæ ахæм ми æрхæсдзæн, уый мæ никуы бауырныдтаид. Чидæр кæмдæр кæйдæр тыххæй йæ хъуыды загъ-та, уый йæхицæн нæ, фæлæ æндæр искæмæн дæр радзур, уый дзырдхæссæг йеддæмæ никæцы адæймаджы зæрды æрæфтдзæн.

Билары тыххæй кæд цы загътон, уый ма чи хъуыды кæны, фæлæ кæд цыфæнды загътон, уæддæр æй æнæхъæн адæмы хъусы цæгъдын цæмæн бахъуыд? Иугæр æй æппæт дзыллæтæн кæм фехъусын кодтай, уым ын æй фыццаджы-фыццаг æнæмæнг йæхицæн загътаис. Стыр бынаты куынауал куыста, уæд нæ, фæлæ, хорз кæнын дæр æмæ æвзæр кæнын дæр йæ бон куы уыди, уыцы рæстæг.

Æмæ, дам, Одинцовы тыххæй мæн цур цытæ загътай, уый иннæтæй иуы цур зæгъын дæр мауал сфæнд кæн.

Æвæццæгæн, йæхиуыл йæ зæрдæ дардта, кæмæн цы фехъу-сын кæнын хъæуы, уый мæ бар уадз, зæгъгæ.

2010 аз, цыппурсы мæй, Кисловодск

ДЗЫВГЪУИСАГ

ÆРЦЫДТÆН ДÆМ КÆДДÆРАУ

ОДÆ КÆДДÆРЫ ИРОН ЧЫЗГÆН

*Ирон разагъды сыгъдæгуд сылгоймаг
Сидыхъаты-Хæуытон Юляйы ном дзы арын.*

Сау дзыкку – аив лæгъз фæстытæ,
Хъуазау – гуырвидауц, хæрзконд.
Диссæгтæ – зарынц йæ цæстытæ,
Се ‘рфыты хъарм æмæ зонд.
Гъей, лæппу, уром дæ хъæзтытæ! –
Чызг хæссы намыс бæрзонд.

Урс хъуырыл – сатæг сырх фæрдгуытæ,
Удæвдз – йæ фæлмæн ныхас,
Уарийы базыртау – æрфгуытæ,
Пух былтæ сайынц æнгас.
Айсæфынц уый уындæй мæстытæ.
‘Фсарм та йæм цас и, о, цас!..

Фарн тыдта зæххыл, Хуыцауыстæн,
Иры сылыстæг нырмæ.
Зæдау æй хастой фыццаг усæн
Паддзæхты номдзыд фырттæ.
Ардта, бæгуыдæр, уый номхæссæн
Хъомысджын, зонджын гуырдтæ.

Уыцы уæларвон зæд амарди.
Абон ирон чызг – æндæр,
Иры бæрзонд фарнæй адард и,
Зонæдтæй дзаг у йæ сæр.
‘Рмæст дзы ирон æфсарм атади,
Нал хъусы адæмы хъæр.

Гормон, кæй фæзмы уæддæр?!

О, УЫЦЫ ЧЫЗГ!

Терк фæрвытæм кæм æвзиды,
Кæм æхсы къæйтæ, хуыр,
Уым федтон зæд тæгæр хидыл,
Рæсугъд – йæ зæнг, йæ гуыр.

Æвзонгдзинады сатæгæй
Йæ рухс цæсгом – нывгонд,
Мæлхъау, йæ базмæлд – цадæггай,
Хæххон сычъи – йæ конд.

Йæ цæстыты, æрвдидинтау,
Уыд уарзты тых æмбæхст.
Æз кастæн æм æдылыйау,
Нæ дзы ‘фсæсти мæ цæст.

Æрвон сурæт, джыджынайау,
Уыд рухс æмæ æргом.
Мæнæн та сси тырысайау
Цæрæнбонты йæ ном.

БÆХ – ЦЫРТАЗÆВÆН

О, зæгъ-ма, дæ барцыл дын
Чи ‘рхæцыд фыццаг?
Незаман уый й’ арцы бын
Аивта дæ уаг.

Уыд дæ бар, цагъар лæгау,
Сахсæндзæджы ласт.
Уымæн кæд, фæдисхъæрау,
Азæлы дæ уаст.

Цал хатты уæдæй нырмæ
Бацыдтæ хæсты?
Цас фестут гуыраей-гуырмæ
Адзал æмæ ды?

Цал хатты абырæгæн
Хастай ды йæ фæд?
Тар дуджы сылыстæгæн
Ды уыдтæ ирæд.

Хохаг лæгæн рагæй дæр
Ды сырдау йæ рыст.
Ноджы ма йæ мардæн дæр
О, уыдтæ фæлдыст.

Уымæн кæд дæ саг сурæт
Абон ам лæууы?!
Уымæн кæд Æрфæны фæд
Стъалытыл цæуы?!

НÆ ДÆН ÆНАХХОС

Зæрондæй уе ‘дзæрæг кæртмæ
Кæддæрау, сусæгæй æрцыдтæн.
Мæхи дзы нал хатын рæстмæ,
Быхсын æнабары цæссыгтæн.

Мæ цæстытыл дæ сурæт уайы:
Æдзæмæй къæсæрыл лæууыс.
Æви мæ сау дæлимон сайы –
Ды дæр мæнау кæмдæр кæуыс?

Æз не сдæн ам кæддæр рæбинаг,
Мæхимæ ныр мæлдзыг кæсын.
Кæддæр нæ равдыстон лæгдзинад,
Мæ лаз тæригъæдау хæссын.

Цæуылнæ загътай мын «цæй лæг дæ?»
Кæнæ – «цы монцæн хæссыс худ?»
Æрмæст мын аскъæфтай мæ зæрдæ,
Мыггагмæ ахастай мæ уд.

Фæрныг у, царды даргъ фæндагыл
Кæй хæссы рагуарзты уылæн.
Нæ уарзт уыди сыгъдæджы уагыл,
Фæрныг та рухс бæсты уыдзæн.

УРС ДИДИНÆГ

Къабазгай дæ нал тондзынæн,
Сайæгой рæсугъд.
Æз чызгайы нал хондзынæн
Ме стъалы, мæ уд.
Терчы хидмæ нал хæсдзынæн
Дидинджыты баст.
Уаз удхосау нал ахсдзынæн
Йе ‘рдхæрæны каст.
Ме ‘мдзæвгæтæ басудздзынæн,
Уымæн сæ фыстон.
Й’ адджын ном ын нал дзурдзынæн, –
Ферох уа бынтон.
Терчы доны баппардзынæн
Иу изæр йæ къам.
Уды къусчы нал дардзынæн
Йе ‘взонг былты хъарм.
Кæд мæ фынтæм нал æртæхид,
Рухс æхсинæгау.
Рох бæллицтæ нал ызмæнтид,
Хъалон исæгау.
Кæд æцæг дæсныйад зоныс,
Бурдзалыг рæсугъд,
Айс мын уæд мæ уарзты хъомыс,
Суæгъд дзы уа мæ уд!..

МАМИАТЫ Таймураз

ЦАРДВÆД

Мысинагтæ

Хæхбæстæ кæддæриддæр зынвадат уыдысты. Нæ фыдæлтæ сфæлтæрдтой æмæ быхстой, уымæн æмæ йæ зыдтой, хуыздæргæнæн сын нæй. Советон царды уаг Цæгат Ирыстоны дæр куы æрфидар ис, уæд хæххон ирон адæмæн фадат фæци быдырмæ ралидзынæн. 1920-æм азты фæзынди быдираг ног хъæутæ, уыдонимæ Къостайыхъæу дæр. Туалгомы адæм æм æрлыгъдысты. Фæлæ Джиоты Иликъо (фыды номæй – Самитæ) йæ бирæ бинонтимæ сæ зæрдæ не сивтой Фаллагкомыл, сæ фыдæлты уæзæгыл, хæххон тызмæг уавæртæ дæр сæ нæ фенкъуысын кодтой сæ бынатæй.

Иликъо домбай æмæ куыствæлтæрд лæг уыди. Канд йæ бинонты-иу нæ ныууагъта къæбæрцух, фæлæ ма-иу магуырдартæн дæр аххуыс кодта. Цард сæм дæрддзæфæй мидбылхудæгау кодта, авд сывæллоны бабызы цъиутау кæрæдзи фæдыл згъордтой, кæрæдзи фæрцы хъомыл кодтой.

Уалынджы райдыдта Фыдыбæстæйы Стыр хæст. Фæсивæд атындзыдтой райгуыраен бæстæ хъахъхъæнынмæ, уыдонимæ Джиоты Иликъо дæр. Æнахъом авд сывæллоны сæ мад Калионы æвджид аздадысты. Уыйбæрц рæзгæ удтæ хæсты уæззау

бонты хæххон зынвæдæтты æнцон хæссæн кæм уыдысты! Фæлæиу Калион йæ алфамбылай куы акаст йæхи хуызæттæм, уæд таиу йæхицæн ныфсытæ авæрдта. Быхста йæ царды уæззау уавæртæн, цалынмæ йæм «сау барæг» йæ бæхæй рахизырдаæм не ‘рхызт, уæдмæ – Иликъойæ фыдуац хæссæг...

Йæ уæнгты хъару нал уыд, йæ уæрджытæ йæ быны нал цыдысты, бынтон бæллæх та – йæ ныфс асасти. Тыхст æмæ уæззау рæстæг æххуысцухмæ ныфсы къух бадарын фæхъæуы. Фæлæ кæмæ бакъул кæна йæхи, комбæсты адамæн сæ фылдæр ахæм уавæры куы сты! Йæ иунаг тиу дæр, Иликъойы хистæр æфсымæр Гуыбе, хæсты цæхæры уыди. Дыууæ азы фæстæ цæфтæй, дыууæ лæдзæджы æнцæйтты, гъе уæддæр Хуыцауæн табу, йæ бинонтыл сæмбæлд. Фæсади дæргъвæтин рæстæг, йæ хъæдгæмттæ фæдзæбæх кодта, стæй кæддæр-кæддæр йæ къæхтыл слæууыд, куыстхъом фæци.

Уæдмæ 1944 азы хицауады уынаффæмæ гæсгæ тыхбегарайæ адамы хæхтæй лидзын кодтой Мæхъхъæлы хъæутæм. Иликъойы бинонтæ дæр æрмæст уæд ралыгъдысты Къостайыхъæумæ, зонгæ адамы æхсæн нын æнцондæр уыдзæни, зæгъгæ. Быдыры зæхх бærкаджындæр у, фæлæ ам дæр фыдæбон хъæуы. Сидзæрты мад Калион авд æнахъом сывæллоны фаг нæ кодта, кæд ын куыдхистæрæй, цас сæ бон уыди, афтæ сæхæдæг дæр æххуыс кодтой, уæддæр. Калионы тых-тухитæм кæсгæйæ, Гуыбе бавдæлд æмæ йе ‘фсымæры сидзæртæй дыууæйы сæхимæ фæстæмæ хохмæ ракодта, сæ иу, лæппуты хистæр – Мурат, фыдуаггомау кæй уыдис, уымæ гæсгæ.

Хæхбæсты, дам, лæппу тагъддæр лæг кæны. Мурат дæр рæзти йæ карæй бæлвырд рæвдздæр. Йæ фыд Иликъойы уæнгты конд æмæ хъару кæй рахаста, уый дæр æй кæмдæр карджындæрхуыз кодта. Йе ‘мгæртты æхсæн бæрæг дардта йæ хъару æмæ сæрæндзинадæй. Цъæх нæууыл хъæбысæй хæцгæйæ йæ ныхмæ ничи лæууыд йæхицæй дзæвгар хистæртæй дæр. Уæдæ йын йæ фыды æфсымæр Гуыбе сырххъæд схъæлфындз цæвæг уыгæрдæны куы æрсагъта, уæд лæппуйæн йæ цæвæджы æхситт дардмæ хъуысти рæсугъд зарæгау.

Хæхбæсты идæдз æмæ сидзæргæс устытæн æххуыс кæнын уыдис æнæфыст закъон. Сидзæргæс усы уыгæрдæны разæй йæхионы цæвæг ничи рауагътаид, зиумæ нæ рацæуын та стыр худинагыл нымадтой. Ахæм рæстæг-иу зиууæтты разæй йæ

Мурат æмæ Замират.

цæвæгимæ цыди æвзонг Мурат, се 'ппæтæй фæтæндæр уис хæсгæйæ.

Бонтæ æмæ мæйтæ ивынц кæрæдзийы. Æмæ мæнæ Мурат дæр йæ лæджы кармæ зондæй дæр, хъаруйæ дæр фæхæццæ кæны. Саджы фисынтыл амад кæмæй фæзæгъынц, ахæм лæппу дзы рауади. Гуыбе йæм аивæй кæсгæйæ йæхинымæр скарста: «Ацы лæппуйæн бинонты хъуыддаг бакæныны афон æрцыд».

Уыцы рæстæджы комбæсты рæстæмбис цæрæг Мамиаты Алык-сандры хæдзары дæр (фыды номæй – Дзæуыгтæ) хъомыл кодта авд сывæллоны: цыппар лæппуйы æмæ æртæ чызджы. Чызджыты хистæр Замираты сæрæндзинадыл комбæстæ сæ цæст æрæвæрдтой. Хохаг куыстæй цæмæ нæ арæхст, ахæм нæ уыд, уыимæ нæлгоймаджы уæззау куыстытæм дæр цыди лæгты æмрæнхъ. Йæ хистæр фыртты æмрæнхъ Алыксандрæн уыд йæ фыццаг æххуысгæнæг æмæ ныфс. Уæдæ сылгоймаджы ми, сыгъдæгдзинадмæ дæр – афтæ хæрзарæхст. Фаллагкомы зæронд устытæ-иу арæх дзырдтой: «Тæхудиаг фæуой Дзæуыгтæ, ахæм чызг кæмæн ис! Амондджын уыздæнис уыцы мыггаг, Замират кæмæ æркува».

Фæсивæд зиууон куысты куыд æвдыстой сæ арæхст æмæ уæздандзинад, афтæ цины бонты дæр. Уæд-иу сын фæци кæрæдзиймæ фембæлын æмæ аныхас кæныны фадат. Ахæм фембæлдтыты-иу ферттывта фыццаг уарзты цæхæр, æрыгон зæрдæты-иу фæзынди рæсугъд бæллицтæ. Уарзондзинады æнкъарæнтæ Мураты зæрдæйы сæвзæрдысты хæрз æрыгонæй, фæлæ сæ схъæр кæнын кæм уæндыд!.. Йæхицæн æй æргом зæгъа, Замирæт йæ зæрдæйы арфы кæй æрцарди, уыцы ныфс дæр æм нæ уыди. Нымд кодта уыцы хъуыдытæй, стæй фыдæвзæг, фыдцæстæй дæр йæхи хызта.

Замирæт æмæ Мурат æмгæрттæ уыдысты. Чызг æнæхаттæ нæ фæци Мураты æнахуыр хъарм цæстæнгас, фæлæ уарзондзинады ахæсты ис, уый фыццагты йæ фæсонæрхæджы дæр нæ уыди. Замирæтæн йæ фыдыфыд Ростъом Джиоты хæрæфырт æйæфта. Чызг Муратмæ хионы цæстæй касти, фæлæ нæ, Къостайы загъдау, «чи цыд Хуыцауы тæрхоны»?!. Замирæты зæрдæйы арф-арфид къуымы дæр цадæггай æрбынат кодта уарзты æгоммæгæс æнкъарæн. Бæлвырд æмæ йæ æнæдызæрдыгæй уырныдта, ирон фидар æгъдæуттæ сын фæндаг кæй нæ ратдзысты. Йæ фыд Алыксандры дзуапп дæр уæдæ рагацау зыдта.

Хæхбæсты уæззау куыстытæ, уæлдайдæр зымæгон, иугæйттæй кусæн нæй. Хосы мæкъуылтæ-иу дыгай-æртыгай æфтауц кодтой. Æфтауцуатæй-иу мæкъуылтæ ластой, кæрæдзийæн æххуыс кæнгæйæ. Мурат фæкæсынмæ кæддæриддæр рæвдз уыдис, уæлдайдæр Алыксандрæн. Лæппу зыдта, Замирæт та галты сæрбосыл хæцæг кæй уыдзæни, уый, æмæ та сын фадат фæуыдзæн аныхас кæнынæн. Чызг æмæ фыды иумæйаг архайд Мураты пайдайæн уыди. Куысты æфсон фембæлына-иу гæнæн нал ис, уæд та йæ фæстаг ныфс уыди Замирæты кæстæр хо Сони. Чысыл, фæлæ сæрæн æмæ æнæзивæг, æрцындзы хуызæн кæмæй фæзæгъынц, ахæм. Бирæтæ йæ «гыццыл Замирæт» хуыдтой. Алыксандр та йæ хуыдта йæ хæдзардарæг.

Сони-иу тъæбæрттæй сæрвæтмæ йæ уæрыччытæм куы фæцагайдта, уæд та-иу Мурат æнæнхъæлæджы йæ уæлхъус фæвзæрд. Йæ дзыппай-иу фелвæста гæххæтты гæбаз, æнæдзургæйæ-иу æй чызджы къухты фæсагъта æмæ дарддæр йæ цыды кой кодта. Сони зыдта гæххæттты гæбазы хабар æмæ-иу æй мидбылты худгæ Замирæтыл сæмбæлын кодта.

Арт цас тынгдæр судза, уыйас йæ цæхæр фылдæр кæны,

араугæ тæвд дæтты. Æвæццæгæн, алцæмæн дæр ис басусæггæнæн, тæвд цæхæрæн дæр ис фæнычы бын æрмынæггæнæн. Гъе, æрмæст уарзты цæхæрæн нæй басусæггæнæн, бауромæн. Цас фылдæр рæстæг цыди, уыйбæрц дыууæ æрыгон зæрдæйы уарзондзинады зынг цыренæй-цырендæр сыгъди. Ахуыссын нæ, фæлæ æрмынæг кæнын дæр нал куымдта. Артыл ма фæтæген бакалæгау, йæ сырх æвзæгтæ сæхи бæрзонддæр систой. Бæрзонд арт та дардмæ зыны, адæм ыл сæ цæст æрæвæрынц. Адæмы цæст, дам, уынаг у, æмæ сæ бирæтæ раиртæстой. Хæххон суадон къæдзæхы скъуыдæй куыд ратона æмæ рог уддзæф куыд хæсса, уыйау фемахст се стыр, сæ сыгъдæг уарзт, кæрæдзийæн æй куы раргом кодтой, уæд.

Æрцыд минæвæрттæ æрвитыны рæстæг. Замирæты фыд Алыксандр комы дзырддзæугæ лæгты кæронмæ дзурын дæр нæ бауагъта. «Туг сæттæн нæй. Самитæ ме стыр мады æрвадæлтæ сты», – уыдис йæ цыбыр æмæ фидар дзуапп. Фæлæ минæвæрттæ дæр сæ хъуыддаг æмбисыл кæм уагътой. Дыккаг-æрттыккаг-æвдæм фæлтæрæн... Цас хатæг фылдæр цыдысты, афтæ сæ ныхас карзæй-карздæр кодта. «Раст у, кæй зæгъын æй хъæуы, – дзырдтой-иу, – туг сæттæн нæй, фæлæ æрыгон зæрдæты сыгъдæг фæндоны сæрты дæр ахизын раст нæу, сæ сомбоны царды бындур сын нæй халæн».

Адæмы фарнæй, дам, къæдзæх дæр нырризы, лæг æфсæрмæй ихджын доны дæр бауайы. Минæвæртты уыцы арæх цыдæй, кæмдæр та сæ лæгъстæ æмæ уайдзæфтæй ирон æгъдæуттыл фидар хæст Алыксандр фæстагмæ басаст, æмæ уазджытæ разыйы дзуаппимæ хъæлдзæгæй афæндараст сты.

Æрхæццæ и чындзæхсæвы æмгъуыд дæр. Дыууæ боны (уæд ма æхсæвæддæйы цыдысты чындзхæсджытæ) уазæгæй, фысымæй хорз фæминас кодтой, æмæ Замирæт фарны къах бавæрдта Джиоты хæдзармæ. Райдыдта æрыгон бинонты ног цард. Дыууæйæ дæр æмхуызон фидар, хъазуатон кусджытæ, дыууæ цæдисон галау æнæзæрдæхудт фæллоу кодтой. Иу сæ архайдта иннæйы уаргъ фæрог кæнынмæ, æнувыдæй кæрæдзийыл аудыдтой.

Æнгом бинонтыл цард хæцы. Мурат йæ фыды æфсымæр Гуыбейы фарсмæ æрцагъуыста хохаг тъæпæнсæр хæдзар æртæ хатæнимæ. Хæхбæсты фылдæр фосы куыстæй цардысты. Цалдæр азмæ сæ фосы нымæц дзæвгар фæфылдæр кодтой. Сæйрагдæр та сын Мады-Майрæм фыццаг сывæллон балæвар кодта. Ноггуыр

Зæлинайыл цалдæр мæйы куы рацыд, уæд уал æй Замирæт æд авдæн йæ цæгатмæ рахаста, йæ мад Финейы бар æй бакодта, цæмæй йæхицæн хæдзары æмæ æддейы куыстытæ кæныны фадат уа. Дыууæ азы фæстæ та сын чызг райгуырд – Ритæ, æмæ та иу уыйбæрц рæстæджы фæстæ – æртыккаг чызг, Людмила.

Фыд, кæй зæгъын æй хъæуы, лæппумæ æнхъæлмæ каст. Хæхбæсты лæгдых бинонтæн æнцондæр царæн у. Лæппуйы гуырдамæ дæр уымæн бæллыдысты. Мурат-иу, уыгæрдæны уæвгæйæ, куыддæр æрхæндæгхуызæй арæх дзырдта Замирæтæн, дæуæн цы у, дæ халамæрзæн дын чи райса, чи дæ раива, уый дын ис – дæ чызджытæ, фæлæ мæнæн та мæ цæвæг чи раивдзæн, зæгъгæ. Фæлæ Хуыцауы лæварыл тæргайгæнæн нæй.

Бонтæ згъорынц. Цард дæр сæм йе ‘ргом раздæхта. Фæллад циу, уый нæ зонгæйæ, Мурат фæтæн уистæ хæссы, æмæ йæ уыгæрдæнтæ адæмы разæй бындзарæй даст фæвæйынц. Замирæт – цы куыстмæ зæгъай, цы зондæй – лæгты æмсæр сылгоймаг, Мураты фæстæ ссивгæ цæуы, æмæ хохаг мæкъуылтæ фæскъæвда зокъотау рæзынц.

Хæхбæсты бирæ фосы фаг хос æрцæттæ кæнын тынг зын у. Иуæй, уыгæрдæнтæ фаг нæ кæнынц, иннæмæй, – зымæгон скъæттæ. Уыцы рæстæджыты колхозтæ бирæ фосы дзугтæ дардтой. Æмæ-иу сæм хохæгтæ зымæгон фыййау цыдысты. Афтамæй дæхи фос дæр схæсдзынæ, ноджы ма дын мызд дæр фидынц. Мурат дæр-иу уыцы афон колхозы фыййау ныллæуыди.

Уæдмæ сывæллæттæ дæр хъомыл кодтой, скъоламæ цæуыны кары бацыдысты. Фæлæ комбæсты цы цыппаркъласон скъола уыд иу ахуыргæнæгимæ (Мамиаты Къоста), уый, стæй Нары дыууæуæладзыгон скъола дуарæхгæд æрцыдысты – кæцыдæр уæлдæр хицауы уынаффæйæ. Афтæ уыд иннæ хæххон скъолаты хабар дæр. Сывæллæтты æмбырд кодтой, иугай рæтты цы интернаттæ байгом ис, уырдаæм. Туалгомы ахæм интернат уыди Буроны. Нæ хæхбæстæ абон кæй федзарæг сты, уый аххосæгтæй иу уыди гъе ацы «зондджын» уынаффæ дæр. Ныййарæг мад æмæ фыдæн сæ сæйрагдæр хæс æмæ бæллиц вæййынц сæ сывæллæттæ, сæ сомбон.

1960-æм азты Мамиаты Къоста Алыксандры фарсмæ хæдзар аразынвæнд скодта, кæд æй Алыксандр нæ уагъта, уæддæр. Уадзгæ та йæ уый тыххæй нæ кодта, æмæ дзы хæдзары бынат никуы уыди. Ам, дам, хæдзар аразæн куы уыдаид, уæд æй

фыдæлтæ дæр зыдтаиккой. Ома, зæйæ дзы тæссаг у. Фæлæ Къоста нæ бакоммæ каст, йæ хæдзар сарæзта. Ды йæ кæйдæр фыдбылызæн аразыс – уыдис Алыксандры фæстаг ныхас. Цалдæр азы дзы ацарди Къоста йæ бинонтимæ, стæй быдырмæ ралыгъд, æмæ хæдзар æдзæрæгæй баззад. Уæдмæ Мурат æмæ Замирæты хъомвос сбирæ сты, скъæттæ сын нал фаг кодта. Бавдæлдысты æмæ сæ хуыскъаг хъом Къостайы хæдзары æрбастой. Изæр-иу сæм базил æмæ та сыл дуæрттæ æрæхгæн. Афтæ цалдæр зымæджы.

Хæхбæсты зымæг йæ бон калы, мит дзы бærкаджын уард кæны, дыууæ метрмæ æввахс. Уыцы зымæг дæр та мит æртæ боны æхсæвæй, бонæй ставд тъыфылтæй æнæрынцойæ фæуарыд. Къостайы хæдзар миты бынæй зынгæ дæр нал кодта. Мурат æмæ Замирæты æнæхъæн бон бахъуыд се скъæтмæ фæндаг бакъæртт кæнынæн. Тагъд-тагъд азылдысты сæ фосмæ æмæ фæлладæй бафардæг сты сæ хæдзармæ. Мит уæддæр йæ уарынай не ‘нцайы. Мæй йæ цалхыдзагæй стылд, цыма хохы кæроныл ауыгъдæй баззад æмæ уырдыгæй рухс дæтты. Хæхтæ мæйрухс æхсæв, мит уаргæйæ, уæлдай рæсугъддæр фæзынынц.

Дыккаг бон Замирæт цыдæр æнкъард, æрхæндæгхуыз уыди. Йæ фæллад ыл æртæфстаид, æмæ фыццаг хатт, мыййаг, нæ калы уыцы мит, ахуыр у уæззау куыстытыл. Ирон адæймаг æууæндаг у æрдзы алы разуацтæ æмæ разагъоммæ бæрæггæнæнтыл. Кæд, мыййаг, Замирæт дæр фыны æгъдауæй исты ахæм бамбæрста. Сæ хæдзары рахизæны цы бæрзонд гæды бæлас зади, ууыл сау халон куы абадт, хъуахъ-хъуахъгæнгæ, уæд уый дæр æлгъитгæйæ, дурадзагъдæй, æвæццæгæн, уый тыххæй асырдта.

Зымæгон бон цыбыр у, уæлдайдæр хæхбæсты. Замирæт цалынмæ хæдзары лыстæг кусинæгтимæ архайдта, уæдмæ æрбаизæр. Фанары рухсмæ азылдтытæ кодтой сæ фосмæ, æмæ сыл фæндагмæ рахизæны фембæлд сæ сыхаг-æрвад Митя. «Мурат, уæлæ уæ сæрмæ, скæсæны ададжы, мит куыд фескъуыд, уый нæ федтай? – зæгъгæ йæ афарста. – Уæхи хъахъхъæнут зæйæ!» «Цытæ дзурыс, Митя, ам фыдæй фыртмæ куы ничи хъуыды кæны зæйы рацыд, стæй фыццаг хатт, мыййаг, нæ уары мит», – уыдис Мураты дзуапп, æмæ араст сты.

Уалдзæджы комытæф хæхбæстæм хæццæ кæнын байдыдта. Фæндзæм бон изæрмилтæ кодта. Замирæт уал раздæр йæ цагатмæ суади, йæ хъæбулимæ ахъазыд, йæ мад Финеймæ

æппаргæ ныхæстæ акодта, хæдзары къуымты цыдæр тыхстхуыз рауай-бауай акодта, скъаппæй фелвæста дзулы къæбæр цых-тимæ, цæугæ-цæуын дзы акомдзæгтæ кодта æмæ фæддæдуар ис. Йæ мад ма йæм фæсте адзырдта, æрбад æмæ исты ахæр, зæгъгæ. Нæ ма æвдæлы, зæгъгæ, æрбахъæр кодта æмæ афардæг и. Мураты сæ сау галимæ ныхæстæгæнгæ баййæфта. Хосы æргъом йæ хъæбысы æрбахаста, кæвдæсы йæ фæдихтæ кодта æмæ йæ æрæфснайдта. Æвиппайды скъæты астæу сагъдауæй аздади, йæ хъустæ цыдæр æнахуыр уæззау уынæр ацахстой. Муратырдæм йæхи баппæрста. «Зæй-зæй!», зæгъгæ ма йæ дзы-хы дзаг ныхъхъæр ласта, æмæ дыууæйæ дæр сæ ных дуармæ сарæзтой. Къæсары æдде куыд фесты, афтæ хæдзары хъайван-ты къæс-къæс ссыд. Мурат ма йæ домбай къабæзтæй Замирæ-ты бæргæ фелвæста, йæ хъæбысы ма йæ бæргæ рацæйскъæфта, фæлæ сæ уæдмæ уæззау миты зæй æрæййæфта, уый домбайдæр разынд æмæ сæ йæ быны ассæста...

Æвирхъау бæллæх æрцыд, фæлæ йæ зонæг нæма и. Фыццаг фæдис се 'нахъом сабитæ систой. Мад æмæ фыд æрæгмæ куы цы-дысты, уæд, æвæццæгæн, иунæгæй тæрсгæ дæр кодтой, æви кæд æнамонд хабар сæ гыццыл æнæфхæрд зæрдæтæй банкъардтой!.. Сæ кæуыномæ сыхæгтæ æрбамбырд сты, адæм Мурат æмæ Замирæты агуурæг фæфæдис сты.

Мады зæрдæ, дам, зонаг у. «Урс удхæссæджы» раз фыццаг Фине балæууыдис. Йæ алыварсты ма бæргæ ратæх-батæх код-та... Ныййарæг мады сау марой, йæ хъарæгæй къæдзæх дæр скъуыдтæ кодта, зымæгон æрдз бынтон ныммæгуырхуыз и. Йæхи ма фæсмонæй хæры ныййарæг, йæ зæрдæ фæйнæрдæм фæркгай хауы: цæуылнæ йæ баурæдтон, йæ тыхст æмæ мæт йæ цæсго-мыл бæлвырд куы зындысты!.. Йæ сагъæс цæуыл уыд, уый, зæгъгæ, куынноæ бамбæрстон. Сабыр кæнын нал комы ныййарæг мад, йæ зæрдæхалæн хъарæгæй комы æрдз нырризын кæны. Æртæйæ дæр иумæ цæмæн байсæфтыстут, зæгъгæ, ныдздзына-зы (Замирæт æнхъæлцау кæй уыд, уый йæ мад зыдта æрмæст-дæр).

Æрдзы æвирхъау митимæ тох кæнын кæй бон у, уæлдайдæр хæхбæсты æмæ ноджы æхсæвыгон!.. Иу фыдæхсæв ахицæн. Райсомæй фыдохы уац комбæстыл айхъуыст. Æппæт æххуыс-хъом адæм сæ миткалæн фыййæгтимæ фæдисы цыдысты. Къа-хын райдыдтой æфсарст зæйы мит, фæлæ æртæ уæладзыджы

бæрзæндæн мит кæд хъуамæ фæуа къахт, уæлдайдæр бынат бæлвырд куы нæ зонай, уæд. Фæндагтæ цалцæггæнæн бригады бульдозер уыдис Зæрæмæджы. Фæсивæдæй дыууæ æвзыгъд лæппуйы фæраст сты бульдозер агурæг, стæй уыцы иу рæстæг иннæ хъæутæм дæр хабар фехъусын кæнынмæ. Арф миты сæхицæн фæндаг гæрдгæйæ, фæдисы хабар дæр фехъусын кодтой, бульдозер дæр æрбакодтой.

Дыууæ боны фæкъахтой, фæагуырджой, æмæ дыккаг бон фæссихор бульдозеры кард уæлæнгай рахафта Мураты æнгуылдзты кæрон, цыма йын фæриссынæй тарст, афтæ арæхстгай. Адæм февнæлдтой, чи фыййагæй, чи та армæй дæр, кæрæдзийы ивгæйæ. Арф миты бын хъæбыс-хъæбыс, раст цыма цалдæр азы фæхицæны фæстæ кæрæдзийыл фыр цинæй ныттыхстысты, афтæмæй мæрдфынæй баисты дыууæйæ дæр æнустæм.

Æвæдза, цал æмæ цал бинонты дарæджы фесæфт зæйы бын, цал æмæ цал сабийы баззад сидзæрæй... Хæххон æрдзы сусæгдзинадтæ зонаг Алыксандры ныхæстæ æрцыдысты. Къостайы хæдзар кæйдæр фыдбылызæн арæзт уыди, бæлвырддæр зæгъгæйæ та, магуыр Замирæт æмæ Мураты фыдбылызæн. Се ‘намонддзинад сæхæдæг дæр цыма æнкъардтой развæлгъау. Куыд сæ фæзмыдтой, афтæмæй фæстаг рæстæг цыдæр æрхæндæг уыдысты, уæлдайдæр Замирæт. Хатгай-иу йæхи афтæ дардта, цыма йæ алфамбылай æппын ничи ис, йæ хъуыдытæ-иу æй дард кæдæмдæр ахастой, фæзындис-иу æм бынтон æнахуыр фарстатæ. Кæннод ма се сæфты хæд размæ йæ цæгатмæ суади, йæ хъæбулыл ацинтæ кодта, «йæ мæрдтæм фæндаггаджы» къæбæр фелвæста æмæ тагъддæр лидзгæ... йæ фыдбылызы хъæбысмæ!

Уæдæ кæд Мурат æмæ Замирæт кæрæдзийы цæрайæ цардысты, уæддæр бинонты æхсæн æнæсдзургæ дæр кæм ваййы. Фыдæлты загъдау, тæбæгътæ дæр ма искадæй искадмæ сæхимидæг базмæлынц. Иу рæстæджы дыууæ уарзæгой уды фæзулдзых сты, æмæ Замирæт тæргай хуызы йæ цæгатмæ рацыди. Дыууæ боны фæстæ йæм Мурат æрхæццæ и. Кæртмæ йæм фæдзырдта, сылгоймаг аздæхыныл куы нæ разы кодта, уæд ын йæ къабазыл фæхæцыд æмæ йæ тыхласæгау акодта. Замирæты фыды æфсымæр ма йæ фæстæ дзырдта: «Худинаг дын нæу, ирон лæг куы дæ, кæдæм æй тыххæй кæныс?!» Мурат сонт лæуд фæкодта æмæ хъæддыхæй загъта: «Ай мæ бинойнаг у, æмæ нын иумæ цæргæ у, мæлгæ дæр хъуамæ иумæ акæнæм». Абон

зын зæгъæн у, Мураты ацы ныхæстæн се ‘намонды фесæфтимæ исты бастдзинад ис æви нæ...

Сæ цыбыр царды ныв, æвæццæгæн, хъысмæты чиныджы фыст уыди. Хъысмæтимæ та тохгæнæн нæй. Фыййауæн, дам, йе ‘хсыры къус куы акæлы, уæд ма, дам, фæсмон фæкæны, фæлтау æй фалдæр куы авæрдтаин, зæгъгæ.

Ныр систой мæрдты. Уæлсынтыл сæ æрæвæрдтой. Æрдз багомьг. Уыйхыгъд адæмы æмбогъ-богъæй къæдзæхтæ дæр ризынц, бæлæстæ цыма тæфæрфæс кæнынц, уыйау миты уæзæй сæ сæртæ æркъул сты. Мады судзаггаг хъарæг зæрдæ дыууæ дихы кæны. Ирон ныййарæгæн йæ фæрстыл, æвæццæгæн, æфсæйнаг тæлытæ конд ис, æндæр куыд уромы, куыд нæ атоны йæ уарзæгой зæрдæ, ацы æвирхъау цаумæ комкоммæ кæсгæйæ. Сырддонцъиу дæр ма, йæ лæппын ахстонæй æнæнхъæлæджы зæхмæ, гæдыйы размæ, куы рахауы, уæд йæхи мæлæтмæ дæтты, гæдыйы дзыхмæ йæхи æппары, æммыст йæ лæппын аирвæза. Уæд ныййарæг мад цы кæна ныр. Бæргæ цæттæ у æнæ иу ныхасæй мæлæтæн йæ уд авæрынмæ, йæ чызг æмæ йæ сияхсы уды ныхмæ, фæлæ...

Дыууæ мæгуыры сæ сыджытыл сæмбæлын кодтой. Марды кæндтæн афæдзæй афæдзмæ æнакæнгæ нæй. Æртæ æнахъом сидзæр чызджы ихы сæрыл аздадысты. Ныр сæ хъысмæтыл, сæ дарддæры цардыл тæрхон кæнынц хиуæттæ æмбырдæй. Сывæлæттæ цæмæй иумæ хъомыл кæной, уый сæ сомбонæн пайдадæр у. Дыууæ мады зæнæджы кæрæдзийыл арæх куы нæ ‘мбæлой, уæд æцæгæлон кæнынц. Фæлæ цæмæндæр ацы раст уынаффæйыл хæст не ‘рцыдысты сидзæрты хиуæттæ. Зын у бæлвырд зæгъын, æнахъом сабиты цæмæн фæхицæнтæ чындæуыд. Æртæ сидзæры иу хæдзары хъомыл кæнынмæ кæнæ сæ ныфс нæ бахастой, кæнæ тæригъæддаг «бынтыл» фæхæлоф чындæуыд. Хуыцау сын – тæрхонгæнæг.

Æмæ ма ноджы иу æбуалгъ ми. Замирæт, сæ мæлæтæй цалдæр мæйы размæ, рацыди быдырмæ, цыдæртæ алхæнынмæ. Цалдæр боны афæстиат ис йе ‘фсымæр Черменмæ Октябрыхъæуы. Æфсымæримæ ныхæстæ кæнгæйæ, бафиппайдта, мæ сывæлæттæ, зæгъы, интернаты кæдмæ рахау-бахау кæндзысты, цыдæр капеччытæ бамбырд кодтам æмæ Алагыры иу къуым балхæнæм. Уыцы æхцайы хабар зыдта йæ мад Фине дæр, йæ гобаны сæ кæй барæхсадта. Фæлæ хæдзар куы æфснайдтой, уæд хуыссæнтæ

– пырхытæ æмæ змæстытæ, æхцатæн сæ фæд дæр нал рабæрæг и, кæд адæмы дам-думтæ иу адæймагмæ арæзт уыдысты, уæддæр. Æрдзы æвирхъау хабæрттæн æнцондæрæн фæразæм, фæлæ дурзæрдæ адæймæгты æнахъинон митæ астæумагъз сæттынд. Ирон æмбисондау, адæм – фæдисмæ, бынхор, фидиссаг та – къæбицмæ. Æнахъом сидзæрты хъуырæй кæй стонай, уый, цымæ, фарсыл хæцы, стæй йæ Хуыцау дæр куыд хъуамæ ныххатыр кæна?! Фæлæ, дам, Хуыцау тагъд нæ кæны, галуæрдоны сабыргай цæуы...

Куыд фæнды ма фæуæд, æртæ сидзæры бахъомыл сты, кæд сæ ныййарджыты цæсгæмттæ бæлвырд хъуыды дæр нæ кæнынд, уæддæр. Алчи дзы йæ амонд ссардта, сæхицæн ис цот. Хистæр Зæлиææ афтæ дæр баззад æмæ хъомыл кодта йæ мады æрвадæлтæм. Ис ын дыууæ чызджы. Дыккаг чызг – Ритæйы ракодта йæ фыды хо Ленæ Дæллаг Бирæгъзæнгмæ. Хуыцау ын радта фыры хъулы хуызæн фырт æмæ, зæды къалиу кæмæй фæзæгъынц, ахæм дыууæ чызджы. Кæстæр – Людмилайы ракодта йæ фыды æфсымæр Коля – Къостайыхъæумæ. Ис ын дыууæ лæппуйы, фæлæ йæ йæ амонд ахаста Сомихы бæстæм.

Ритæ ма хæрз чысыл куы уыди, уæд-иу комбæсты зæронд устытæ дзырдтой, йæ мады цæрмыстыгъд бакодта, зæгъгæ. Сæрæн, уæззау зондыл хæст, кусаг, бонзонгæ. Æнахъомæй дæриу, йæ бон цы нæ уыди, уыцы куыстытæм дæр февнæлдта, ма мадæн аххуыс кæнон, зæгъгæ. Абон Ритæйы хæдзар хотæн цæгаты хуызæн у. Архайы, æмæ йын æнтысгæ дæр кæны, цæмæй йæ сидзæр мады зæнæг бынтон ма ныппырхытæ уой, кæрæдзийæн ма сæцæгæлон уой. Чызджыты æхсæн фидар бастдзинæд ис, æмбæлгæ дæр кæнынд; кæд бынтон арæх нæ, уæддæр искæдæй-искæдмæ ахæм амондджын сахат дæр вæййы, æмæ та уæд цины цæссыгтæ сарæх вæййынц.

Рæстæг, дам, зæрдæйы хъæдгæмттæ дзæбæхгæнæг у. Сидзæртæ бахъомыл сты, рахъомыл сты уыдонæн сæ цот дæр. Ритæйæн ма йæ рыст зæрдæ ноджыдæр барухс, бахъæлдзæг и – базыдта цоты цоты ад. Дыууæйы уал дзы рæвдауы йæ хъæбулы хъæбултæй. Хуыцау сæ сæ зæйласт ныййарджытæй амондджындæр фæкæнæд сæ кæстæртимæ. Зæдты арфæ æмæ мæрдты арфæ æмдых сты, фæзæгъынц. Гъемæ дыууæрдыгæй дæр арфæгонд фæуæнт!

МИХАИЛ ЛОМОНОСОВ: 300 ЛЕТ

Михаил ЛОМОНОСОВ

ХЪУЫДЫТÆ

♦ Гыццыл хъуыддаг саразын кæй бон нæу, уый стыр хъуыддаг дæр нæ сараздзæни.

♦ Сæры цы мингай хъуыдытæ райгуыры, уыдонæй иу хъуыддаг мæнмæ ахсдзиагдæр кæсы.

♦ Рæдытæ цæстмæ дарын ницы диссаг у, хуызæн адæймаг хъуамæ хорз исты бацамона.

♦ А дунейыл æнæ исты аххосæй ницы цæуы.

♦ ...Музæтæ ахæм чызджытæ не сты, æппынæдзух тыхми кæмæн кæнай.

♦ Уыйхыгъд, уæлтæмæн ахæм чызг у, æмæ йын æдзухдæр тыхми кæнæн ис.

♦ Æрыгонæй мулкыл, исбонтæ-йедтыл хæлæф чи кæны, уый зæрондæй бамбары, уыдон адæймагыл æрмæст низтæ кæй æфтауынц; уымæ гæстæ де ‘взонджы бонты ис-бисæй дæхи иуварс лас.

♦ Удуæлдай куыст цыфæнды цæлхдуртæ дæр аиуварс кæны.

♦ Зынаембарæн тыхфыстытæ чи кæны, уый кæнæ йе ‘нæфенд-дзинад æвдисы, йе та йæ барæй бамбæхсынмæ фæхъавы.

♦ Анализгæнæг хъуамæ гипотезæтыл былысчыл ма кæна. Уыдонæн философон уацмысты дæр бынат ис, стæй æппæты разæгъды адæймагтæн дæр рæстдзинад базонын гипотезæты фæндагыл цæугæйæ бантысти.

♦ Æгæрон тыгъдады нæ зонд куы аныгъуылы, уæд хизын байдайæм иу хъуыдыйæ иннæ хъуыдымæ, иу рухсæй иннæ рухсмæ.

♦ Алкæцы наукайы дæр грамматикæ хъæуы.

♦ Стыр фыдæбон фæрцы хорз раканын дæ къухы куы бафта, уæд фыдæбон айсæфдзæни, хорз та баззайдзæни. Зæрдæрухсæй фыд куы раканай, уæд та дæ зæрдæрухс айсæфдзæни, фыд та баззайдзæни.

♦ Æцæг химик хъуамæ теоретик дæр уа æмæ практик дæр, стæй ноджы философ.

♦ Фыдæлтæн зын бамбарæн цы уыд, уый махæн ссис пайдаг æмæ æхцон.

♦ Ромы император Карл Фæндзæм дзырдта, испайнаг æвзагæй, дам, дзурын æмбæлы Хуыцауимæ, францагæй – æмбæлттимæ, немьцагæй – фыдгултимæ, итайлагæй – сылгоймæгтимæ. Фæлæ император уырыссагау куы зыдтаид, уæд ма йæ ныхасмæ æнæмæнг бафтыдтаид, зæгъгæ, уыцы ‘взагыл дзурын æмбæлы, кæй ранымадта, уыдонæн се ‘ппæтимæ дæр, уымæн æмæ мах æвзаджы ссардтаид испайнаджы фидыцтæ æмæ хъæздыгдзинад, францаджы æрдæхт, немьцаджы фидардзинад, итайладжы талас, стæй ноджы грекъаг æмæ латинаг æвзæгты архæстдзинад æлвæст ныхæстæй аив ныв кæнынмæ.

♦ А дунемæ бирæгъæй чи рантыст, уымæн рувас фестæн нæй.

♦ Магуса æмæ æдзæсгом адæймаг у цъымарайы доны æнгæс: хъылмайы тæф æмæ алы æлгъаг хилджытæ фæлдисын йеддæмæ йæ бон ницы у.

♦ Уарзондзинад æрвæрттивдау тыхджын у, фæлæ æнæ нæргæйæ буары ахъары, æмæ йæ тæккæ тыхджындæр цæфтаæ дæр удæн адджын сты.

♦ Гыццыл лæг хохыл лæугæйæ дæр гыццыл у, стыр та дзыхъхъы лæугæйæ дæр – стыр.

♦ Наукæтæ кæрæдзийæн стыр ахъаз кæй сты, уый гуырысхойаг нæу: физикæ – химийæн, физикæ – математикæйæн, фæтк æмæ æгъдау амонæг наукæтæ æмæ истори – æмдзæвгæтæ фысынæн.

♦ Иу ирвæзæн хос мын ис – ирвæзæн хосмæ æнхъæлмæ ма кæс.

♦ Дæхи мæнг хъуыдыты фарс рахæцынæй искæй раст хъуыдыты фарс рахæцын кадджындæр хъуыддаг у.

♦ Рæстдзинад æмæ æууæнк дыууæ хæрз хойы сты – се сфæлдисæг иунаг Хуыцауы чызджытæ...

♦ Дзырд адæймагæн уый тыххæй лæвæрд у, цæмæй йæ хъуыдытæ æндæр искамæн дзура.

♦ Æрмæстдæр цардцыбæл, æвзыгъд, удвидар тыхæй, райгуырдæн бæстæмæ æхсидгæ уарзондзинадæй, æхсарæй æмæ хъаруйæ райгуыры уæлахиз.

♦ Æнæ грамматикæйæ оратори къуымых вæййы, поэзи – гуылаæвзаг, философи – тæссонд, истори – æнæзæрдæисгæ, юриспруденци та – гуырысхойаг.

♦ Зынаæмбарæн фыстытæ фæкæнынц, хъуыддагтæ зынтæй чи фембары, уыдон.

♦ Дамгъатæ нæ зонгæйæ чиныджы кæсыныл куы фæлварин, уæд уый æнæсарфат ми уайд. Æрдзы фæлдисондты тыххæй хатдзæгтæ кæныныл куы схæцин, мисхалы бæрц дæр сын ницы зонын, афтæмæй, уæд уый дæр ахæм æнæсарфат ми уайд.

♦ Математикæ ахуыр кæнын хъæуы, цæмæй адæймагæн йæ зонд йæ гаччы сбада, уый тыххæй.

♦ Наукæтæ аивæдтæн фæндаг амонынц. Аивæдтæ та наукæты равзæрдæн ахъаз сты. Сæ дыууæтæ дæр цæрынц æмæ рæзынц, кæрæдзийæн пайдайы хос уæвгæйæ.

♦ Пифагор иу геометрион фæтк кæй æрхъуыды кодта, уый тыххæй Зевсæн нывондæн æрхаста фондзыссæдз галы. Ныры рæстæджы цыргъзонд математиктæ цы бирæ диссæгтæ æрхъуыды кодтой, уыдон тыххæй нывæндтæ хæссын куы райдаиккой, уæд цымæ æгас дунейы утæппæт сыкъаджын фос разынид?..

♦ Иуахæмы Ломоносовмæ бартхъиранчынди, Наукæты академийæ, дам дæ æнæхай фæкæндзыстæм, асурдзыстæм дæ. Уæд сын Ломоносов афтæ: «Это не можно. Разве что Академию наук отставить от меня».

♦ Æз мæ цард æнæхъæнæй дæр снывонд кодтон Уæрæсейы наукæты знæгтимæ тохæн. Ссæдз азы дæргъы уал тох кæнын; æрыгон лæппуйæ æрлæууыдтæн уыцы фæндагыл æмæ дзы зæронды бонты иуварс нал ахиздзынæн.

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

*Нæ равдысты фыццаг хайы –
Баликъоты Амираны куыстытæ.*

*Амиран райгуырди 1960 азы. Каст
фæци Дзæуджыхъæуы аивæдты учи-
лищæ æмæ Мæскуыйы Суриковы но-
мыл нывгæнынады институт.*

*Йæ куыстытæ йын фенæн уыди
республикон, зонадон æмæ æппæтуæ-
рæсейаг равдыстыты.*

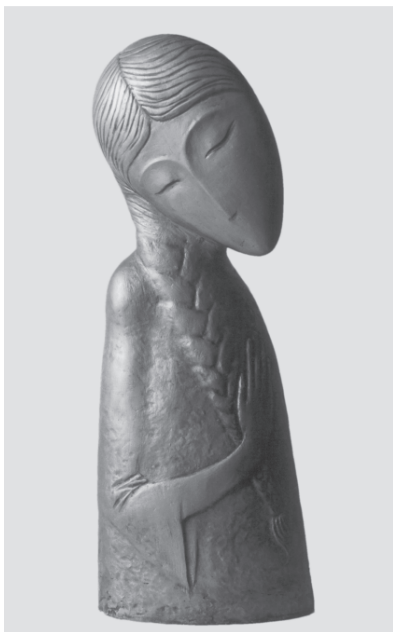
Амиран амарди ацы аз апрелы.

Анхъалмæ кæстæйæ.

Чызджы фын.

Йæ дзыккутæ бийæг чызг.

Астролог.

Хъуыдыты аныгъуылди.

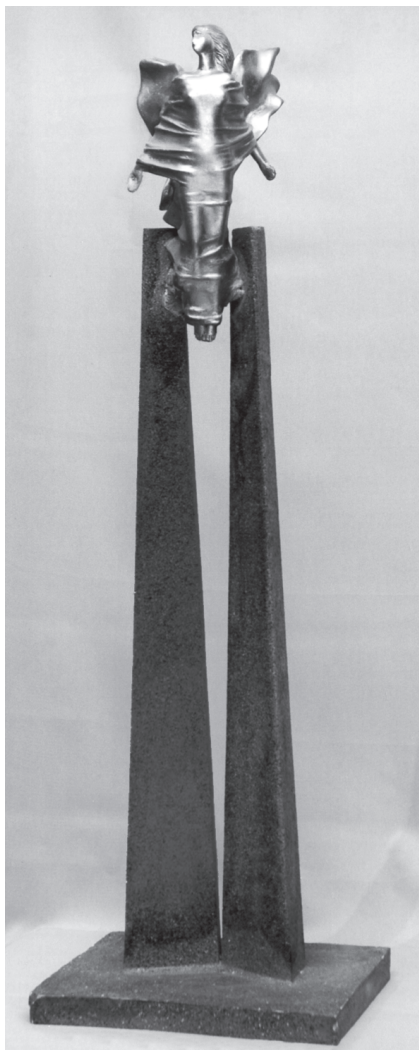
Фын.

Уалдзæг.

Цырты проект.

*Цыртдзæвæн
«Вознесение»-ы проект.*

Фрагмент.

*Нæ равдысты дыккаг хайы –
Дзалаты Иринæйы куыстытæ.*

*Иринæ каст фæци Дзæуджы-
хъæуы педагогон училищæйы аива-
дон-графикон хайад æмæ Цæгат
Ирыстоны паддзахадон универси-
теты аивæдты факультет. Кусы
Къостайыхъæуы астæуккаг скъо-
лайы, рæзгæ фæлтæрæн амоны ныв
кæныны дæсныйад.*

Хоаг хъæу.

Сæрды нывтæй.

Зæронд цад.

Уæллаг Цъæй.

Бæрæгбонь дарагæ.

АРВИСТОН

ЦИТАТÆТÆ

Афтæ ‘нхъæл дæн, æмæ интеллигенцийæн хицауадимæ æмгуыстгæнæн ис æрмæстдæр уæд, æмæ уыцы æмархайды фæрцы политикон системæ сабыргай рæстырдæм куы ива, интеллигенци цы принциптæ парахат кæна, уыдон æххуысæй. Либералон кæнæ иннæ интеллигенци æнæфсармæй хицæуттæн лæггадгæнæг куы суа, уæд уый та худинаджы хабар у.

Ахæм митæ цы либералтæ кæнынц, уыдон дæр æмæ хицауад дæр адæмы цæсты ницыуал фæахадынц æмæ сыл сбады къæрныхты æмæ нацийы уды фарныл гадзрахатæй цæуджыты ном. Уыцы фыдæх æмæ фыдæнхъæлæй бонифæстагмæ равзæры шовинистон хъылма, æмæ æнæнхъæлæджы фæзынынц галиу зондыл хæст фæтæгтæ, закъонтæ чи ницæмæ дары, бæстæ æддæг-мидæг чи ауайын кæны, æндæр адæмтæ йæ удхæссæг кæмæн вæййынц. Æмæ нæм ахæмтæ куы фæзына, уæд фыр адæргæй цы фæуæм, уый нал зондзыстæм. Æмæ цы ми кæндзыстæм – абоны фæтæгты ма мысдзыстæм? (...)

Æз разы дæн Лилия Шевцоваимæ: нæ интеллигенцийæн ис фадат адæмæн моралон ориентир суæвынæн – сбæлвырд кæнæд, æхсæнад кæй фарс рахæца, ахæм нысанта. Уæд хицауадæн сæрæй ныллæг кувын дæр нал хъæудзæни. Фæлæ уый, æвæццæгæн, утопи у.

Эллæ Памфилова

* * *

Не ‘хсæнады исты æнкъуыстытæ куы нæ ‘рцæуа, уæд ма ныры экономикон системæ бирæ ахæсдзæни. Ацы системæ европæйæгты царды хуызæн уавæртæ сарæзта нæ адæмы 25 процентæн (уыдонæй 2–3 проценты афтæ хъæздыг царынц, европæйæгтæ сæ фыны дæр кæй никуы фæдтой). Цæвиттон, алы цыппæрæм

уарæсейаг дæр æнгом баст у системæйыл. Бирæтæ æмбарынц, ахæм цардыуаг ивинаг кæй у, уый, фæлæ уымæ зонынц: алкæмæн дæр сæ йæ уавæр февзæрдæр уыдзæни. Хатдзæг: нæ адæмæн сæ 75 проценты уавæртæ фæхуыздæр уой (ныхас цæуы æфтиæгтыл, медицинон æххуысыл, ахуыры хъуыддæгтыл), ууыл æппындæр зæрдæдарæн нæй.

Уымæй дарддæр паддзахадæн разамынд дæттыны хъуыддаджы ис къуыхцытæ. Паддзахадон аппарат райдыдта йæхицæн царын. Бюрократон уæладзгуытæй алкæцы дæр тырны, хицауад ын йæ размæ цы хæстæ сæвæры, уыдон æххæст кæнынмæ нæ, фæлæ йæхи пайдайæн кусынмæ. Паддзахады сæргълаууæг иу бардырд радты, чиновниктæ та кæнынц, сæхицæн пайдадæр цы у, уый. Фæзæгъынц сын: уартæ уым фæндаг саразут. Уыдон фæндаг саразынц, фæлæ – дæс хатты зынаргъдæрæй, уымæн æмæ æхцайæн йæ æртæ цыппæрæм хайы сæ дзыппытæм цæуы. Бюрократон аппарат æгæр егъау куы вæййы, стæй йын йæ куысты хъæд бæрæггæнæг куы нæ уа, уæд ын нывыл кусæн нæй. Раст мæнæ физикæйы куыд у, афтæ: тын алы сферæты куы фæхизы, уæд йæ фæндаг раст нал вæййы, раив-баив кæнын байдайы. Паддзахады сæргълаууæг иу нысан сæвæры, фæлæ бюрократон уæладзгуыты уыцы нысанмæ фæндаг ныггæлиртæ, ныккъæдзтæ-мæдзтæ вæййы.

Григори Явлинский
(«Комсомольская правда», 2011.25.05)

ÆМБИСÆНДТÆ

СÆР ÆМÆ КЪÆДЗИЛ

Иу калмæн йæ сæр æмæ йæ къæдзил иудадзыг быцæу кодтой, сæ дыууæйæ ахсджиагдæр кæцы у, уый тыххæй. Иу хатт къæдзил бæласы зæнгыл йæхи стыхта, цæмæй сæр размæ бырынхъом мауал уыдаид æмæ æххормагæй амардаид. Уæд сæр сразы къæдзилы фæндыл æмæ йæ ахсджиагдæрыл банымадта. Ноджы йын загъта, иугæр, дам, ды хистæр дæ, уæд размæ цу. Къæдзил дæр размæ ахылди, фæлæ йын цæстытæ кæй нæ уыд, уымæ гæсгæ, арт кæм уыд, ахæм дзыхъхъы ныххауд, æмæ калм бабын.

ЧИ У АККАГДÆР?

Царди-уыди иу уæздан, зонджын æмæ хъæздыг паддзах. Йæ усы бирæ уарзта, фæлæ сылгоймаг фæлитой кæм нæу, æмæ йыл æртæ хатты гадзрахатæй рацыд: æндæр нæлгоймагтæй йын æртæ фырты райгуырд. Фырттæ паддзахмæ æвзæр цæстæй кастысты, стæй сæм уый уæздандзинадæй мисхалы бæрц дæр ницы уыди. Фæстæдæр ма усæн иу лæппу райгуырд – ацы хатт паддзахæн йæхицæй.

Паддзах уæдмæ базæронд æмæ амард. Йæ мард ын сæвæрдтой зæппадзы. Лæппутæ быцæу кæнын райдыдтой, паддзахы бынат хъуамæ чи бацахса, уый фæдыл. Æмæ иу зæронд хæстонмæ бацыдысты фæрсынмæ. Уый сын загъта:

– Паддзахы буары арфдæр кæй фат ныннихса, уый хъуамæ бацахса бæрзонд бынат.

Хистæр лæппуйы фат сæмбæлди марды къухыл. Дыккаг лæппуйы фат ын ныппырх кодта йæ уæхсчы стæг. Æртыккаджы фат паддзахы зæрдæйы иннæрдæм ахызт, æмæ лæппу йæхинымæры загъта, паддзахад мæн бацц, зæгъгæ. Цыппæрæм лæппу йæ фыды марды цур æрлæууыд, арф ныуулаæфыд æмæ æнкъардæй загъта:

– Уæууау, мæ фыд, мæ бон куы нæ у дæумæ хæцæнгарз сисын.

Лæппу афтæ куы загъта, уæд æй адæм сæ хъæбысмæ систой æмæ йæ фыды бæрзонд бадæны сæвæрдтой – ацы бынаты дæуæй аккагдæр ничи у, зæгъгæ.

ФЫЦЦАГ УАЛ ДÆ ХЪÆЛÆС АИВ

Бæлон хъæды уыгыл сæмбæлд æмæ йæ фæрсы:

– Кæцæй фæдæ, уыг?

Уыг ын дзуапп радта:

– Хурыскæсæны цардтæн, ныр та хурныгуылæнмæ тæхын, – æмæ дын æвиппайды куы нырдиаг æмæ ныууох кæнид.

Бæлон æй ногæй бафарста:

– Æмæ дæ хæдзар цæмæн ныууагътай? Æцæгæлон бæсты дын хуыздæр уыдзæни?

– Хурыскæсæны мæ ничи уарзы, æнад хъæлæс мын кæй ис, уый тыххæй.

– Дзæгъæлы ныуагътай дæ райгуырæн бæстæ. Ивын дæ хъæуы дæ зæхх нæ, фæлæ дæ хъæлæс. Хурыскæсæны куыд у, афтæ хурныгуылæны дæр фыдохы уастæй сæ удхæссæг уынынц.

Цæмæй дæ бауарзой, уый тыххæй адæмы ивынмæ ма тырн, фæлæ дæхи раивынмæ.

КОМАНДИР

Командир йе ‘фсæддонты зын фæндагыл кодта æмæ сын амыдта, цæмæй тыхст уавæртæй ма тæрсой. Уæд дын æм хæстонтæй иу дзуры:

– Дæ бæрзонддзинад, ды бæхыл бадыс, мах та фистæгæй цæуæм, æмæ нын бирæ зындæр у.

Командир йæ бæхæй æргæпп ласта æмæ йыл уыцы хæстоны сбадын кодта. Хæстон куыддæр саргъыл йæхи æруагъта, афтæ дзæгъæл нæмыг йæ ныхыл сæмбæлд, æмæ лæг дзыхъмард фæци. Уæд командир салдæттæн афтæ:

– Уæхи цæстæй йæ фæдат: бынат цас уæлдæр уа, уыйбæрц тæссагдæр у.

Æмæ та ногæй йæ бæхыл сбадти.

АУАДЗУТ МÆ АРДЫГÆЙ!

Æмбисæхсæв. Иу расыг лæг æхгæд парчы æдде парахат уын-джы лæууы, тымбылкъухæй æмбонд хойы æмæ хъæр кæны:

– Ауадзут мæ ардыгæй!

БÆЛЦЦÆТТÆ

Иу лæг йæ хæдзары бадт æмæ Хуыцаумæ куывта, лæгъстæтæ кодта, амонд, дам мын рарвит.

Иуахæмы йын йæ дуар æрбахостæуыди. Хæдзары хицау фæрсы:

– Чи дæ?

Æдде йæм æрбадзырдæуыди:

– Бæлцæттæ стæм, банафон ныл. Суазæг нæ кæн, Хуыцауы хатырæй.

Фысым дуар базыхъхъыр кодта, æмæ æдде æртæ уазæджы куы ауыдта, уæд сæм дзуры:

– Æртæйы фаг мæм бынат нæй. Æрмæстдæр иуы у мæ бон æрбауадзын.

Бæлцæттæ аздæхтысты, уæдæ цы уыдаид. Дыккаг бон хæдзары хицау йæ къæсæрыл ссардта гæххæтты гæбаз, фыст дзы уыди: «Мах уыдыстæм æртæ: Уарзт, Æнæниздзинад æмæ Ис-бон. Мах уыдыстæм дæ Амонд».

ДОМБАЙ ÆМÆ ШАКАЛ

Шакал, дам дын домбаймæ куы ‘рбацæуид æмæ йæм куы бауырдыг уайд:

– Цæй-ма, домбай, нæ тых бавзарæм!

Домбай йæм кæсгæ дæр нæ ракодта. Уæд та йæм шакал дзуры:

– Уæдæ æз цæуын æмæ бæстыл ныццитт-цитт кæндзынæн, дæуæй тæппуддæр нæй, мæнæй фæтарстæ, зæгъгæ.

Уæд, дам ын сырдыг паддзах афтæ:

– Уæдæ фæстиат мауал кæн, мæ хур. Шакалимæ мæ тых æвзарстон, зæгъгæ, мæ уыцы худинаг айхъуыса, уый бæсты мыл фæлтау тæппуды ном сбадæд.

ÆДЫЛЫ ИВАН

Æдылы Иван хъæды фæцæйцыд æмæ кæлæнгæнæг усы халагъудмæ бафтыд. Ус ын хæрд-нозт æрæвæрдта, хорз æй федта, стæй йæ фæрсы:

– Зæгъ-ма мын, Иванушкæ, куыд дын бауат кæнон? Кæимæ хуысдзынæ – мемæ, мæ чызгимæ æви иунæгæй?

– Ныр цытæ дзурыс, мæнæ ус? Дæуыл иу цыппарфондзыссæдз азы цæуы, дæ чызгыл дæр дыууæфондзыссæдзæй къаддæр нæ цæудзæни. Фæлтау мын хицæнæй хуыссæн бакæн.

Хибар ран схуыссыд, уæдæ цы уыдаид. Райсомæй куы райхъал, уæд кæсы æмæ хæдзары астæу – диссæджы рæсугъд чызг.

– Чи дæ? – фæрсы йæ Иван.

– Ёз дæн Бæстырæсугъд Василисæ, къулыбадæг усы чызг. Ды та чи дæ?

– Ёз та æдылы Иван, æндæр чи!

ДИОГЕН

Диоген сихор хæрыныл æрбадти. Йæ сихор та уыд – айдагъ дзул æмæ хъæдур. Иуафон йæ уæлхъус алæууыд Аристипп. Уый мæгуыр нæ царди, уымæн æмæ паддзахæн козбау митæ кодта.

– Паддзахæн лæггад кæнын базон, æмæ уæд айдагъ хъæдур нæ хæрдзынæ, – дзуры Аристипп Диогенмæ.

– Хъæдур хæрын базон, æмæ дæ уæд паддзахи зæвæттæ сдæрын нал хъæудзæни, – дзуапп ын радта Диоген.

АХСТ АДÆМ

Иу скæсæйнаг паддзахи зæрды æрæфтыд ахæстон бабæрæг кæнын. Бадти дзы ссæдз лæджы.

– Цæй тыххæй бадут? – фæрсы сæ паддзах.

Нудæсæй ард бахордтой, ницы аххосджын, дам, стæм, дзæгъæлы нæ æрцахстой. Ёрмæст иу басаст йæ аххосыл, давды тыххæй, дам, бадын ам.

– Ацы лæджы æвæстиатæй суæгъд кæнут, – бардзырд радта паддзах, – науæд мæнæ иннæ раст адæмы галиу зондыл сардаудзæн!

ЗОНДДЖЫН АДÆЙМÆГТЫ ХЪУЫДЫТÆ

♦ Сæрæн йæ миниуæг ахæм у: цас дзы афтид бынат фылдæр ис, уыйбæрц тынгдæр тырны йæхи раВДæлон кæнынмæ.

Шарль Монтескье

♦ Йæ ныхмæ æндæр базырджын ныхас æрæвæрæн кæмæн ис, ахæм афоризм дæр йæ нысаныл æмбæлы, алчидæр йемæ разы кæмæн у, уый хуызæн.

Йоахим Гюнтер, немецæг публицист

✦ Махæй алчидæр хъæндил у, фæлæ мæн мæхи бауырнын кæнын фæнды, æрттиваг хъæндил кæй дæн, ууыл.

Уинстон Черчилль

✦ Иугæр культурайы хур ныгуылæнырдæм акъул, уæд карликтæн дæр сæ аууæттæ ныддаргъ вæййынц.

Карл Клаус, австриаг фыссæг

✦ Цытуарзаг хиппæлойтæн ма ‘ххуыс кæнут.

Гюнтер Эйх, австриаг фыссæг

✦ Æцæгæй цы дæ, кæд ахæм уæвын дæ бон у, уæд тæхудиаг дæ.

Фридрих фон Хагедорн, немыцаг поэт

✦ Кæцыфæнды адæмæн дæр се стырдæр культурон æнтыст у, зæрæдтæ разы æмæ райгонд куы уой, уæд уый.

Япойнаг æмбисонд

✦ Адæймаджы сæрымагъзы цæттæйæ, æнаивгæйæ лæууынц ныхæстæ. Æвиппайды сæ куы рауадзай, уæд хъуыдытæ электрон тыхау æхгæд æрцауынц, æмæ æдылдызнад сонт цæхæр акалы.

Курт Тухольски, немыцаг фыссæг

✦ Кад адæймаджы агады уавæрмаæ тæры. Нæмттæ йын æфхæрдзы хуызæн сты. Бынат та йæ къуымых кæны.

Гюстав Флобер

✦ Адæмты истори нæ ахуыр кæны, истори адæмты кæй ницæуыл ахуыр кæны, ууыл.

Георг Гегель

✦ Хуыцауы раз ард бахордтон: цавæрфæнды тиранийæн дæр мæ цард-цæрæнбонты уыдзынæн знаг.

Томас Джефферсон

АНЕКДОТТÆ

* * *

Иу хуыцаубоны сауджыны бæсты дин амонын бахæсчынд, иттæг аив хъæлæс кæмæн уыд, ахæм миссионерæн. Уый тынг зæрдæмæхъаргæ ныхæстæй радзырдта сау адæмы фыдцæрдтыты, æвирхъау уавæры тыххæй. Йæ ныхæстæ мæм афтæ тынг бахъардтой, æмæ, магуыртæн баххуысы тыххæй цы дæс æмæ дыууиссæдз центы сцæттæ кодтон, уыдонмæ ма бафтауинаг уыдтæн иу уыйбæрц. Миссионер цас дарддæр дзырдта магуырты уæззау царды тыххæй, уыйбæрц æз дæр мæхинымæр æфтыдтон мæ мысайнæгтыл: дыууæ, æртæ, фондз доллары. Йæ ныхæстæм фæстагмæ бынтондæр мæ зæрдæ суынгæг, мæ кæуын ма тыххæй урæдтон. Цы ‘хца мæм уыд, уыдон мысайнаджы фаг нал суыдаиккой æмæ мæ чекты чиныг мæ дзыппæй систон. Лæг та дзырдта æмæ дзырдта. Æмæ дзы тыхсын байдыдтон. Гъемæ уæд мæхицæн загътон: чекты чиныг бафснай – ратдзынæ фондз доллары. Миссионерæн банцайыны хъомыс нал уыд, æмæ та мæм уæд ног хъуыды фæзынд: иу доллар дæр фаг уыдзæни. Миссионер уæддæр гъайтт кæны – дзуры ‘мæ дзуры. Æппынфæстаг йæ ныхас куы фæци, уæд æхцонæй сулæфыдтæн æмæ тæбæгъы сæвæрдтон дæс центы.

(Марк Твены анекдоттæй)

* * *

Афганистан. Фæндагыл фæцæуы султаны гарем 40 усимæ. Султан йæхæдæг – æппæты фæстæ. Сæ размæ фæци молло. Йæ хæрæгæй æрхызт æмæ султанмæ дзуры:

– Фарн дæм бадзурæд, фæлæ нæ фыдæлты æгъдау цæмæн халыс? Раздæр-иу нæлгоймаг йæ бæхыл æппæты разæй цыд, йæ устытæ æмæ сывæллæттæ та – фæсте.

– Молло, æдылы дæ æви цы? Раздæр душмантæ фæндæгтыл минæтæ не ‘вæрдтой!

* * *

Дыууæ лæгмæ ныхас рауади, кæй бинойнаг хуыздæр у, уый фæдыл. Сæ иу æппæлы:

– Мæнонæн дзы æмбал нæй. Куыстæй куы ‘рбацæуын, уæд мын мæ пълалто ласынмæ аххуыс кæны, хæдзары дарæн дзабыртæ æмæ мæм æрмкъухтæ æрбадæтты.

– Æрмкъухтæ? – фæрсы йæ йе ‘мбал.

– О, резинæ æрмкъухтæ – тæбæгътæ æхсынæн.

* * *

Нæ абоны сау мылазон дуг у нæ фыдæлты рухс фидæн.

* * *

Англисы парламенты консерваторон партийы разамонæг Черчилль карз критикæ кæны лейбористты. Иуафон иу ацæргæ, стæй фыдынд сылгоймаг-лейборист йæхи нал баурæдта, йæ бынатæй фæгæпп ласта, æмæ йæ залы бадджытæ иууылдæр куыд хъуыстаиккой, афтæ фæхъæр кодта:

– Мистер Черчилль, ме ‘нæуынон фæу! Æз дæ бинойнаг куы уаин, уæд дын дæ кьофийы марг ныттадзин!

Адæм худæгæй бакъæцæлтæ сты. Фæлæ Черчилль мæстæлгъæд сылгоймагмæ уыцы æвæлмасæй бакаст æмæ загъта:

– Ды мæ бинойнаг куы уаис, уæд уыцы марг æхцонæй баназин.

* * *

Дыууæ лæджы сфæнд кодтой фæсарæнтæм алидзын. Цæмæй сæ арæнхъахъхъæнджытæ ма бафиппайой, уый тыххæй кæрæдзи фæстæ æрлæууыдысты, сæ уæлæ хъуджы царм æрытыдтой, афтæмæй фæцæуынц.

Иуафон, фæсте чи уыд, уый тарстхуызæй дзуры раззагмæ:

– Вася, байсæфтыстæм!

– Цы хабар у? Арæнхъахъхъæнджытæ нæ бафиппайдтой?

– Нæ.

– Уæдæ чи?

– Богъ!

* * *

- Дыууæ къуыдыргалмы фаджысы ныхас кæнынц;
– Баба, зæгъ-ма, фæткъуыйы мидæг цæрын нæ бон уайд?
– Уайд, ма хъæбул.
– Кæрдойы мидæг та?
– Кæрдойы мидæг дæр.
– Алътамийы дæр?
– О, алътамийы дæр.
– Омæ уæдæ фаджысы цæмæн цæрæм?
– Райгуырæн бæстæ æвзаргæйæ нæу, ма хъæбул.

Цъары фæрстыл:

2. Дзалаты Ирина. Мæ хойы сурæт.
3. Баликъоты Амиран. Маринкæ.
4. Баликъоты Амиран. Кæрты паддзах.

* * *

<i>Корректор</i>	<i>Заира КАРАЦЕВА</i>
<i>Компьютерный набор</i>	<i>Марина КИРГУЕВА</i>
<i>Компьютерная верстка</i>	<i>Ирида КОДЗАТИ</i>
<i>Дизайн</i>	<i>Залина ГУРИЕВА</i>

Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы по надзору за соблюдением законодательства в сфере массовых коммуникаций и охране культурного наследия по Южному Федеральному Округу.

Свидетельство о регистрации ПИ № ТУ 15-00038 от 30 декабря 2010 г.

Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна, уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.

Журналмæ цы кæухфыстытæ цæуы, уыдон редакци рецензи нæ кæны, стæй сæ автортæн фæстæмæ нæ дæтты.

Учредители: Министерство культуры и массовых коммуникаций РСО-Алания, Государственное учреждение «Литературно-художественный и общественно-политический журнал «Мах дуг».

Подписано к печати 17.10.11. Формат издания 60х84 1/16. Бум. офсет. № 1. Гарнитура шрифта Музл. Печать офсетная. Усл. п. л. 8,37. Учетно-изд. л. 7,27. Тираж 1100 экз. Заказ № 385. Цена свободная.

*Адрес редакции: 362015, г. Владикавказ, пр. Коста 11.
E-mail редакции: mahdug@mail.ru. Тел. 25-09-64; 25-09-74; 25-22-47.*

*Отпечатано в ОАО «Осетия-Полиграфсервис»
РСО-Алания, 362015, г. Владикавказ, пр. Коста, 11. Дом печати.*

Индекс 73247